

ЗБОРНИК РАДОВА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

Педагогија

Татјана С. Радојевић
и Татјана П. Компировић
Александра К. Анђелковић

Филозофија

Бранкица В. Поповић
Ирина Ј. Деретић
и Александар Д. Ристески

Историја

Глигор М. Самарџић
и Маријана Ж. Млађеновић
Саша Д. Станојевић

Социологија

Самир Х. Љајић

Језик

Ивана Р. Глигоријевић
Сабина Халупка-Решетар
и Елеонора Ковач-Рац

Књижевност

Аница М. Радосављевић
и Небојша Ј. Лазић

Одељак посвећен

професору Петру Костићу

Александра П. Влајић
и Мина Р. Манић
Небојша М. Милићевић,
Мирослав Б. Комленић
и Ана Ж. Јованчевић
Душан Ј. Ранђеловић
и Сенка М. Костић
Јелена И. Давидовић Ракић
и Миљана С. Павићевић
Анита С. Пешић
Мирослав Ж. Крстић
и Биљана Н. Јаредић
Кристина Ж. Ранђеловић
и Тијана Р. Тодић Јакшић
Јелена Љ. Минић

Прикази

Софија Р. Милорадовић

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL DE TRAVAUX
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE

COLLECTION OF PAPERS
OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

L (1)/2020

KOSOVSKA MITROVICA
2020

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

L (1)/2020

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2020.

ЗБОРНИК РАДОВА

Филозофског факултета Универзитета у Приштини

Број L (1), 2020. година

ISSN 0354-3293

eISSN 2217-8082

Главни и одговорни уредник

Проф. др Мирослав Крстић

Заменик главног и одговорног уредника

Доц. др Оливера Радовић

Редакција

Чланови редакције из земље: проф. др Јасна Парлић-Божовић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Драгана Радовановић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Марта Вукотић-Лазар, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Наташа Бакић Мирлић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Младен Јаковљевић, доц. др Нецид Прашевић.

Чланови редакције из иностранства: Prof. dr Laurence Armand French, Justiceworks Institute, University of New Hampshire, Durham, USA; prof. dr Alexandra Perović, University College London, Division of Psychology and Language Sciences, United Kingdom; prof. dr Giada Goracci, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; prof. dr Sara Corrizzato, L'Università di Verona, Italia; проф. др Георгиос Нектариос Лоис, Факултет хуманистичких наука, Отвореног Универзитета у Патри, Грчка; проф. др Davronzhon Erkinovich Gaipov, University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; prof. dr Nijolė Burkšaitienė, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Vilnius University, Lithuania; проф. др Татьяна Юрьевна Анопченко, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; доц. др Наталия Николаевна Муравьева, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантьева, ФГАОУ ВПО МГИМО МИД, Международно-правовой факультет, кафедра философии ИМ. А. Ф. Шишкина, Россия; доц. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Факултет за књижевност (Edebiyat fakültesi), Универзитет „Думхуријет“ (Cumhuriyet Üniversitesi), Сивас (Sivas), Република Турска (Türkiye Cumhuriyeti); проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, ФОН универзитет Скопје, Факултет за странe језике, Р. С. Македонија; доц. др Стефан Иванов Анчев, Универзитет „Св. Ђирило и Методије“, Велико Трново, Бугарија.

Секретари редакције: *масџер Дејан Гашић, асисџенџи; Сузана Сџојковић, виши лекџор.*

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs | http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

САДРЖАЈ

ПЕДАГОГИЈА

ТАТЈАНА С. РАДОЈЕВИЋ, ТАТЈАНА П. КОМПИРОВИЋ Баријере у педагошкој комуникацији	3
АЛЕКСАНДРА К. АНЂЕЛКОВИЋ Ефекти деловања контекстуалних чинилаца на квалитет математичких постигнућа ученика	25

ФИЛОЗОФИЈА

БРАНКИЦА В. ПОПОВИЋ Хусерлова универзална наука	45
ИРИНА Ј. ДЕРЕТИЋ, АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ Први српски превод Платонове <i>Одбране Сократове</i>	59

ИСТОРИЈА

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ, МАРИЈАНА Ж. МЛАЂЕЛОВИЋ Прилог проучавању територијалног уређења и разграничења перегриних заједница Деремиста и Доклеата	79
САША Д. СТАНОЈЕВИЋ Преговори Миловановића и Гешова у стварању Балканског савеза 1912. године	93

СОЦИОЛОГИЈА

САМИР Х. ЉАЈИЋ Друштвена условљеност развоја интернета	109
---	-----

ЈЕЗИК

ИВАНА Р. ГЛИГОРИЈЕВИЋ Истраживање етнокултурних стереотипа на примеру стимулуса <i>Турци и Турчин</i> у асоцијативном тесту	129
SAVINA J. HALUPKA-REŠETAR, ELEONÓRA J. KOVÁCS RÁCZ Attitudes toward English: a Hungarian Minority Context in Vojvodina, Serbia	147

КЊИЖЕВНОСТ

АНИЦА М. РАДОСАВЉЕВИЋ, НЕБОЛША Ј. ЛАЗИЋ Лична и породична драма Симке Катић у роману <i>Корени Добрице Ћосића</i>	175
---	-----

ГОСТ УРЕДНИК ДУШАН РАНЂЕЛОВИЋ
ОДЕЉАК ПОСВЕЋЕН ЛИКУ И ДЕЛУ ПРОФЕСОРА ПЕТРА КОСТИЋА

ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ	
Уводник	193
АЛЕКСАНДРА П. ВЛАЈИЋ, МИНА Р. МАНИЋ	
IN MEMORIAM — Петар Костић (1949–2019)	195
НЕБОЈША М. МИЛИЋЕВИЋ, МИРОСЛАВ Б. КОМЛЕНИЋ, АНА Ж. ЈОВАНЧЕВИЋ	
Стандардизација, адаптација и примена Плучиковог теста емоција (ПИЕ-ЈРС) у војној популацији – доприноси професора Петра Костића	209
ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ, СЕНКА М. КОСТИЋ	
Доприноси проф. др Петра Костића развоју и унапређивању психолошких мерних инструмената у Републици Србији	229
ЈЕЛЕНА И. ДАВИДОВИЋ РАКИЋ, МИЉАНА С. ПАВИЋЕВИЋ	
(Само) неки од доприноса професора Петра Костића развоју психологије	253
АНИТА С. ПЕШИЋ	
О лику и делу и научноистраживачком раду у области војне психологије пуковника и проф. др Петра Костића.....	273
МИРОСЛАВ Ж. КРСТИЋ, БИЉАНА Н. ЈАРЕДИЋ	
Тортура на Голом отоку кроз призму психолошке науке у делу Петра Костића	295
КРИСТИНА Ж. РАНЂЕЛОВИЋ, ТИЈАНА Р. ТОДИЋ ЈАКШИЋ	
Приказ инструмената за процену личности – структурални тест личности и Махвер	313
ЈЕЛЕНА Љ. МИНИЋ	
Танатос — Нагон смрти	333
ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ, НАУЧНЕ КРИТИКЕ, НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ	
СОФИЈА Р. МИЛОРАДОВИЋ	
Зоран Симић, Синтакса падежа у говору романијског платоа: метафоризација простора.	341
Упутство за ауторе.....	347

CONTENTS

PEDAGOGY

TATJANA S. RADOJEVIĆ, TATJANA P. KOMPIROVIĆ
Barriers in Pedagogical Communication 3

ALEKSANDRA K. ANDELKOVIĆ
The Effects of Contextual Factors on the Quality
of Students' Mathematical Achievement 25

PHILOSOPHY

BRANKICA V. POPOVIĆ
Husserl's Universal Science 45

IRINA J. DERETIĆ, ALEKSANDAR D. RISTESKI
The First Serbian Translation of Plato's *Apology* 59

HISTORY

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ, MARIJANA Ž. MLAĐENOVIĆ
The Contribution to the Research on Territorial Structure
and Borders Of Pergrini's Communities Deremistas and Doclea 79

SAŠA D. STANOJEVIĆ
Negotiations between Milovanović and Geshov
in the Creation of the Balkan Alliance in 1912 93

SOCIOLOGY

SAMIR H. LJAJIĆ
Social Conditioning of The Internet Development 109

LANGUAGE

IVANA R. GLIGORIJEVIĆ
An Analysis of Ethnocultural Stereotypes:
the Stimuli *Turks* and *Turk* in an Association Test 129

SABINA J. HALUPKA-REŠETAR, ELEONÓRA J. KOVÁCS RÁCZ
Attitudes toward English: a Hungarian Minority Context in Vojvodina, Serbia 147

LITERATURE

ANICA M. RADOSAVLJEVIĆ, NEBOJŠA J. LAZIĆ
Personal and Family Drama of Simka Katić
in the novel *Koreni* by Dobrica Ćosić 175

GUEST EDITOR DUŠAN J. RANĐELOVIĆ
A SECTION DEDICATED TO THE WORK OF PROFESOR PETAR KOSTIĆ

DUŠAN J. RANĐELOVIĆ Introduction.....	193
ALEKSANDRA P. VLAJIĆ, MINA R. MANIĆ IN MEMORIAM — Petar Kostić (1949–2019)	195
NEBOJŠA M. MILIĆEVIĆ, MIROSLAV B. KOMLENIĆ, ANA Ž. JOVANČEVIĆ Standardization, Adaptation and Application of Plutchik’s Emotion Test (PIE - JRS) in Army Population – Contributions of Professor Petar Kostić	209
DUŠAN J. RANĐELOVIĆ, SENKA M. KOSTIĆ Contributions of prof. dr Petar Kostic for the Development and Improvement of Psychological Measuring Instruments in the Republic of Serbia	229
JELENA I. DAVIDOVIĆ RAKIĆ, MILJANA S. PAVIĆEVIĆ On some of the Contributions Made by Professor Peter Kostić to the Development of Psychology.....	253
ANITA S. PEŠIĆ About the Character and Work in the Field of Military Psychology of Colonel and prof. dr. Petar Kostic	273
MIROSLAV Ž. KRSTIĆ, BILJANA N. JAREDIĆ Torture on Goli Otok Through The Prism of Psychology in the Works of Petar Kostić	295
KRISTINA Ž. RANĐELOVIĆ, TIJANA R. TODIĆ JAKŠIĆ Overview of Personality Assessment Instruments – Structural Personality Test and Mahover	313
JELENA LJ. MINIĆ Thanatos — The Death Drive	333

SCIENTIFIC REVIEWS, POLEMICS, COMMENTS, VIEWS

SOFIJA R. MILORADOVIĆ Zoran Simić, Case Syntax in the Speech of the Romanian Plateau: metaphorization of space	341
Instructions for authors	347

ПЕДАГОГИЈА

ТАТЈАНА С. РАДОЈЕВИЋ¹

ТАТЈАНА П. КОМПИРОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

БАРИЈЕРЕ У ПЕДАГОШКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

САЖЕТАК. Поље истраживачког интересовања овог рада усмерено је ка томе да се испита мишљење наставника и ученика у основним школама о баријерама у педагошкој комуникацији у учионици. Узорак је обухватио сто двадесет осам наставника и двеста деведесет седам ученика VIII и IX разреда из седам основних школа са простора јужног и северног дела Црне Горе. На основу анализе добијених резултата видљиво је да баријере постоје више или мање, мада постоје и значајне разлике у мишљењу наставника и ученика у погледу различитих баријера у педагошкој комуникацији. Већина наставника сматра да баријере у педагошкој комуникацији не настају због извора (наставника), већ да проблем постоји у осталим елементима процеса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: педагошка комуникација; баријере у педагошкој комуникацији; наставник; ученик.

¹ tatjana.radojevic@yahoo.com

² tatjana_kompirovic@yahoo.com

Рад је проширено истраживање проистекло из докторске дисертације *Педагошки аспекти развијања комуникационих компетенција ученика у основној школи*, др Татјане Радојевић, одбрањене под менторством проф. др Бранка Јовановића.

Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 23. септембра 2019, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

УВОД

Педагошка комуникација била је и биће у будућности тема од интереса. Значајни доприноси и значајни кораци у том погледу учињени су у многим студијама и публикацијама. Значење појма педагошка комуникација не представља новину, иако је реч о појму који је релативно нов. Образовање или поучавање било је комуникација још пре него што су постојале школа и настава. Од појаве институционалног образовања и васпитања, педагошка комуникација између ученика и наставника се мењала. У традиционалној настави, педагошка комуникација између ученика и наставника заснивала се на једносмерном комуницирању, уз честе монологе наставника, где је наставник био пошљалац поруке, а ученик прималац. У условима убрзаног развоја науке и технике образовни процес у комуникацијском погледу доживљава интензивну промену. Од традиционално засноване педагошке комуникације у којој је наставник пошљалац поруке, а ученик прималац ишло се ка интерактивним облицима педагошке комуникације у настави у којој ученик, поред улоге примаоца, преузима и улогу пошљалоца поруке.

На основу теоријсконаучне анализе у литератури наилазимо на различита одређења и дефиниције педагошке комуникације. Према Трнавцу и Ђорђевићу (2002) педагошка комуникација је облик сарадње између наставника и ученика, процес који је усмерен на стицање знања, изграђивање вештина и навика. Зависна је од степена сарадње између ученика и наставника, типа наставника, као и од структуре вербалних контаката који се међу њима остварују. Према Јовановићу (2004), педагошко комуницирање се осмишљава и организује са циљем подстицања развоја и јачања личности васпитаника, усвајања нових знања, искустава и вредности. Према схватању Сузића (2005, стр. 167), „под појмом педагошка комуникација подразумева се: преношење саопштавања, излагања, примања, једном речју, размена порука као и успостављање односа, споразумевања, средстава и начина опхођења међу учесницима у васпитнообразовном процесу и процесу учења“. Педагошку комуникацију треба тумачити са образовног и васпитног аспекта. Са образовног аспекта педагошка комуникација се схвата као процес преношења знања, умења и вештина на ученике, док васпитни аспект педагошке комуникације указује на процес преношења система вредности друштва на васпитанике (Савовић, 2006). Лихачев наводи да у васпитној делатности

комуникација постаје педагошка када се, условљена циљевима, претходно специјално осмишљава и програмира од стране васпитача. Педагошка комуникација одликује се усмереношћу ка циљу, свесним постављањем циља, тежњом наставника да у процесу комуникације оствари одређене научне, образовне, развојне и васпитне задатке (Лихачев, 2000, стр. 238).

Руски теоретичар Сергејев истиче да се педагошка комуникација може дефинисати као „професионална комуникација наставника са децом (при чему се под појмом педагог подразумева васпитач у најширем смислу те речи), усмерена на решавање образовних задатака, развоја, васпитања. У том случају комуникација обухвата области личних мишљења, склоности, интересовања, вредности, схватања ученика и наставника и постаје педагошки ефикасна“ (Сергеев, 2004, стр. 67).

Ефикасна педагошка комуникација неопходан је предуслов успешне наставе. Њена ефикасност зависи од четири кључна фактора: од способности пошиљаоца да пренесе поруку или ефикасно реализује садржај комуникације; од способности примаоца да разуме или прихвати поруку или садржај комуникације; од ефикасне повратне информације и од уклањања шума, баријера или дистрактора или њиховог свођења на минимум (Сузић, 2003).

Пренос поруке између наставника и ученика, или сам чин педагошке комуникације, отежавају сметње које комуниколози обично називају шумовима у комуницирању или комуникативним баријерама. Шум или комуникативна баријера утиче на неадекватан пријем и разумевање поруке. То може да резултира и неуспешним процесом педагошке комуникације или да узрокује нежељени ефекат у васпитнообразовном процесу. Процес комуникације, баријере и побољшање ефикасности наставе проучавао је Луненбург (Lunenburg, 2010). Баријере је сврстао у четири категорије: процесне баријере, физичке баријере, семантичке баријере (настају као последица непрецизно употребљених речи) и психолошке баријере (оне не само што обликују садржај онога што се изриче, већ утичу и на интерпретацију поруке у фидбеку) (Томић, 2003). Неке од емоционалних, психолошких, практичних и социјалних фактора који формирају баријере у комуникацији испитивао је Колинс (Collins, 1997). Дошао је до закључка да дијалог између наставника и ученика представља витални део комуникације и да су ефикасне активности мале групе важне за подстицање ученика. Различите облике вербалне, невербалне и кул-

турне комуникације разматрао је Џонсон (Johnson, 1997). Дошао је до закључка да је неопходно у учионици обезбедити различите стимулансе и осећање сигурности – из тог разлога, према њему, васпитач мора разумети природу језичке и дијалектне разлике и мора бити у стању да достигне ниво разумевања детета-ученика како би се избегле баријере. Постоји седам врста баријера у комуникацији: физичка, перцепцијска, емотивна, културна, језичка, родна и интерперсонална (Smith, 2013). Такође, ове се баријере могу препознати и у педагошкој комуникацији. Физичке баријере које се могу назвати механичким (Томић, 2003) лако су уочљиве у учионици и блокирају комуникацију у физичком смислу, а то су: слабо осветљење у учионици; неадекватан школски намештај, опрема и распоређеност ученика у простору (положај ученика у односу на наставника, таблу, пројекционо платно); недовољност и неадекватност прибора, алата, дидактичког и другог материјала за радно-наставне активности. Перцепцијске баријере су унутрашње баријере које се јављају у уму учесника комуникације, када учесник комуникације верује или опази да други учесник комуникације с којим ће разговарати неће разумети или неће бити заинтересован за оно што има да му каже. Емотивне баријере су емоционални фактори који спречавају говорникову способност да испоручи јасну поруку или способност примаоца да ефикасно чује поруку. Уобичајене емоције, као што су љутња, страх, радост и туга, без обзира да ли потичу од наставника или ученика, могу створити емоционалне баријере које негативно утичу на сам чин педагошке комуникације. Културолошко наслеђе може ометати комуникацију ако је реч о две различите културе, те услед тога може доћи до погрешне интерпретације невербалних сигнала, стереотипа, предрасуда и низа других нежељених исхода. Језичке баријере често су присутне, а нисмо их свесни. Чак и када се комуницира истим језиком, терминологија која се користи у поруци може представљати препреку ако је прималац не разуме у потпуности. Родне баријере мање су присутне у настави, али још увек постоји могућност да ученик мушког пола погрешно протумачи поруку ученика женског пола или обрнуто. Интерперсоналне баријере су оне које спречавају да се особа отвори у комуникацији према другима, не само да би била саслушана већ и да чује друге. Неки ученици не могу да превазиђу лошу слику о себи и нису у стању да успоставе везу са осталим ученицима или наставницима, јер имају превише лажних перцепција које им блокирају пут.

Поменуте баријере комуниколози најчешће групишу на објективне и субјективне. Објективне баријере могу бити различите по својој природи, интензитету и налазе се у реалном времену у којем се одвија комуникација. У објективне баријере убрајамо: буку, загушљивост, високе и ниске температуре, лошу пројекцију слике на платну, неадекватан школски намештај, неисправност уређаја за пренос и пројектовање порука, неадекватно осветљење просторије итд. У субјективне баријере педагошке комуникације убрајамо: неповољне интерперсоналне односе у групи, нетолеранцију, конфликте, недисциплину, учитеља или наставника као извор сметњи у комуницирању (недовољна педагошко-психолошка оспособљеност, недовољна мотивисаност, ентузијазам, креативност, неадекватан педагошки стил и став према ученицима, што повлачи претерану ауторитарност, недовољну заинтересованост за успех ученика и подсмевања, чиме се вређа достојанство ученика) и ученика (низак ниво развијености интелектуалних способности, немотивисаност, недостаци у функционисању појединих органа, неразвијеност комуникативних способности) (Јовановић, 2005). Поред наведених објективних и субјективних сметњи, у педагошкој комуникацији су, такође, неизбежне и вербалне баријере. Комуникација између учесника се одвија на истим језику, али се ипак учесници комуникације не разумеју. „У образовном систему наставници и ученици играју виталну улогу у комуникацијском процесу, другим речима могуће је пронаћи ситуацију када две особе кажу потпуну исту ствар одређеној публици, користећи потпуно исти језик, чак исти језик речи, али те две особе ће на крају пренети две различите поруке“ (Abura, 1998, према: Osakwe, 2009, стр. 58). Према Сузићу (2005), вербалне сметње или баријере у педагошкој комуникацији су бројне: двосмислености, говорне мане, поштапалице, емотивне речи, збуњујући изрази. Људи који праве дугачке уводе пре него што пређу на ствар, нашироко и уз много понављања образлажу оно што је очигледно, или се служе загонетним алузијама, лако нас доводе на ивицу стрпљења (Бугарски, 1996, стр. 150). У педагошкој комуникацији двосмисленост је једна од веома присутних вербалних баријера. Двосмисленост подразумева да се једна реч која се исто пише различито схвата у зависности од контекста и изговора. На пример: коса (фризура), коса (линија), роса (јутарња влага), Роса (женско име). „Говорне мане су саставни део педагошке комуникације било да потичу од наставника или ученика. Говорне мане су ретка појава у наставничкој професији и о томе се води рачуна

при селекцији кандидата за упис на наставничке факултете. Најчешће говорне мане су: замуцкивање, тепање, неправилна дикција, шушкање, прегласан говор, тих говор итд.“ (Suzić, 2005, стр. 202). Поштапалице су речи, изрази, слогови које излагачи приликом излагања често употребљавају на местима где контекстуално не припадају. У комуникацији су поштапалице веома присутне, а учесници комуникације нису свесни њихове употребе. На пример: овај, значи, онај, дакле и слично. Збуњујући изрази се јављају када учесници комуникације непрецизно формулишу реченицу услед употребе жаргонског говора, метафора или погрешног изговора или неправилног наглашавања. Често присутна вербална сметња у педагошкој комуникацији јесте употреба речи са снажним емотивним набојем, које код примаоца поруке изазивају прејакe позитивне или негативне емоције (Suzić, 2005). Вербалне сметње прате процес педагошке комуникације у настави. Није довољно само наставнике обучавати за њихово уклањање, већ је неопходно за њихово препознавање и уклањање оспособљавати и ученике.

У емпиријском делу рада акценат је стављен на субјективне баријере педагошке комуникације, односно на наставника и ученика као могућег узрока сметњи. Може се закључити да ипак „највећа одговорност за организовање успешне педагошке комуникације првенствено лежи на наставнику, бар што се тиче почетка васпитно-образовног процеса“ (Савовић, 2006, стр. 252), а такође, од ставова и понашања наставника према ученицима зависи положај и улога ученика у њиховом односу (Шевкушић-Мандић, 1991). Иако се процес васпитнообразовног рада реализује у сложеним материјално-техничким условима, компетентни, креативни наставници и заинтересовани ученици могу осмислити и организovati успешну педагошку комуникацију и отклонити баријере на које наилазе у току комуникације.

МЕТОД

Циљ истраживања је утврдити мишљење наставника и ученика у основним школама о баријерама у педагошкој комуникацији у учионици. Из претходно дефинисаног циља истраживања проистекли су следећи задаци:

- Испитати мишљења ученика о непожељним и пожељним поступцима наставника у комуникацији;

- испитати мишљења ученика о томе шта им представља највећи проблем у успостављању комуникације;
- испитати мишљења наставника о најчешћим проблемима на које ученици наилазе у успостављању комуникације;
- испитати мишљења наставника о томе шта им представља највећи проблем у успостављању комуникације;
- испитати мишљења наставника и ученика о присутности говорних мана ученика у комуникацији.

Општа хипотеза истраживања гласи: претпоставља се да постоје статистички значајне разлике у мишљењима наставника и ученика о баријерама у педагошкој комуникацији у учионици у зависности од социодемографских и социообразовних карактеристика. На основу опште хипотезе, формулисане су следеће подхипотезе:

- Претпоставља се да постоје статистички значајне разлике у мишљењима о непожељним и пожељним поступцима наставника у комуникацији између ученика који припадају различитим категоријама у односу на социодемографске варијабле;
- Претпоставља се да ће ученици правилно идентификовати проблеме који им отежавају успостављање комуникације;
- Претпоставља се да ће наставници правилно идентификовати проблеме на које ученици наилазе у успостављању комуникације;
- Претпоставља се да ће наставници правилно идентификовати проблеме које им отежавају успостављање комуникације;
- Претпоставља се да ће наставници и ученици објективно указати на присутност одређених говорних мана ученика у комуникацији.

У истраживање су укључене варијабле: баријере у педагошкој комуникацији (пожељни и непожељни поступци наставника у комуникацији, пожељни и непожељни поступци ученика у комуникацији, вербалне сметње), социодемографске и социообразовне карактеристике (пол, разред, степен стручне спреме родитеља, место у коме се школа налази, стручна спрема наставника, дужина радног стажа). Инструменти су самостално конструисани за потребе овог истраживања и коришћене су: Скала проблема ученика у комуникацији (Кронбах алфа коефицијент 0,80), Скала проблема наставника у комуникацији (Кронбах алфа коефици-

јент 0,80), Скала вербалних сметњи (Кронбах алфа коефицијент 0,70). Истраживање је спроведено у седам основних школа на територији Црне Горе. Узорак су чинили $N=128$ наставника оба пола (70% наставника женског пола и 30% наставника мушког пола) и $N=297$ ученика оба пола (52,9% ученика женског и 47,1% ученика мушког пола). Подаци су прикупљени марта месеца 2014. године и обрађени су: дескриптивном статистиком, Mann-Whitney тестом, Кендаловим тау коефицијентом корелације, факторском анализом, т-тестом и корелационом анализом (Пирсонов коефицијент корелације).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

У оквиру првог истраживачког задатка, на основу понуђених седам ставки, од ученика се захтевало да направе сопствену ранг-листу непожељних и пожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима. Ученици су оцењивали и рангирали аспекте непожељних и пожељних поступака наставника у комуникацији на скали од 1 до 7. У Табели 1. приказана је ранг-листа непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима. На основу добијених резултата може се уочити да је као најнепожељнији поступак наставника у комуникацији са ученицима оцењен (ранг 1) *оштар и хладан однос наставника према ученику*, а да међу непожељним поступцима наставника у комуникацији са ученицима последњи ранг заузима *прекидање ученика док прича* (4,95). Добијени резултати истраживања упућују на то да је ученицима у комуникацији са наставницима најбитније да комуникација у настави буде заснована на поштовању, уважавању њихове личности и пријатељском односу. Резултати које смо добили у оквиру овог истраживачког задатка могу се довести у везу са резултатима досадашњих истраживања где је пажња била усмерена на особине наставника које ученици воле или не воле. Да наставници који имају позитиван, пријатељски став према ученицима побољшавају процес учења у наставном процесу који води ка постизању образовних циљева, утврдио је Осакве (Osakwe, 2009). Ако наставник испољава непријатељство, одбојност и презир у току комуникације са ученицима, ученици ће се сигурно дојати и повући из учешћа у комуникацији на наставним часовима (Osakwe, 2009).

НЕПОЖЕЉНИ ПОСТУПЦИ НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	MEAN RANK
ОШТАР И ХЛАДАН ОДНОС НАСТАВНИКА ПРЕМА УЧЕНИКУ	2,93
ПОТЦЕЊИВАЊЕ И ВРЕЂАЊЕ УЧЕНИКА	2,96
НЕ ДОЗВОЉАВА ДА УЧЕНИЦИ ИЗРАЗИ СВОЈЕ МИШЉЕЊЕ	3,84
НЕ ЖЕЛИ ДА УЧЕНИКА САСЛУША ДО КРАЈА	4,18
НЕ ДОЗВОЉАВА ДА УЧЕНИЦИ ПОСТАВЉАЈУ ПИТАЊА УКОЛИКО ИМ ЈЕ ГРАДИВО НЕЈАСНО	4,24
НАСТАВНИК ГОВОРИ НЕЈАСНО И НЕРАЗУМЉИВО	4,91
ПРЕКИДА УЧЕНИКА ДОК ПРИЧА	4,95

ТАБЕЛА 1: РАНГОВИ НЕПОЖЕЉНИХ ПОСТУПАКА НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ СА УЧЕНИЦИМА

Након рангирања испитано је да ли постоје значајне разлике између ученика различитих полова у оцени појединих непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима. Наиме, да ли се подтипови непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима значајно разликују у односу на пол. Добијен Тау коефицијент корелације са Кендаловом вредношћу подударности $W=0,14$ (Табела 2), статистички је значајан, али није изражен (разлике између ученика у појединим врстама непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима и пола постоје).

N	297
KENDALL'SW ^A	,146
CHI-SQUARE	259,935
DF	6
ASYMP.SIG.	,000

ТАБЕЛА 2: ТАУ КОЕФИЦИЈЕНТ КОРЕЛАЦИЈЕ СА КЕНДАЛОВОМ ВРЕДНОШЋУ КОНКОРДАЦИЈЕ

MWU тестом (Mann-Whitney U-test) испитана је значајност разлика између појединих врста непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима у односу на пол. У рангирању непожељних поступака наставника статистички значајне разлике постоје у односу на пол ученика (значајне на нивоу $p < 0,05$) за ајтеме: *пошцењивање и вређање ученика, не дозвољава да ученици изразе своје мишљење; оштар и хладан однос наставника према ученицима*. Дечаци и девојчице различито рангирају непожељне поступке наставника. Девојчице статистички значајно више рангирају,

односно више им смета став *поштовања и вређања ученика* као и *оштар и хладан однос наставника* него дечацима. Дечаци као непожељан поступак наставника у комуникацији – *не дозвољава да ученици изразе своје мишљење*, значајно више рангирају у односу на девојчице.

У Табели 3. приказана је коначна ранг-листа пожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима. Као најпожељнији поступак наставника у комуникацији са ученицима оцењен је *топао и пријатан однос наставника према ученику* (2,52), а најслабије оцењен поступак је онај који се односи на ставку *дозвољава ученицима да изразе своје мишљење* (4,89). Резултати до којих смо дошли у оквиру овог истраживачког задатака могу се довести у везу са резултатима досадашњих истраживања која су имала за циљ да испитају које особине наставника ученици преферирају. На основу резултата истраживања до којих су дошли Нагулић (1980), Борђевић и Борђевић (1988), Сузић (2000), Аврамовић и Вујачић (2010) може се извести закључак да ученици код наставника преферирају људске и наставничке квалитете који се односе на: љубазност, отвореност, стрпљивост, поштење, поштовање ученика као личности, познавање садржаја, занимљив и јасан начин излагања, итд.

ПОЖЕЉНИ ПОСТУПЦИ НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	MEAN RANK
ТОПАО И ПРИЈАТАН ОДНОС НАСТАВНИКА ПРЕМА УЧЕНИЦИМА	2,52
КАД НАСТАВНИК ПРИХВАТА МИШЉЕЊЕ УЧЕНИКА	3,76
ДОЗВОЉАВА УЧЕНИЦИМА ДА ПОСТАВЉАЈУ ПИТАЊА	3,80
КАД НАСТАВНИК ПОШТУЈЕ УЧЕНИКА КАО ЛИЧНОСТ	4,04
КАД НАСТАВНИК АКТИВНО СЛУША УЧЕНИКА ДОК ИЗЛАЖЕ	4,29
КАД НАСТАВНИК ГОВОРИ ЈАСНО И РАЗУМЉИВО	4,69
ДОЗВОЉАВА УЧЕНИЦИМА ДА ИЗРАЗЕ СВОЈЕ МИШЉЕЊЕ	4,89

ТАБЕЛА 3: РАНГОВИ ПОЖЕЉНИХ ПОСТУПАКА НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ СА УЧЕНИЦИМА

Када је у питању утврђивање разлика у рангирању пожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима различитог пола, израчунати Тау коефицијент корелације са Кендаловом вредношћу подударности $W = 0,13$ (Табела 4) статистички је значајан, али није изражен (разлике између ученика у појединим

врстама пожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима и пола постоје, али нису изражене).

N	297
Kendall's W ^a	,130
Chi-Square	231,566
Df	6
Asymp. Sig.	,000

ТАБЕЛА 4: ТАУ КОЕФИЦИЈЕНТ КОРЕЛАЦИЈЕ СА КЕНДАЛОВОМ ВРЕДНОШЋУ КОНКОРДАЦИЈЕ

MWU тестом (Mann-Whitney U-test) испитивана је значајност разлика у рангирању пожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима у односу на пол. Добијени резултати показују да статистички значајне разлике у проценама рангирања пожељних поступака наставника у комуникацији постоје у односу на пол ученика (значајне на нивоу $p < 0,05$) за ајтем: *дозвољава ученицима да постављају питања*. Тај пожељан поступак наставника у комуникацији дечаки статистички више рангирају у поређењу са девојчицама, што можемо да тумачимо да је дечакима дозвола да постављају питања током наставе важнија него девојчицама. Статистички значајне разлике у проценама ученика постоје у односу на степен образовања мајке (значајне на нивоу $p < 0,05$) за ајтем: *школа и пријатан однос наставника према ученицима*. За ученике чије мајке имају високу стручну спрему, овај пожељан поступак наставника има већи значај у комуникацији, него ученицима чије мајке имају нижи степен образовања.

У оквиру другог и трећег истраживачког задатка испитивано је мишљење ученика и наставника о томе који су најчешћи проблеми ученика који им отежавају успостављање комуникације. Увидом у Табелу 5. може се закључити да се процентуално највећи број ученика (35,3%) изјаснило да им је *страх од слабе оцене* највећи проблем да се укључе у комуникацију.

ПРОБЛЕМИ УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	ВЕОМА МНОГО		МНОГО		ПОНЕКАД		МАЛО		УОПШТЕ НЕ	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
1. Страх од слабе оцене	104	35,3	90	30,5	57	19,3	23	7,8	21	7,1
2. Незнање градива	32	10,8	67	22,7	101	34,2	69	23,4	26	8,8

ТАБЕЛА 5: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА САМОПРОЦЕНЕ ПРОБЛЕМА УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

3. Немогућност да изразим оно што мислим – слаб речник	24	8,2	56	19,2	97	33,3	78	26,8	36	12,4
4. Исмејавање од стране наставника ако кажем нешто што није исправно	34	11,5	38	12,8	51	17,2	80	27,0	92	31,7
5. Исмејавање од стране ученика ако кажем нешто што није исправно	43	14,6	55	18,6	70	23,7	72	24,,4	55	18,6
6. Галама, бука у учионици	47	15,9	66	22,4	92	31,2	59	20,5	31	10,5
7. Незаинтересован за комуникацију	23	7,8	52	17,6	75	25,4	84	20,3	60	20,3
8. Присутност треме	71	24,0	61	20,6	76	25,7	52	17,6	36	12,2
9. Недостатак културе изражавања	16	5,4	28	9,5	52	17,6	75	25,4	124	42,0
10. Непажљиво слушавам саговорника	15	5,1	31	10,5	54	18,2	90	30,4	106	35,8

ТАБЕЛА 5: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА САМОПРОЦЕНЕ ПРОБЛЕМА УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

Приликом испитивања мишљења о томе који су проблеми на које ученици наилазе у току комуникације, наставници и ученици су различито идентификовали узроке лоше комуникације. Процентуално највећи број наставника (56,3%) сматра да *неразвијен и слаб вокабулар код ученика* представља највећи проблем ученику да успостави комуникацију, затим *недостатак културе изражавања*, међутим ученици немају исто мишљење као наставници (Табела 6). На основу добијених резултата у оквиру другог и трећег истраживачког задатка може се уочити да су наставници били много критичнији у поређењу са ученицима, када су у питању ставке које се односе на вокабулар ученика, њихово незнање, незаинтересованост за комуникацију и пасивно слушање. У процени треме код ученика као једног од фактора који отежава успостављање комуникације, ученици и наставници су изразили слична мишљења.

ПРОБЛЕМИ УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	ВЕОМА МНОГО		МНОГО		ОСРЕДЊЕ		МАЛО		УОПШТЕ НЕ	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
1. Слаб речник ученика	19	14,8	72	56,3	31	24,2	4	3,1	2	1,6
2. Незнање ученика	44	4,4	49	38,3	30	23,4	4	3,1	1	0,8
3. Недостатак културе изражавања код ученика	25	19,5	55	43,0	38	29,7	8	6,3	2	1,6
4. Ученик не прати предавања	25	19,5	47	36,7	41	32,0	13	10,2	2	1,6
5. Превелика трема код ученика	8	6,3	27	21,1	50	39,1	39	30,5	4	3,1
6. Сметње у говору код ученика	18	14,1	24	18,8	25	19,5	47	36,7	14	10,9
7. Незаинтересованост ученика за комуникацију	21	16,4	42	32,8	38	29,7	23	18,0	4	3,1
8. Пасивно слушање ученика	16	12,5	46	35,9	39	30,5	23	18,0	4	3,1

ТАБЕЛА 6: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА ДИСТРИБУЦИЈЕ ОДГОВОРА НАСТАВНИКА – СКАЛА ПРОЦЕНЕ НАСТАВНИКА О ПРИСУТНОСТИ ПРОБЛЕМА УЧЕНИКА У УСПОСТАВЉАЊУ КОМУНИКАЦИЈЕ

На основу добијених резултата просечне вредности ученика на Скали самопроцене присутности проблема ученика у комуникацији, можемо закључити да су ученици највећи просечан резултат остварили на ајтему који се односи на *страх од слабе оцене* $M=3,79$, што значи да им страх од слабе оцене у неким тренуцима отежава успостављање комуникације, а најмањи просечан резултат ученици су остварили на ајтему који се односи на *недостатак културе изражавања* $M=1,11$.

У погледу испитиваног односа независних варијабли (пол, разред, место у којем се школа налази и образовање родитеља) и ометајућих фактора комуникације, нема статистички значајних разлика.

Добијени резултати просечних вредности наставника на Скали процене присутности проблема ученика у успостављању комуникације указују да су наставници највећи просечан резултат остварили на ајтемима који се односе на *незнање* $M=3,02$, (*незнање ученика је према мишљењу наставника највећи проблем ученику да успостави комуникацију*) и *слаб речник ученика* $M=2,80$. Најмањи просечан резултат остварен је на ајтему који се односи на

сметње у говору ученика M-1,88. Наставници сматрају да су сметње или говорне мане у говору ученика заступљене у много мањој мери.

Разлике у вокабулару ученика у односу на пол наставника испитане су помоћу t-теста. Резултати су приказани у табели 7. Може се закључити да наставници мушког пола статистички значајније више процењују да је слаб речник ученика ометајући фактор за успостављање комуникације у односу на наставнике женског пола.

т-тест пол наставника и вокабулар ученика	N	AS	SD	T	Sig
Мушки	140	,130	,932	2,013	,045
Женски	157	-,108	1,044		

ТАБЕЛА 7: Т-ТЕСТ ЗА ФАКТОР ВОКАБУЛАР УЧЕНИКА У ОДНОСУ НА ПОЛ НАСТАВНИКА

У оквиру четвртог истраживачког задатка испитивани су наставници и њихова мишљења о потешкоћама које имају у комуникацији са ученицима. У Табели 8. приказана је израженост различитих врста проблема на које наставници наилазе у комуникацији са ученицима. Добијени резултати показују да наставници (88,9%) сматрају да поседују знања из области коју предају, односно да поседују наставничке компетенције. Такође, у погледу педагошко-психолошке оспособљености и познавања правила успешне комуникације са ученицима, процентуално највећи број наставника сматра себе довољно компетентним.

ПРОБЛЕМИ НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	ВЕОМА МНОГО		МНОГО		ОСРЕДЊЕ		МАЛО		НИМАЛО	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
1. Недостатак педагошко-психолошке оспособљености	1	0,8	4	3,2	7	5,6	35	27,8	79	62,7
2. Недовољно педагошко искуство	1	0,8	4	3,2	8	6,3	35	27,8	78	61,9
3. Недовољно познавање захтева и правила за комуникацију са ученицима	0	0	4	3,2	8	6,3	34	27,0	80	63,5

ТАБЕЛА 8: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА ДИСТРИБУЦИЈЕ ОДГОВОРА НАСТАВНИКА – СКАЛА САМОПРОЦЕНЕ ПРОБЛЕМА НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

4. Недостатак стрпљења за разговор са ученицима	0	0	4	3,2	3	2,4	3	25,4	87	69,0
5. Недовољно познавање наставних садржаја	0	0	2	1,6	5	4,0	7	5,6	112	88,9
6. Преобимност наставних садржаја не дају ми довољно времена за комуникацију са ученицима	7	5,5	14	11,0	36	28,3	52	40,9	18	14,2
7. Недисциплина у учионици	5	4,0	11	8,7	18	14,3	41	32,5	51	40,5
8. Недовољна мотивисаност ученика	9	7,0	22	17,2	38	29,7	39	30,5	20	15,6
9. Недовољна знања ученика	10	7,8	26	0,3	42	32,8	41	2,0	9	7,0
10. Недовољна култура изражавања ученика	11	8,6	26	0,3	45	35,2	40	31,3	6	4,7

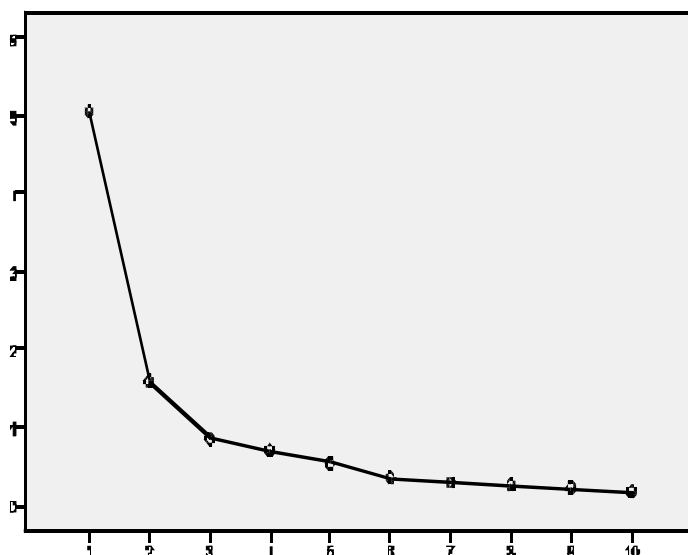
ТАБЕЛА 8: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА ДИСТРИБУЦИЈЕ ОДГОВОРА НАСТАВНИКА – СКАЛА САМОПРОЦЕНЕ ПРОБЛЕМА НАСТАВНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

Добијени резултати просечних вредности наставника на Скали самопроцене присутности проблема у комуникацији са ученицима указују да је највећи просечан резултат наставника остварен на ставци која се односи на *недостатак културе изражавања ученика* $M=2,00$, а најмањи просечан резултат остварен је на ставци која се односи на *недостатак педагошко-психолошке осведољености наставника* $M=0,52$. Резултати показују да проблеми наставника у комуникацији са ученицима настају због незнања, недостатка културе изражавања, дисциплине ученика, а не због њихове дидактичко-методичке, педагошко-психолошке и комуникационе оспособљености.

У наредним статистичким корацима примењене су технике факторске анализе (методе главних компонената уз косоуглу Varimax ротацију). На основу Кајзер-Гумановог критеријума и Scree plota (ејгенвредности веће од 1), (Дијаграм 1) издвојена је двофакторска структура којом је објашњено 66,40% варијансе (Табела 9).

БР. ФАКТОРА	ЕЈГЕНВРЕДНОСТ	% ВАРИЈАНСЕ	КУМУЛАТИВНИ %
1.	5,053	50,534	50,534
2.	1,587	15,869	66,403

ТАБЕЛА 9: ПРОЦЕНАТ ОБЈАШЊЕНЕ ВАРИЈАНСЕ

ДИЈАГРАМ 1: КАТЕЛОВ СКРИ ТЕСТ (CATTEL'S SCREE TEST)

Факторском анализом првог реда добили смо два фактора: *їедаїошка некомїеїенїносїї* и *їродлеме ученика у комуникацији*. Први фактор објашњава највећи проценат варијансе од преко 55%, док други фактор објашњава нешто више од 15% до укупног процента објашњене варијансе 66,40.

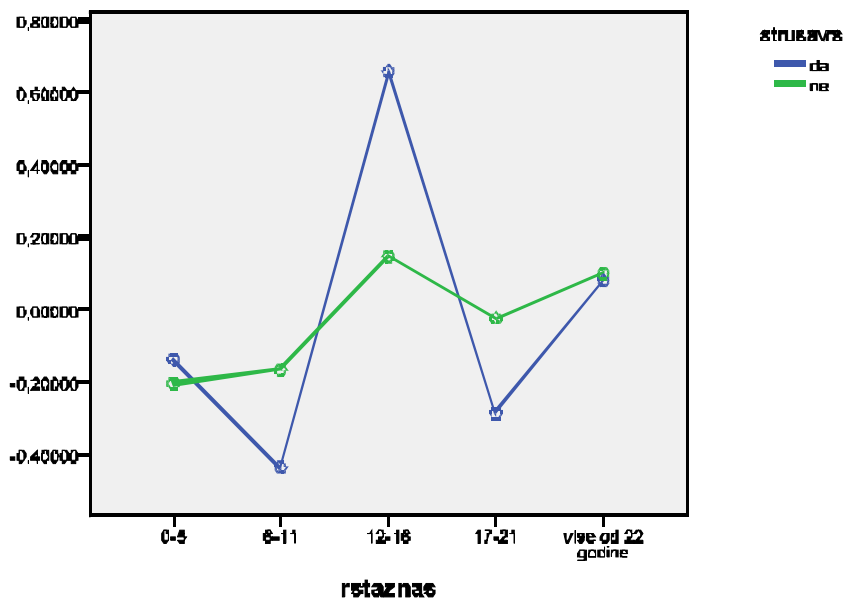
T-тестом утврђено је да на фактору *їедаїошка некомїеїенїносїї насїїавника* постоје статистички значајне разлике у односу на пол наставника.

Т-ТЕСТ ПОЛ НАСТАВНИКА И ФАКТОР ПЕДАГ. НЕКОМП.	N	AS	SD	T	Sig
Мушки	30	-,476	1,557	2,097	,044
Женски	87	,140	,701		

ТАБЕЛА 10: Т-ТЕСТ ЗА ФАКТОР ПЕДАГОШКА НЕКОМПЕТЕНТНОСТ НАСТАВНИКА У ОДНОСУ НА ПОЛ НАСТАВНИКА

Приказани резултати из Табеле 10. показују да наставнице у поређењу са наставницима имају израженије мишљење да је педагошка некомпетентност један од фактора који омета успешну комуникацију.

У наредним статистичким корацима примењена је двофакторска анализа (испитивање утицаја две независне променљиве и могући утицај њихове интеракције на једну зависну променљиву). Испитиван је однос радног стажа и стручног усавршавања наставника и проблема ученика у комуникацији, а разлике у проценама приказане су у Дијаграму 2. Категорија наставника са радним стажом од 12 до 16 година и категорија наставника која има адекватно стручно усавршавање, изразила је мишљење да су проблеми ученика у комуникацији попут незнања, недисциплине, недостатка културе изражавања – озбиљни фактори који отежавају комуникацију. Наставници који су на почетку и на крају радног века и немају много сати стручног усавршавања, незнање, недисциплину и недостатак културе изражавања не издвајају као посебан проблем ученика у комуникацији.

Дијаграм 2: Линијски дијаграм добијених средњих вредности фактора проблеми ученика у комуникацији и варијабла радни стаж и стручно усавршавање наставника

У оквиру петог истраживачког задатка за циљ смо имали да испитамо какво је мишљење наставника и ученика о присутности вербалних сметњи код ученика у комуникацији. Добијени резултати истраживања упућују на присутност одређених вербалних сметњи код ученика, али и на разлике у мишљењима између наставника и ученика. Наставници (41,4%) су проценили да је код ученика *примично* присутно неправилно акцентовање, претих и прегласан говор, док већина наставника сматра да замуцкивање и тепање није присутно код ученика у току комуникације (Табела 11). Увидом у Табелу 12. може се закључити да већина ученика самопроцењује да наведене вербалне сметње које отежавају комуникацију нису присутне или их нису свесни, као што су: неправилно акцентовање, претих и прегласан говор. Добијени резултати упућују да ученици сматрају да је најприсутнија вербална сметња у њиховој комуникацији прегласан говор (М-2,24), а најмање присутна вербална сметња је замуцкивање (М-1,67).

БАРИЈЕРЕ У ПЕДАГОШКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

ВЕРБАЛНЕ СМЕТЊЕ УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ	ВЕОМА МНОГО		ПРИЛИЧНО		МАЛО		ВЕОМА МАЛО		УОПШТЕ НЕ	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Замуцкивање	2	1,6	13	10,2	35	27,3	10	7,8	68	53,1
Неправилно акцентовање	9	7,0	53	41,4	35	27,3	27	21,1	4	3,1
Прегласан говор	4	3,1	16	12,5	55	43,0	39	0,5	14	10,9
Претих говор	5	3,9	24	18,8	59	46,1	30	23,4	10	7,8
Течање	1	0,8	2	1,6	14	10,9	43	33,6	68	53,1

ТАБЕЛА 11: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА ДИСТРИБУЦИЈЕ ОДГОВОРА НАСТАВНИКА – СКАЛА ПРОЦЕНЕ НАСТАВНИКА О ПРИСУТНОСТИ ВЕРБАЛНИХ СМЕТЊИ УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

На основу добијених резултата просечних вредности, наставници су проценили да је неправилно акцентовање као вербална сметња (M-2,28) најприсутније код ученика у току комуникације, а најмање присутна вербална сметња код ученика у току комуникације јесте *течање* M-0,63.

Вербалне сметње ученика у комуникацији	Уопште не		Врло мало		Мало		Прилично		Веома много	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Замуцкивање	182	61,5	59	19,9	34	11,5	13	4,4	8	2,7
Неправилно акцентовање	116	39,3	115	39,0	49	6,6	10	3,4	5	1,7
Прегласан говор	112	7,8	62	20,9	77	26,0	28	9,5	17	5,7
Претих говор	155	52,4	55	18,6	41	13,9	27	9,1	18	6,1
Течање	170	57,4	43	14,5	32	10,8	25	8,4	26	8,8

ТАБЕЛА 12: КОНТИГЕНЦИЈСКА ТАБЕЛА ДИСТРИБУЦИЈЕ ОДГОВОРА УЧЕНИКА – СКАЛА САМОПРОЦЕНЕ ВЕРБАЛНИХ СМЕТЊИ УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

Повезаност између различитих вербалних сметњи ученика у комуникацији (замуцкивање, неправилно акцентовање, прегласан говор, претих говор, тећање) утврђена је помоћу коефицијента Пирсонове линеарне корелације (Табела 13).

ВЕРБАЛНЕ ПРЕПРЕКЕ УЧЕНИКА	ЗАМУЦКИВАЊЕ	НЕПРАВИЛНО АКЦЕНТОВАЊЕ	ПРЕГЛАСАН ГОВОР	ПРЕТИХ ГОВОР	ТЕЧАЊЕ
Замуцкивање		,466	-,261	,377	,240

ТАБЕЛА 13: ИНТЕРАЈТЕМСКА КОРЕЛАЦИЈА ВЕРБАЛНИХ ПРЕПРЕКА УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

Неправилно акцен- товање			-,395	,299	,330
Прегласан говор				-,248	-,395
Претих говор					,425
Течање					

ТАБЕЛА 13: ИНТЕРАЈТЕМСКА КОРЕЛАЦИЈА ВЕРБАЛНИХ ПРЕПРЕКА УЧЕНИКА У КОМУНИКАЦИЈИ

У погледу повезаности вербалних сметњи ученика у комуникацији, корелација позитивног смера утврђена је између замуцкивања и неправилног акцентовања, односно између претихог говора и течања. Корелација негативног смера утврђена је између неправилног акцентовања и прегласног говора, односно између прегласног и претихог говора.

ЗАКЉУЧАК

У васпитнообразовним установама ефикасност педагошке комуникације између наставника и ученика у смислу постигнућа успеха има велику важност. Наставник као извор педагошке комуникације треба да поседује одговарајућу дидактичко-методичку оспособљеност (поседовање знања о наставном предмету који предаје, познавање адекватних метода, облика и средстава наставног рада). Опште понашање и личност наставника, стил наставног рада који доминира у учионици, такође утичу на успех педагошке комуникације и постигнућа ученика, али педагошка комуникација се ефикасно може одвијати само уз учешће самих ученика. Ученици као примаоци морају поседовати неопходна предзнања за примање и разумевање садржаја, морају бити будни и пажљиви и показати одговарајући ентузијазам и радозналост. Међутим, разне баријере ометају реализацију ефикасне педагошке комуникације између наставника и ученика у учионици. Овај рад је имао за циљ да утврди присутност баријера у педагошкој комуникацији на основу мишљења наставника и ученика у основним школама. Добијени резултати истраживања указују на то да баријере у педагошкој комуникацији постоје. Проучавање комуникацијских баријера из перспективе наставника и ученика омогућило нам је да идентификујемо различита мишљења. Већина наставника је изјавила да баријере не настају због извора комуникације (наставника), већ због великог броја проблема који леже у ученицима. Наставници су мишљења да су дидактичко-методички, педагошко-психолошки и комуникационо оспособљени за успостављање ефикасне педагошке комуни-

кације са ученицима у току наставе. Међутим, према мишљењу наставника, најчешћи узроци који доводе до проблема у комуникацији са ученицима су незнање ученика, недисциплина, недостатак културе изражавања и немотивисаност. У оцењивању пожељних и непожељних поступака наставника у комуникацији са ученицима, ученици су истакли да је у комуникацији са наставницима за њих битније какав однос наставник успоставља са ученицима, него њихова дидактичко-методичка оспособљеност. Добијени резултати истраживања упућују на то да је ученицима у комуникацији са наставницима најбитније да комуникација у настави буде заснована на поштовању, уважавању њихове личности и пријатељском односу. У процени говорних мана ученика, наставници су били критичнији истичући да је неправилно акцентовање као говорна мана код ученика најприсутнија у односу на остале вербалне сметње, док су ученици мишљења да је у њиховој комуникацији једна од најприсутнијих говорних мана прегласан говор. Узимајући у обзир да је педагошка комуникација између ученика и наставника праћена вербалним сметњама, као практичне импликације спроведеног истраживања могу се издвојити препоруке да се већа пажња мора усмерити на оспособљавање наставника и ученика да наведене сметње препознају код себе и других и да утичу на њихово отклањање или на формирање става толеранције према неким говорним манама као што је на пример замуцкивање.

-
- ЛИТЕРАТУРА Аврамовић, З. и Вујачић, М. (2010). *Наставник између теорије и наставне праксе*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Бугарски, Р. (1996). *Језици*. Нови Сад: Матица српска.
- Јовановић, Б. (2005). *Школа и васпитање*. Београд: Едука.
- Јовановић, Б. (2004). Педагошко комуницирање. У: *Зборник радова: Комуникација и медији*, Учитељски факултет у Јагодини, Институт за Педагошка истраживања, Јагодина, 266–280.
- Лихачев, Б. Т. (2000). *Педагогика*. Москва: Юрайт
- Савовић, М. (2006). Човек је биће комуникације. *Зборник радова: Развијање комуникационих компетенција*, Педагошки факултет у Јагодини, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Јагодина, 249–256.
- Сергеев, И. С. (2004). *Основы педагогической деятельности*. Санкт-Петербург: Издательский Дом ПИТЕР
- Сузић, Н. (2003). Ефикасна педагошка комуникација. *Настава и васпитање*, вол. 52(2-3), 254–273.

- Сузић, Н. (2000). *Особине наставника и однос ученика према настави*. Београд: Учитељски факултет.
- Шевкушић-Мандић, С. (1991). Облици вербалне комуникације између учитеља и ученика. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 23, 232–260.
- Colins, J. (1997). Barriers to Communication in Schools (Presentation paper). British Educational research Association Annual Conference, University of York.
- Ђорђевић, В. и Ђорђевић, Ј. (1988). *Ученици о својствима наставника*. Београд: Просвета.
- Johnson, M. B. (1999). Communication in the Classroom. Guides-Non-Classroom (055) - Opinion Paperes.
- Lunenburg, F. C. (2010). Communication: The Process, barriers and Improving Effectiveness. *Schooling*, 1 (1), Sam Houston State University.
- Nagulić, M. (1980). Kakvog nastavnika žele učenici. *Psihologija*, 1-2, 73–82.
- Osakwe, R. N. (2009). Dimensions of Communication as Predictors of Effective Classroom Interaction. *Stud Home Comm Sci*, 3(1), 57–61.
- Smith, C. (2013). The Seven Barriers of Communication. CEO of OPIN Software. <http://opin.ca/article/seven-barriers-communication>
- Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT-Centar.
- Tomić, Z. (2003). *Komunikologija*. Београд: Чigoja.
- Trnavac, N. i Ђорђевић, Ј., (2002). *Pedagogija*. Београд: Naučna knjiga.

TATJANA S. RADOJEVIĆ
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

TATJANA P. KOMPIROVIĆ
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

BARRIERS IN PEDAGOGICAL COMMUNICATION

The field of research in this paper is aimed at examining the opinions of teachers and students in primary schools on the barriers in pedagogical communication in the classroom. The sample included one hundred and twenty-eight teachers and two hundred and ninety-seven students from VII to IX grade from seven primary schools from the southern and northern parts of Montenegro. The analysis of the results shows that there are more or less barriers, although there are also significant differences in the opinions of teachers and

students regarding different barriers in pedagogical communication. Most teachers believe that barriers in pedagogical communication do not arise because of the source (teacher), but that the problem exists in other elements of the process.

KEYWORDS: pedagogical communication, barriers in pedagogical communication, teacher, student.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АЛЕКСАНДРА К. АНЂЕЛКОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТУ У НИШУ
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ - ВРАЊЕ

ЕФЕКТИ ДЕЛОВАЊА КОНТЕКСТУАЛНИХ ЧИНИЛАЦА НА КВАЛИТЕТ МАТЕМАТИЧКИХ ПОСТИГНУЋА УЧЕНИКА

САЖЕТАК. Поучавање је комплексан процес, који поред изузетног познавања наставног предмета од стране наставника, изискује и имплицира бројне корелативне односе и чиниоце од утицаја на ученичка постигнућа у учењу. Предмет рада јесу анализе шире мреже потенцијалних контекстуалних чинилаца деловања на ученичка постигнућа у математици. Сходно томе, циљ рада је усмерен на сагледавање ресурса из образовног система и контекстуалних околности од утицаја на квалитет постигнућа ученика у математици. Теоријском анализом разматране су три целине: утицај професионалног образовања предавача математике на квалитет постигнућа ученика; наставници и стратегије поучавања као основе за математичку резилијентност или анксиозност код ученика; и улога школског контекста и анализа специфичних тешкоћа ученика у математици. У закључку се указује на то да, поред наставника, њиховог професионалног образовања и усавршавања, стратегија поучавања, значајан утицај на постигнућа ученика у математици заузима и ревносан рад ученика, што је налаз потврђен на подручју когнитивне неуропсихологије. Квалитативним анализама делимично су отворене импликације за школску праксу, које указују на постојање ученика који теже савладавају математику, али и на чињеницу да додатни рад наставника са њима значајно утиче на отклањање постојећих потешкоћа. Разматрањем поменутих аспеката из учионичке праксе и њихових ути-

¹ aleksandraa@pfvr.ni.ac.rs

Рад је примљен 23. децембра 2019, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

цаја на постигнућа ученика у математици, отворене су могућности даљих истраживања, која би се специфично бавила контекстима и начинима реализације настава математике, уз посебну позорност на постојање ученика са специфичним потешкоћама у математици и кључну улогу наставника у њиховом препознавању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Математика; наставници; математичка постигнућа ученика; школски контекст; учioniчка пракса.

УВОД

Историјски, настанак и развој методике математике на нашим просторима везује се за почетак 19. века, када се ова методика развија као: „аутентична методичка концепција, нарасла из потреба тадашњих ученика за употребом аритметике у свакодневном животу и за добијањем ширег математичког образовања, и ондашњих учитеља чији је ниво математичке писмености био претежно веома низак у условима када није постојала учитељска школа“ (Вујисић-Живковић, Зељић, Антонијевић, 2014, стр. 47).

У савременим условима математика има значајан утицај на ученике и њихову даљу усмереност у школовању и животу уопште, на свим просторима. У литератури (Posokhova, 2001) се наилази на поткрепљења о утицајности математике: „без обзира на друштвени став, математика је увек била, и биће један од најважнијих предмета у основној школи, јер успех у друштву и свакодневном животу зависи од компетентности коришћења математичких радњи и вештина“ (2001, стр. 5). Значај математике широко се протеже на целокупни живот појединаца, и препознаје у обликовању начина на који се појединци баве различитим сферама приватног, друштвеног и грађанског живота (Anthony & Walshaw, 2009a, p. 6). Математичка постигнућа ученика у неоспорној су корелацији с природом и садржајима наставног предмета. Међутим, истраживачки налази (Anić & Pavlović-Babić, 2015; Butterwort, 1999; Schreiber, 2002; Vučinić, 2018), говоре у прилог чињеници да постоје и други неизоставни параметри у разматрању и разумевању математичких постигнућа ученика, као што су: наставници, професионално образовање и усавршавање наставника, стратегије поучавања, индивидуална залагања ученика, системска подршка од стране школе и породице и слично.

Математика представља специјализовано подручје које није показатељ опште интелигенције, јер све док особа може читати и

писати њене тешкоће у математици углавном никога не занимају (Posokhova, 2001, стр. 5). Когнитивни неуропсихолог Батерворт (Butterwort, 1999), познат по књизи *Математички ум* (*The Mathematical Brain*), тврдио је да чак и бебе имају одређене математичке способности. Спекулисао је и идејом о томе да руке могу бити пресудни део који одваја математичке способности човека од животиња. Сматрао је да постоји много дубља повезаност између руку и нумеричких способности, него што се то чини на први поглед. За висок ниво постигнућа у математици као суштинске компоненте издвојио је вољан, ревностан и напоран рад, јер:... „свако ко је добар математичар, благо је опседнут математиком и проводи много сати размишљајући о њој“ (1999, стр. 56).

Опште је позната чињеница да је математика наставни предмет који захтева свакодневан, предан, континуиран и систематичан рад. Потешкоће у постизању бољих резултата у математици могу бити узроковане и недостатком систематичног приступа ученика комплексним математичким задацима, док се као један од извора настанка математичке анксиозности наводи брзина решавања задатака и покушаји да се што пре задаци реше, што је увек стресно у математици (Butterwort, 1999).

Поред тога, коришћење логичких и мисаоних процеса, повезивање и утврђивање каузалности кроз примену математичких проблема, образаца и формула, нису једноставни и блиски способностима сваког ученика. За процесе решавања проблема као значајне у литератури (Stendall, према: Tambychika, Subahan & Meerah, 2010) издвајају се: способност добре концентрације, конструисање смислених перцепција, логичко мишљење и ефикасно коришћење меморије, уз напомену да се ове вештине могу учити и увежбавати.

За разлику од других наставних предмета, у којима је могуће постизати успех без континуитета и систематичног приступа ученика учењу, у математици такав начин савладавања садржаја не даје квалитет. Тешкоће у учењу математике испољавају се на много различитих начина, док у случају неправременог пружања помоћи проблеми прелазе у одрасло доба (Posokhova, 2001, стр. 9). Уколико се математички проблеми не превазиђу у одређеном периоду, избегавање математике постаје целоживотно обележје појединца јер утиче на одабир професије, а самим тим и на начин живота. Традиционалне парадигме у настави математике, према којима су исходи ученика најзначајније повезани са садржајима, демантују налази појединих аутора (Antonijević,

2012; Schreiber, 2002), који наглашавају и друге виталне варијабле, као што су: начини реализације наставе и учења, ставови ученика према значају математике, уверења о сопственим способностима, институционални фактори, величина школе, школска клима, кућно и породично окружење. Као могућности унапређивања постигнућа ученика у математици помињу се и савремени модели рада и сарадње: „ангажовање ученика, дискусије родитеља и деце, повезивање са успешним вршњацима, при чему се посебно наглашавају школска клима и смисао за школску кохезију које осећају ученици, наставници и руководиоци у школи“ (Stewart, 2008, стр. 178). Добра сарадња породице и васпитнообразовних установа од изузетног је значаја за решавање проблема на плану интерперсоналних односа, као и основа за добра образовна постигнућа (Роровић, 2012, стр. 319).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Предмет рада јесу анализе шире мреже потенцијалних контекстуалних чинилаца деловања на ученичка постигнућа у математици. Сходно томе, циљ рада је усмерен на сагледавање ресурса из образовног система и контекстуалних околности које утичу на квалитет постигнућа ученика у математици. Коришћена је метода теоријске анализе, у сврху анализе различитих садржаја теоријског и емпиријског карактера. У складу са формулисаним циљем, постављени су одређени истраживачки задаци:

- 1) Утицај професионалног образовања предавача математике на квалитет постигнућа ученика,
- 2) Наставници и стратегије поучавања као основе за математичку резилијентност или анксиозност код ученика,
- 3) Улога школског контекста и анализа специфичних потешкоћа ученика у математици

УТИЦАЈ ПРОФЕСИОНАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА ПРЕДАЧА МАТЕМАТИКЕ НА КВАЛИТЕТ УЧЕНИЧКИХ ПОСТИГНУЋА У МАТЕМАТИЦИ

Приликом разматрања квалитета ученичких постигнућа, потребно је констатовати сталне покушаје унапређивања професионалног образовања будућих наставника, при чему се, поред осталог, наглашавају и потребе за евалуацијом програма припреме будућих наставника (Eurydice, 2006). Поједини аутори (Martin,

Mullis & Foy, 2008) указују на то да се универзална препознатљивост ефикасности образовних система огледа у успостављању конкурентске предности у нарастајућој глобалној економији.

У савременим образовним условима извесно је да је поучавање наставника у школској пракси значајним делом условљено квалитетом професионалног образовања и компетенцијама које су кандидати стекли током студија. Такође су у литератури (Ђурић, 2017; Пешикан, 2002; Пешикан и сар., 2010; Тошић, Радев и Пешикан, 2017) разматрани ефекти утицаја наставника, без обзира на анализе различитих образовних аспеката. Поред значаја који се приписује наставницима, као индивидуама, истиче се да: „иако наставници играју кључну улогу за обезбеђивање квалитета образовања, они не делују сами“ (Пешикан и сар., 2010, стр. 288). Наставници су део система образовања и неопходни су им системски подстицаји и подршка ради личног напредовања и развоја, а посебно ради унапређивања ученичког учења и образовних постигнућа. Налази у појединим студијама (Pantić, Closs & Ivošević, 2010) указују да наставницима не само да недостаје адекватно образовање, већ и подршка и охрабрење да развијају вештине, знања, посвећеност и подстрек позиву, и да путем образовања стреме ка друштвеној правди.

Аутори који припадају различитим научним пољима (Антић, Пешикан и Ивић, 2015; Butterworth, 1999; Dickey, 1997; Marjanović, 2013; Пешикан, 2002; Tambychika et al., 2010; Вујисић-Живковић, и сар. 2014) увиђају значај потребе заједничког деловања и интегрисања бројних ресурса и институција, приликом разматрања унапређивања математичких исхода ученика и начина поучавања у математици, јер се квалитет и припремљеност наставничких кандидата значајно рефлектују на њих. У савременом образовном контексту у настави природних наука, образовни исходи ученика и њихова оствареност треба да постану један од експлицитних циљева образовања будућих наставника (Антић и сар. 2015), посебно због тога што налази истраживања (Vučinić, 2018, стр. 294) о успеху у математици потврђују да је забележен виши ниво постигнућа код ученика које наставници подстичу да слободно изражавају своје мисли, идеје и предлоге, као и код ученика које наставници подстичу да постављају питања и траже додатна објашњења за решавање одређених задатака. Али, као што код ученика постоје значајне међусобне разлике, тако их има и између наставника, те се намеће питање њихове мотивисаности и умешности за потребним подстицајима ученика. Очекивања

друштва од наставника су велика, подразумева се да „[...] буду способни да ученике припреме за друштво и економију“ при чему се наглашавају „самоиницијатива наставника и способност и мотивисаност да уче читавог живота“ (Ђурић, 2017, стр. 28). Образовање наставника математике треба да постане мање оптерећено садржајима, и да подржава вештине и уверења студената наставника да својим ученицима обезбеде потпору за учење (Radišić, Baucal & Videnović, 2014, стр. 138).

Иницијално образовање наставника математике у Србији значајније је фокусирано на изградњу математичких знања, док је мање усмерено на наставничке компетенције. Из тих разлога се појављује још низ сугестија о томе да се у иницијално образовање и стручно усавршавање наставника математике у већој мери укључи развој наставничких вештина са циљем организовања решавања проблема и пројектно-оријентисане наставе (Anić & Pavlović-Babić, 2015). Марјановић (2013) уочава да код нас на учитељским факултетима постоје предимензионирани математички захтеви према студентима, којима се превазилазе потребе учитеља за познавањем математике која се реализује у разредној настави: „мотивација да се предаје виша математика може бити знак романтичне сујете или за ову врсту студената који морају да је уче без икаквих видљивих ефеката, велико и непотребно оптерећење“ (Marjanović, 2013, стр. 31). Валерова истиче (Valero, 2009, стр. 238–239) да се процеси припреме студената за рад у наставничкој професији не смеју поједностављивати, јер математичко образовање дотиче две различите области: поље праксе у којем су активности повезане са процесима учења и поучавања математике, и подручје истраживања као простор за научна истраживања и теоретисања о пољу праксе, и које као такво на одређен начин уређује област праксе.

Савремени изазови са којима се сусрећу математичари настали су услед промена у математичким садржајима и начинима поучавања у предмету, тако да су наставници позвани да науче нову, изазовну математику, користећи приступе активног учења креиране на начине којима могу да развијају разумевање код ученика (Dickey, 1997).

Сходно наведеном, може се потврдити постојање високе корелативности између професионалног образовања будућих предавача математике и квалитета у постигнућима ученика у математици. На нашем простору, профили предавача математике су различити, због рада са ученицима различитих узрастних нивоа,

док су основе њиховог професионалног образовања појединачни и засебни сегменти са великим бројем курикуларних специфичности.

НАСТАВНИЦИ И СТРАТЕГИЈЕ ПОУЧАВАЊА КАО ОСНОВЕ ЗА МАТЕМАТИЧКУ РЕЗИЛИЈЕНТНОСТ ИЛИ АНКСИОЗНОСТ

Наставници су најважнији извор у развијању математичкој идентитету ученика.
(Cobb & Hodge, 2002)

Ресурси и квалитет наставника представљају изузетно значајне варијабле земаља у развоју (Lockhead, 1995), док је почетак поучавања широм света препознат као засебна и комплексна фаза наставничког позива (OECD, 2005). Није непознаница да се у школској пракси склоности ученика према наставном предмету, формирају услед позитивних утицаја од стране наставника. Већ је поменуто да су различити фактори утицаја на ученичка постигнућа у математици, као један од њих наводе се и начини поучавања (Dickey, 1997). Бол (Ball, 1993) препознаје наставнике као агенсе који су значајним делом одговорни за помоћ сваком ученику, приликом усвајања појединих идеја и процедура у математици. Вучинић (2018), такође указује на корелативност професионалне улоге наставника и успеха ученика у настави математике. Уколико поучавање наставника и процеси учења нису једнако ефикасни за све ученике, постоји опасност да се потешкоће у формирању и изградњи математичких вештина ученика повећају, док свакодневна рутина у учионици има важну улогу у развоју математичког мишљења ученика (Anthony & Walshaw, 2009b).

Једна од могућности у раду са ученицима који се боре са математиком, јесу и бољи програми (Tambychika, et al., 2010). На нашем простору се указује на потребе измена наставних програма математике, чиме би се исти растеретили, постали флексибилнији и прилагодили узрасним способностима ученика (Stepanović, 2012), али и да чак и веома строги наставни програми остављају простора наставницима да у настави математике користе решавање проблема и пројектну компоненту (Anić & Pavlović-Babić, 2015). Савремене наставне стратегије и унапређени програми којима се интензивирају ангажовања ученика значајни су за боља постигнућа ученика и једноставније савладавање математике, чиме се превладава отпор према математици. Свакодневно

прилагођавање начина рада наставника индивидуалним специфичностима ученика и њиховим потребама, не само да представља могућност за виша постигнућа ученика, већ доприноси и развоју предавача и обликовању личних пракси поучавања.

Радишић, Бауцал и Виденовић (2014, стр. 155), закључују да се наставник математике чијим су часовима присуствовали, у пракси суочава са тешкоћама приликом вербализације неких аспеката, нарочито уколико се везују за формативне карактеристике процена постигнућа ученика. Добијени налаз може се тумачити и у правцу недовољне рефлексивности наставника у сопственим праксама поучавања, те се као последица појављује неусклађеност између деловања и промишљања, која прати и наставнике осталих предмета у школској пракси (Анђелковић, 2017). Идентификовањем постојећих неусклађености које се огледају и у недовољном разумевању сопственог деловања у пракси, доводе се у питање могућности унапређивања ученичких исхода, посебно када се говори о усвајању комплексних математичких садржаја. Степановић (2012) исказује нешто другачије тврдње, да су наставници свесни да њихова личност, понашање у настави, стручна и педагошка компетентност могу бити узрок неуспеха код појединих ученика, чиме они могу постати фактор подстицаја ученика у учењу математике. Препоруке су да курсеви професионалног развоја у математици морају кренути од наставничких потреба релевантних за свакодневно поучавање, као и да је њихова намена у ангажовању наставника да промишљају о сопственој наставној пракси и уверењима, и о квалитету математичког образовања (Dorier, & Maass, 2014, стр. 303). Потребно је систематски радити на оспособљавању и мотивисању учитеља и наставника да и сами у раду користе различите моделе и стратегије при решавању задатака (Обрадовић и Зељић, 2015, стр. 79).

Значајан број образовних истраживања усмерен је и на непосредност рада у учионицама у којима се промовише развој и изградња емоционалне климе, а која утиче на избор стратегија поучавања (Nappula, 2014). Наставници треба да буду свесни социјалних и емоционалних потреба својих ученика (Тошић и сар., 2017, стр. 45), али и сопствених начина деловања и функционисања у наставној пракси, чиме стварају осећај припадности у учионици и наклоности ка ученицима. Према Стендалу (Stendall, према: Tambychika, et al., 2010, стр. 147) разумевање потешкоћа на које наилазе ученици у математици од стране наставника може

подстаћи креирање смисленог учења заснованог на интелектуалним потребама ученика. На сличан закључак наилази се и у другим радовима (Meese, 2001), а то је да су наставне стратегије кључни фактор математичких постигнућа, док неуважавање интелектуалних потреба ученика води у потешкоће приликом са- владавања математике.

Неопходност разумевања ученичких потенцијала или проблема и потешкоћа у учењу од стране наставника, неки су од елемената које наводе ови аутори, са циљем имплементације ефикасних стратегија поучавања и унапређивања учења у математици. Маринковић (2010) истиче да математика објективно јесте тешка, али је бауком не чине деца, већ одрасли. Повезујући идеју о условљености и корелацији у реализацији математике са предавачима и начинима рада, сложеност и структура наставног предмета постају мање релевантни фактори у анализама постигнућа ученика.

Као некада и данас се многи ученици боре са математиком и незадовољни су јер непрестано наилазе на препреке (Anthony & Walshaw 2009а, стр. 6). Нека деца имају тешкоће искључиво у подручју математике, док не мали број деце осећа одбојност и страх према свему што „мирише на математику“ (Posokhova, 2001, стр. 9). У случају да су ставови појединаца према математици екстремно негативни, долази до развоја математичке анксиозности, која се дефинише као осећај тензије и тескобе којима се омета манипулација бројевима и решавање математичких проблема у обичном животу и академским ситуацијама (Richardson & Suinn, 1972). „Математичка анксиозност настаје као последица перципирања неуспеха у математици. Знатан број деце и одраслих има математичку анксиозност, која може озбиљно ометати учење математике, умањити постигнућа, изазвати преоптерећеност радне концентрације током решавања математичких задатака“ (Tambychika et al., 2010, стр. 144).

Насупрот математичкој анксиозности, математичка резилентност означава развој позитивних ставова према математици. Математичка резилентност може настати у формалном и неформалном окружењу за учење, са стратешким и експлицитним фокусом на културу поучавања у математици (Johnston-Wilder & Lee, 2010). Уочавајући неповољан утицај математичког неуспеха на каснији развој појединаца у истраживачким налазима (Johnston-Wilder, Lee, Bridley & Garton, 2015) појављује се препорука за промену животних образаца свакоме ко је био искључен

из математике, математички *осрамоћен*, развио математичку анксиозност или избегавање, у покушају да се заштити од даљег „математичког повређивања“. Ради пружања подршке ученицима који имају проблем са математиком, поменути аутори осмислили су програм који подстиче самопоуздање ученика у математици, тзв. Курс математичке резилијентности, Варвик Универзитета (*The Coaching for Mathematical Resilience course, The University of Warwick*). Креирани програм није намењен искључиво вежбању математичких задатака, већ је заснован на процесима развијања резилијентности учењем путем подршке себи и другима. Садржаји сачињеног програма указују на снажну повезаност математичких постигнућа ученика са одређеним чиниоцима: самопоуздањем ученика, тимским радом, сарадњом, подршком органским потребама ученика, све до потребе за забавом, коју поред осталог, сматрају потенцијалном методом за унапређивање математичких постигнућа (Johnston-Wilder et al., 2015).

Наставници који предају математику представљају изузетно значајне агенсе утицаја на ученичка постигнућа, али њихова деловања никада нису искључиво учионачка, већ превазилазе границе и дотичу бројне друге аспекте поучавања, који нису искључиво математички. Начини поучавања могу подстаћи математичку резилијентност или анксиозност код ученика, зато је потребно развијати програме намењене наставницима којима би се утицало на освешћеност наставника о улогама које имају у праксама поучавања.

УЛОГА ШКОЛСКОГ КОНТЕКСТА И АНАЛИЗА СПЕЦИФИЧНИХ ПОТЕШКОЋА УЧЕНИКА У МАТЕМАТИЦИ

Подржавајући идеју о повезаности средине у којој се одвија поучавање са ученичким постигнућима, различитим начинима се на интернационалном нивоу прати и утврђује корелативност између нивоа постигнућа ученика и квалитета наставе и учења. Међународна студија о образовним исходима ученика из математике и природних наука (TIMSS – Trends in International Mathematics and Science Study) анализира и пореди информације о образовним исходима између различитих земаља у учењу и поучавању математике (Martin et al., 2008).

Битна поставка покрета за делотворност школа јесте полазиште да сва деца могу учити (Murphy, 1992). Али, тежина ђачких торби, превелики фонд часова, преобимност наставног градива, неусклађеност наставних планова и програма са узрасним ка-

рактеристикама, способностима, специфичним захтевима и потребама ученика, значајни су елементи који школу као институцију чине непримамљивом, неатрактивном и тешком ученицима. Таква врста „судбинске непривлачности“ у проценама ученика прати и наставне предмете, посебно оне теже попут математике. И поред тога што се код појединих ученика препознају високе способности за математику, књижевност, уметности или други видови даровитости, без правилног усмерења и деловања у школском контексту и породичном окружењу ученика, извршеност и висока постигнућа ученика могу значајно изостати. Анић и Павловић-Бабић (2011) сматрају да су реализације промена на нивоу учионице могуће, чак и са неизмењеним иницијалним образовањем наставника и постојећим наставним програмом математике у школама у Србији.

Специфичне сметње код ученика могу бити индикатори за слаба постигнућа у математици. Уколико ученици немају специфичне проблеме у учењу, могу постојати потешкоће искључиво повезане са нумеричким способностима појединаца (Butterworth, 1999). Батерворт уз то издваја и утицај културе на развој математичких способности, поткрепљујући примерима кинеске деце, која су много боља у рачунању и математици од деце која потичу са енглеског говорног подручја. Настале разлике не објашњава генетским предиспозицијама, већ чињеницом да кинески језик има значајније више логичких каузалности (Butterworth, 1999).

Иако постоје убеђења да дислексија изазива проблеме у језику, потврђено је да око 75% ученика с умереном и тешком дислексијом имају озбиљне проблеме са математиком. Тешкоће у савладавању математике настале због дислексије битно се разликују од тешкоћа деце код којих је дијагностификована дискалкулија. Разлози за неуспех у математици код ове деце врло су специфични (Chinn & Ashcroft, 2007). Поменути истраживачи (2007) тврде да проблеми и специфичне потешкоће ученика са дислексијом представљају већи проблем у математици него код ученика с потврђеном дискалкулијом. Нешто другачији налази (Landerl, Fusenegger, Moll & Willburger, 2009) указују на то да су дислексија и дискалкулија поремећаји учења неуробиолошког порекла и представљају два различита разлога неуспеха у развоју писмености или математичких способности. Такође и недостатак визуелно-просторних способности може изазвати тешкоће у диференцирању, повезивању и организовању информација (Garderen,

2006), док код многих постоје когнитивне тешкоће у смислу умерених или тешких специфичних математичких недостатака у учењу (Tambychika, et al., 2010, стр. 144).

Иако се са аспекта когнитивне неуропсихологије потврђује да ће за појединце математика увек бити тешка, њихов квалитет знања у математици, најчесталије се везује за уложени напор и степен уживања приликом решавања математичких задатака (Butterworth, 1999). Зато је неопходно уважити и „ученички глас“, метафору која представља витални део унапређивања наставе и учења у математици (Lee & Johnston-Wilder, 2013). Резилијентност ученика у математици повезана је и са њиховим перцепцијама о наставнику, уколико су ученици резилијентни, умеју да се „извуку“ у одређеним ситуацијама на часу, или слушају наставника који зна да их изазове на одговарајући начин, постоји вероватноћа да ће развити бољу флексибилност и креативност у мишљењу (Mason, 2014, стр. 514).

Постојање специфичних потешкоћа код ученика повезује се са нижим постигнућима у математици, при чему школски контекст и организација поучавања треба да доприносу најпре препознавању оваквих потешкоћа, а потом и посебним видовима наставе за рад са овим категоријама ученика.

ЗАКЉУЧАК

Из изложеног може се закључити да су низак ниво математичких постигнућа ученика и отпор према математици карактеристични за ученике различитих земаља, те на математичком пољу постоје јединствени проблеми ученика, унаточ различитом стандарду или степену развијености образовних система. У литератури се издвајају и извесне препоруке, упућене наставницима ради унапређења квалитета ученичких постигнућа: неопходно је разумети проблеме и потешкоће ученика (Meese, 2001); обавезујуће је разумевање циљева, знања, вештина и обавеза наставника (Tambychika et al., 2010); и озбиљно разматрање математичке анксиозности и стреса и креирање сигурне средине за учење математике (Johnston-Wilder et al., 2015).

Контексти у којима се не вреднују искључиво ученичка постигнућа, већ се негују особености и интересовања ученика, кроз сарадничке односе, јесу потенцијал развоја како ученика, тако и наставника. Постојећа организација школског система на нашем простору дубоко етикетира ученике који не разумеју математику и имају потешкоће у њеном савладавању, чиме се њихово са-

мопоуздање нарушава, посебно због значаја који се математици придаје током читавог школовања.

Такође се као значајна чињеница издваја да професионално образовање наставника математике треба да припреми кандидате за изазове поучавања, који се свакодневно усложњавају и захтевају поред бројних питања особених процесу поучавања интердисциплинарну повезаност и уважавање достигнућа других наука. У анализираној литератури (Anić & Pavlović-Babić, 2015; Dickey, 1997; Marjanović, 2013; Radišić i sar. 2014, Valero, 2009) потврђује се да је припрема будућих предавача математике превише усмерена на математичке садржаје, при чему су запостављени начини поучавања и изградња вештина и компетенција будућих наставника, којима се значајније брине о односима са ученицима, социоемоционалним аспектима поучавања, начинима на које се усвајају садржаји или негују и развијају индивидуализовани приступи у поучавању. Да ли ће ученици развити математичку анксиозност или резилијентност, остаје у делу професионалне одговорности наставника и односа система образовања према ученицима.

Потребно је такође нагласити и налазе са подручја когнитивне неуропсихологије (Butterworth, 1999) који иду у прилог чињеници да су појединачна залагања ученика и активан рад кроз напорне покушаје проткан задовољством, кључни за постигнућа у математици. Особености предмета као што је математика условљавају специфичне проблеме у раду ученика, посебно што налази истраживача показују да неуспех у математици може изазвати низак ниво самопоуздања ученика и дубоко променити однос према целокупном школском раду. Посебност и идентитет сваког ученика у корелацији са контекстима у којима одраста и онима у којима стиче одређена знања, константно треба да буду под лупом истраживача, јер се са изостајањем изучавања ових каузалности, наставничке стратегије могу претворити у безуспешне покушаје унапређивања квалитета ученичких постигнућа.

ЛИТЕРАТУРА Анђелковић, А. (2017). *Професионални развој у образовању – педагошки контекст наставника и изазови школске праксе*. Врање: Педагошки факултет у Врању.

Анић, И., Павловић-Бабић, Д. (2011). Решавање математичких проблема у реалном контексту – квалитативна и квантитативна анализа постигнућа. *Настава и васпитање*. 60(2), 193-205.

- Антић, С., Пешикан, А., Ивић, И. (2015). Васпитна функција наставе природних наука. *Насћава и васпийшање*, 65(4), 615-629.
- Антонијевић, Р. (2012). Contextual factors of the students' achievements in the area of mathematics. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 25(3), 5-14.
- Вујисић-Живковић, Н., Зељић, М., Антонијевић, Р. (2014). Почечи методичке концептуализације и практичне реализације наставе рачунице у основном школама у Кнежевини Србији. *Насћава и васпийшање*, вол. 63(1), 45-57.
- Ђурић, И. (2017). Образовање и усавршавање наставника средњих школа. Филозофски факултет: Косовска Митровица.
- Тошић Радев, М., Пешикан, А. (2017). „Комадић који недостаје“ у процесу образовања: социоемоционално учење. *Насћава и васпийшање*, (66)1, 37-54.
- Анић, I., Pavlović-Babić, D. (2015). How we can support success in solving mathematical problems? *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 28(3), 36-49. DOI:10.5937/inovacije1503036A
- Anthony, G., & Walshaw, M. (2009a) *Effective Pedagogy in Mathematics*. Dostupno na: <http://www.iaoed.org/index.php/ed-practices-series>.
- Anthony, G., & Walshaw, M. (2009b). Characteristics of Effective Teaching of Mathematics: A View from the West. *Journal of Mathematics Education*. Vol. 2, No. 2, pp.147-164
- Ball, D. L. (1993). With an eye on the mathematical horizon: Dilemmas of teaching elementary school mathematics. *Elementary School Journal*, 93(4), 373-397.
- Butterworth, B. (1999). *The Mathematical Brain*. Macmillan: London, UK.
- Chinn S., Ashcroft, R. (2007). *Mathematics for Dyslexics Including Dyscalculia*. Southern Gate, Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd. The Atrium.
- Cobb, P., & Hodge, L. L. (2002). A relational perspective on issues of cultural diversity and equity as they play out in the mathematics classroom. *Mathematical Thinking and Learning*, 4, 249-284.
- Dickey, E. (1997). Challenges of mathematics teaching today: how can school leaders help? *NASSP Bulletin*, 81(586), 1-10.
- Dorier, J.L., Mass, K. (2014). Inquiry-Based Mathematics Education In: S. Lerman, (Ed.) *Encyclopedia of Mathematics education* (300-304).
- Dowker, A., Sarkarand, A., Yen Looi, Ch. (2016). Mathematics Anxiety: What Have We Learned in 60 Years? *Frontiers in Psychology*. doi: 10.3389/fpsyg.2016.00508
- Eurydice (2006). *Quality assurance in teacher education in Europe*. Brussels: EURIDYCE.

- Garderen, D.V. (2006). Spatial Visualization, Visual Imaginary and Mathematical Problem Solving of Students with Varying Abilities. *Journal of Learning Disabilities*. 39(6): 496 - 506.
- Gardner, H. (1993). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Hannula, M. (2014). Affect in Mathematics Education. In: S. Lerman, (Ed.) *Encyclopedia of Mathematics Education*, Dordrecht: Springer Nature America, Inc, (23-27).
- Johnston-Wilder, S., Lee, C. (2010). Mathematical Resilience. *Mathematics Teaching*. n218, pp. 38–41.
- Johnston-Wilder, S., Lee, C. Bridley, E., Garton, E. (2015). Developing mathematical resilience in school students who have experienced repeated failure. *Proceedings of the 8th International Conference of Education, Research and Innovation*, ICERI 2015, Seville (SPAIN).
- Landerl, K., Fussenegger B, Moll K Willburger, E. (2009). Dyslexia and dyscalculia: Two learning disorders with different cognitive profiles. *Journal of Experimental Child Psychology* 103, 309–324
- Lee, C., Johnston -Wilder, S. (2013). Learning mathematics-letting the pupils have their say. *Educational Studies in Mathematics*, 83(2), 163-180.
- Lockheed, M. (1995). The condition of primary education in developing countries. In: H. Levin, M. Lockheed (Eds). *Effective Schools in Developing Countries* (21-46). London, Washington DC: Flamer Press.
- Marinković, B, (2010). Čarolija matematičkog dragstora, *Vreme*, 1. Preuzeto 5. februara 2017. sa <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1109044>.
- Marjanović, M., (2013). *Kakav treba da bude kurs matematike na učiteljskim fakultetima*, Retrieved February 1, 2017. from www: <http://elib.mi.sanu.ac.rs/files/journals/nm/247/nm591207.pdf>.
- Martin, M. O., Mullis, I.V.S., Foy, P. (with Olson, J.F., Erberber, E., Preuschoff, C., & Galia, J.) (2008). *TIMSS 2007 International Mathematics Report: Findings from IEA's Trends in International Mathematics and Science Study at the Fourth and Eight Grades*. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- Mason, J. (2014). Questioning in Mathematics Education. In: S. Lerman, (Ed.) *Encyclopedia of Mathematics Education*, Dordrecht: Springer Nature America, Inc, (513-519).
- Meese, R. L. (2001). *Teaching learners with mild disabilities: Integrating research and practice*. Stanford, C. T.: Wadsworth: Thomson Learning.
- Murphy, J. (1992). School effectiveness and school restructuring: contributions to educational improvement, *School Effectiveness and School Improvement*, 3(2); 90-109.

Obradović, D., Zeljić, M. (2015). Metode i strategije rešavanja tekstualnih zadataka u početnoj nastavi matematike. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 28(1), 69-81.

OECD (2005). *Teachers matter. Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

Pantić, N., Closs, A., Ivošević, V. (2010). *Teachers for the future - Teacher development for Inclusive Education in the Western Balkans*. Turin: European Training Foundation.

Pešikan, A. (2002). Profesionalni razvoj nastavnika-šta je tu novo? *Hemijski pregled*, Vol. 43(5), 115-120.

Pešikan, A., Antić S., Marinković S. (2010). Analiza koncepcije stručnog usavršavanja nastavnika u Srbiji proklamovani i skriveni nivo (I i II deo), *Nastava i vaspitanje*, vol.59(2), 287-296.

Popović, D. (2012). Sistemski pristup u saradnji porodice i vaspitno-obrazovnih ustanova. *Pedagogija*, br. 3, 318-328.

Posokhova, I. (2001). *Matematika bez suza, Kako pomoći djetetu s teškoćama u učenju matematike*. Buševac: Ostvarenje.

Radišić, J., Baucal, A. Videnović, M. (2014). Unfolding the assessment process in a whole class mathematics process. *Psihološka istraživanja*. Vol. XVII (2). 137-158.

Richardson, F.C., & Suin, R.M. (1972). The Mathematics Anxiety Rating Scale: Psychometric data. *Journal of Counseling Psychology*, 19 (6), 551-554.

Schreiber, J. B. (2002). Institutional and student factors and their influence on advanced mathematics achievement, *Journal of Educational Research*, 95(5), 274-286.

Stepanović, S. (2012). Attitudes of teachers towards conditions and ways of prevention of school failure of students. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 25(4), 78-89.

Tambychika, T. Subahan, T., Meerah, M. (2010). Students' Difficulties in Mathematics Problem-Solving: What do they Say? *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 8, 142-151.

Valero, P. (2009). What has power got to do with mathematics education? In: P. Ernest, B. Greer, & B. Siraman (Eds.), *Critical issues in mathematics education* (pp. 237-254). Charlotte, NC: Information Age.

Vučinić, D. (2018). Uloga nastavnika i uspeh učenika u nastavi matematike (odbranjena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.

ALEKSANDRA K. ANĐELKOVIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PEDAGOGY IN VRANJE

SUMMARY

THE EFFECTS OF CONTEXTUAL FACTORS ON THE QUALITY
OF STUDENTS' MATHEMATICAL ACHIEVEMENT

Teaching is a complex process, which, in addition to an exceptional knowledge of the teaching process by the teacher, requires and implies a number of correlative relationships and factors that affect student achievement. The subject of this paper is the analysis of a broader network of potential contextual factors of action on student achievement in mathematics. Accordingly, the aim of the paper is focus on insight of resources of the educational system and the particular circumstances that influence the quality of achievement of students in mathematics. Three sections are considered by theoretical analysis: the impact of mathematics teachers' professional education on the quality of student achievement, teachers and teaching strategies as a basis for building mathematical anxiety or student resilience, and the role of the school context and analysis of students' specific difficulties in mathematics.

Vocational teacher education is one of the initial segments of developing quality in a teacher's vocation, while later professional development is an opportunity to influence not only teacher competences but also the outcomes of student learning. There is a tendency that the education of mathematics teachers and the education of teachers, also future teachers of mathematics, does not give sufficient support to all competencies required for practical work. Significant focuses are on construction and knowledge, while there is less focus on developing teaching competencies. For these reasons, a number of recommendations emerge to include the development of teaching skills in the initial education and training of mathematics teachers, with the aim of improving mathematics in practice and improving student outcomes.

Teachers and teaching strategies are the factors that underpin mathematical resilience or anxiety in students, and thus represent variables with a direct impact on mathematics achievement. Mathematical failure can have a strong negative effect on the later life and work of individuals, while the teacher can influence the onset of mathematical anxiety, or through good programs and thoughtful activities can build mathematical resilience and enhance students'

achievement in mathematics. The school context and the specific difficulties of the students in mathematics are part of the factors on which the success of the students in this subject depends, because an effectively organized school system causes the development of the maximum potential of students. The paper confirms the opinions of numerous authors that it is necessary to identify and correct specific difficulties in the school environment.

Qualitative analyzes partially open the implications for school practice, which indicate the existence of students who are more difficult to master mathematics, but also the fact that the extra work of teachers with them significantly influences the elimination of existing difficulties. By considering the aforementioned aspects of classroom practice and their impact on students' achievement in mathematics, further research was opened that would more specifically address the contexts and modes of mathematics instruction, with particular attention to the existence of students with specific difficulties in mathematics and the key role of teachers in their recognition.

KEYWORDS: mathematics, teachers, mathematical achievement of students, school context, classroom practice.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ФИЛОЗОФИЈА

БРАНКИЦА В. ПОПОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

ХУСЕРЛОВА УНИВЕРЗАЛНА НАУКА

САЖЕТАК. У интегралном односу појмовног и интуитивног сазнања лежи могућност успостављања бољег упоришта, као јединства света и човека. Истинске борбе нашег времена, према Едмунду Хусерлу, јесу борбе између једног сломљеног човештва и садашњег, које мора да се бори за једно ново упориште. То упориште је у феноменолошкој сазнајној методи, чију срж чине интуиција, редукција и интенционалност, једно ново обликовање људског света у хуманији и бољи. Темељност је у сазнајном доживљају који у себи садржи један интенционални моменат, који се увек односи на неку предметност, а да то није нити објективност нити пука субјективност, већ оно у чему се једно и друго сусрећу. На тај начин у интенцији лежи темељ за разумевање света, а она пак сама представља непосредан захват јединства субјекта и објекта сазнања или нешто интуитивно. У целокупној природној науци технизирање и формализација захвата методе њој својствене, чиме подлеже вишеструком преображају и прекривању смисла. Тако се целокупна уиграност између експерименталне и математичке физике и мисаони рад који се ту непрекидно обавља, одвија у једном преображеном хоризонту смисла. Свест о разлици између науке и технике је свакако још присутна, али је прерано блокирана рефлексивна стварног смисла, који за природу треба да буде задобијен преко једне универзалне методе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: феноменологија; интенција; метод; интуиција; наука.

¹ brankicarpovic69@gmail.com

Рад је примљен 15. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

УНИВЕРЗАЛНА НАУКА У БОРБИ ЗА СМИСАО ЧОВЕКОВЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ

Потреба за исконским заснивањем једне нове универзалне науке значи и потребу за заснивањем новог европског хуманитета, који жели да изврши радикалну самообнову преко своје нове философије. У сагласности с тим, криза философије значи кризу свих нововековних наука као делова философске универзалности, с тим, кризу самог европског човека, целокупног смисла његовог културног живота, његове укупне егзистенције. Тиме се, истиче Хусерл, распада вера у апсолутни дух, на основу кога свет задобија свој смисао, веру у смисао историје, смисао човека, његову слободу и способност да, свом људском постојању, прибави умни смисао. Ако човек изгуби ову веру, губи и веру у самог себе, себи својствено истинско бивство (Sein), које човек нема, већ самом евидентношћу оног Ја јесам, него га може имати само у форми борбе за своју истину и смисао.

Истинско бивство јесте идеални циљ, задатак епистеме, ума, супротстављено пуком тобожњем бивству, свету реалног искуства. Философија надилази ову форму пуког бивства, а то, у првом оригиналном заснивању, чини античка философија, тиме што је фиксирала идеју универзалног сазнања, усмерену на тоталитет бивствујућег. Потешкоће и сукоби античке философије нису тема овог рада, па се и не можемо упуштати у њихово осветљавање; за наш интерес потребно је усмерити поглед на философски нови век, новију историју философије, која, посматрано изнутра, све више поприма карактер борбе за опстанак; наиме, као борба између философије која верује у ум и скепсе која је негира или емпиристички поништава. Ова скепса афирмише свет пуко доживљеног искуства у коме се не може наћи ни трага од ума, чиме све загонетнији постаје сам ум, као онај који даје смисао бивствујућем свету, а с друге стране, загонетан постаје сам тај бивствујући свет; док коначно није наступио светски проблем најдубље суштине повезаности ума и бивствујућег, „загонетка свих загонетки“ (Huserl, 1991, стр. 21).

У том погледу Хусерлово интересовање је усмерено на феномен садашњег човека који се бори за саморазумевање, а Хусерлов појам универзалне, преображене науке подразумевао је њену позваност да попут истинске науке и методе, започне нову епоху. Међутим, судбина такве преображене науке је неопходност да, на путу саморазумевања, тек пронађе коначну идеју философије и своју истинску методу: да најпре открије свој стварни предмет

и да га приведе на пут одлуке, како истиче Хусерл, и упозорава да се у тој ситуацији ми, људи садашњости, налазимо у опасности да потонемо у општи скептицизам и тако изгубимо властити смисао и истину. Заправо, уместо тога, он предлаже саморазумевање и освештавање, унутрашње разумевање кретања философије, које је у својој противречности ипак јединствено и које олакшава разумевање ове наше данашње ситуације. Другим речима, стварне духовне борбе европског човека одвијају се као борбе философија: између скептичких (не)философија и стварних, још животних философија. Притом се њихова животност састоји управо у томе што се оне боре за свој непатворени и истински смисао, а с тим и за смисао истинског хуманитета. На питање које овде поставља истинским философима: шта треба учинити да би се могло веровати у универзалну философију као задатка, Хусерл одговара да је нужно једно темељно историјско и критичко промишљање традиције, унатраг питајући, шта се изворно под философијом хтело и шта је остало као тежња свих философија које историјски међусобно комуницирају, како бисмо, пре свих одлука, задобили радикално саморазумевање. У том смислу, Хусерл каже да нема никакве друге намере сем да може говорити према најбољем знању и савести као неко ко је судбину једне философске егзистенције проживео у целокупној њеној озбиљности.

Први и основни део Хусерлове феноменологије, као једне нове основне науке, која је додуше универзална, јесте феноменологија сазнања, наука о чистим феноменима сазнања, или како је Хусерл назива „једном везом научних дисциплина“, јер је област њеног истраживања – сфера опажајних датости, првобитних евиденција, свет живота (*Lebenswelt*) из кога се развија свака наука и све појмовно мишљење, изворнија и дубља, пре свих области стварности које истражују посебне, објективирајуће науке. На овом месту могли бисмо се сложити са оценом Милана Дамњановића да „феноменологија у суштини представља свођење преднаучних и научних објективација као отуђења, на њихов извор у конкретной субјективности“ (Damjanović u: Husserl, 1975, стр. 10).

Научност феноменологије манифестује се у јасним једноставним дескриптивним појмовима и суштинама које се заснивају на директном искуству и могу бити проверене њиме. Дакле, непосредна датост ствари јесте подлога за сва феноменолошка увиђања суштине и ејдетска знања, због чега се феноменологија

одређује као могућа „*дескриптивна ејдејска наука*“. Питање које се овде разумно поставља гласи: нису ли суштина и дескрипција појмови који један други искључују? Хусерлов одговор на ово питање састоји се у следећем: суштине које феноменолог налази удубљујући се интуитивно у ток свести могу се само дескрипцијом испитивати, јер феноменолог свој предмет не одређује, већ га описује, онако како нам се пружа и у границама у којима нам се пружа. На овом месту треба рећи још и то да је Хусерлова феноменологија „конкретна ејдетска наука“ јер су њени предмети конкретни доживљаји, заправо суштине доживљаја које нису апстракције, него конкретности. Феноменолошке суштине се, по Хусерлу, изграђују и коригују на једној конкретној датости и формална логичка следовања могу важити само онда ако су искуствено проверљива.

Према веома значајној оцени Загорке Мићић: „Феноменологија носи у себи дубоку веру у моћ ума и културног напретка уопште, веру у могућност филозофског сазнања“ (Мићић, 1988, стр. 176–177). Такође, Мићић посебно истиче да Хусерл не раздваја судбину науке и философије од судбине човечанства, о чему детаљно пише у *Кризи европских наука*, најзначајнијем своме делу које је посветио наукама. Напредак у философији и у савременим наукама, а с тим и у европској култури, види Хусерл у одлучној борби, истрајним напорима и савесном раду, у методском јединству многих генерација које се озбиљно баве филозофским истраживањима. У том смислу треба схватити Хусерлову максиму да су „*философи - функционери човечанства*“ (Husserl, 1991, стр. 23), а не само љубитељи мудрости из своје личне наклоности.

Један од карактеристичних Хусерлових ставова који сликовито приказује однос разума и интуиције гласи: „За сазнање апсолутних датости, за интуитивно (*schauende*) сазнање извора ниједна склоност није опаснија од склоности да се превише размишља и да се из ових замишљених рефлексија црпу тобожње саме-по-себи-разумљивости, које већином не бивају изразито формулисане и већ зато не бивају подвргнуте никаквој сагледавајућој критици, које, напротив, неизречене одређују правац истраживања [...] Интуитивно (*schauende*) сазнање је ум који себи поставља за циљ да разум управо уздигне до ума. Разум не сме да потура и да своје ненаплативе бланко чекове кријумчари међу исплаћене; [...] Дакле што је могуће мање разума, али што је могуће чистија интуиција (*intuitio sine coprehensione*)“ (Husserl, 1975, стр. 71).

Могли бисмо констатовати да, скоро по правилу, интуитивна мисао добија на актуелности у преломним, кризним и прелазним епохама друштва и држава, праћеним осећајем глобалне несигурности. Управо такво стање карактерише и садашњу свест и егзистенцију, на почетку новог миленијума човечанства, са наглашеним интензитетом управо на просторима Западног Балкана. Стога, и моје лично интересовање за афирмацију интуитивног облика сазнања нужно доводим у везу са кризним стањем глобалног склопа нашег битисања.

Свакако да се интуитивна мисао не довршава личним, индивидуалним философским изражајем, већ се продужава у једном историјском времену, прихвата или пориче и тиме даље развија у новим формулацијама других философа. То упућује на њихову основну сагласност као припадника једне идеалне (духовне) заједнице, на њихово колективно учествовање у противречном мисаоном току, у реалним друштвеним и историјским збивањима и захтевима. У ствари, за интуитивну методу, у најширем појму, нема неких претходно утврђених тачака ослонаца или формалних карактеристика, које би имале ранг непроменљивих критеријума за разлучивање од сваке друге методе. Она се јавља као метода мишљења целине бића и вредности, као метода синтетичког стваралачког мишљења у повесном збивању нашег опстанка, збивања које је и рационално и ирационално у исти мах (Поповић, 2011, стр. 18). Формално општа мисао водиља на тај начин развија се на путу аподиктичке евиденције у идеју универзалне философије и науке која све појединачне и позитивне науке производи из оног изворног и конкретно јединственог смисла којег Хусерл назива трансценденталном субјективношћу. Свакако да на овом месту не можемо улазити у потпун приказ свих Хусерлових путева, али оно до чега нам је стало јесте Хусерлов мотив трансценденталне димензије у коју нас уводе сви ти путеви. Тај мотив је управо проблем апсолутног утемељења философије као науке, а димензија до које Хусерл доспева у свом стремљењу јесте трансцендентална субјективност. Он је био уверен, како наводи Анте Пажанин, врсни познавалац Хусерловог дела, да се само у тој димензији може наћи темељ философије, који осигурава аподиктичке резултате и на тај начин се може сматрати новим радикалним почетком философије (Pažanin, 1968, стр. 152).

Хусерлова философија као универзална наука испитује све правце и путеве откривања и разумевања света, не искључиво и у првом реду чисто научно, егзактно поимање света. Она тежи да,

слободном активношћу и снагом духа, свет спозна у његовој многообличности, целокупности и у унутрашњој различитости његовог испољавања. Када за полазиште имамо вишедимензионалност духовног света, питање односа између науке и интуиције добија битно сложеније обличје. Док смо у сфери научно-теоријских појмова свет интуиције и чулног опажања одређује се увек и само с обзиром на те појмове и вреднује као предступањ за њих. Интуиција је она клица из које се развија теоријска творевина науке на тај начин што се у примарној рецептивности и спонтаности интуиције поново смешта законитост разума као услова научног појма, искуства и предмета. На срећу, ова усмереност интуиције ка систематици природно-научног искуства, није једина интенција значења која лежи у тој интуицији, јер наспрам егзактно научног поимања, стоје облици мисли друкчијег кова и смисаоног правца, какви су феноменологија, философија, језик, уметност, мит, религија? Животну снагу овим творевинама духа даје један посебан и својеврстан начин интуиције и опажања стварности. Овом ставу придружује се и Касирерова тврдња да „теорија јесте рационална конструкција, али не треба да остане ограничена на научно сазнање света“ (Kasirer, 1985, стр. 21).

ИНТУИЦИЈА – ЛОЗИНКА УНИВЕРЗАЛНЕ НАУКЕ

Феноменолошко испитивање свести прилази свесном току у пуном непосредном облику, задирући својим анализама у конкретне домене искуства, односно свесности, датости, не упуштајући се притом у апстрактне констрикције. У тој конкретној датости предмета одређује феноменологија суштину предмета, оно инваријантно на њему. Управо у том смислу Хусерл ће одредити свој појам суштине: „Суштина никада није сама ствар, него сазнање ствари у константности њене битне структуре“ (Huserl, 1975, стр. 71, 72). Али и сама суштина је предмет, и то идеалан предмет, у феноменолошком смислу. Хусерл је сасвим децидентан: „Суштина – ейдос – је предмет нове врсте. Онако као што је дат у искуственом опажању индивидуални предмет, тако је дата у ејдетском опажању једна чиста суштина“ (Huserl, 1975, стр. 71, 72). Хусерл сматра да постоји једна врста *чистој опажања* у коме су нам оригинално дате суштине као предмети опажања, исто тако као што нам је у чулном опажању дат спољњи предмет. Дакле, увиђање суштине се догађа у непосредном интуитивном виђењу на индивидуалном предмету, а оригиналну датост сушти-

не при њеном увиђању (*Wesensschau*), гледање суштина, пореди Хусерл, по њеној извесности, са чулним опажањем. То је разлог што „увиђање суштине јесте оригинална свест суштине или интуиција“ (Huserl, 1975, стр. 71, 72), која представља многоструки акт, јер предмет не може бити потпуно јасно одједном дат у свести. Јасно поље је увек одређено нејасном околином која је непосредно приступачна нашем опажању а коју Хусерл назива – „*Нoф*“ – окружење код опажања спољних предмета или потенцијалним хоризонтима при нашем тзв. унутарњем опажању, тј. току доживљаја. Према томе да ли је предмет, чију суштину схватамо, дат са мање или више јасности, тако и само гледање суштине има своје степене јасности, који се крећу од потпуног мрака до апсолутне јасности, која се назива *чистио самогавање њредмеџа*. Такво увиђање суштине, по Хусерлу, јесте свест о предмету који нам је непосредно дат, на који је поглед управљен, али он после тога може бити предмет тачних или нетачних предиката, као сваки логички предмет у смислу формалне логике (Levinas, 1995, стр. 101). У том смислу Емануел Левинас посебно наглашава Хусерлов став против психологизације суштина, која не само да искривљује смисао суштине већ и смисао психологије.

То значи да Хусерл може да превазиђе психологизам и призна објективност логике једино ако узме у обзир унутрашње значење живота окренуто идеалним објектима. Сам Хусерлов појам *џо-сџојања*, са његовом корелацијом са искуством, даје овом феномену статус *џића* (Levinas, 1995, стр. 101) и креће се ван оквира натуралистичке онтологије за коју је сво постојање емпиријско, тј. индивидуализовано у времену. Такав појам даје Хусерлу за право да каже да суштине и идеални свет, у општем смислу, постоје, због чега је и квалификован да, као платонски *реалисџа*, рехабилитује свет суштина и логичких категорија.

Пошто смо донекле дотакли специфичан вид постојања идеалних објеката, сада можемо разумети шта се подразумева под интуицијом идеалних објеката, интуицијом суштина или *Eidos*, то јест, шта значе ејдетска интуиција или Хусерлов познати појам *Wessensschau*. Најпре, у области суштина, према Хусерлу, морамо разликовати пука назначења мисли од аката која су директно уперена ка суштинама, које оригинално поседују. Оно што важи за чулну (опажајну) интуицију, не може се односити и на ејдетску интуицију која представља вид живота у коме дати објекат није само мисаони већ постоји у свести. Чак није обавезно да знање о идеалним објектима, попут свесног опажања, буде једна ду-

ховна активност, да би била окарактерисана као интуиција; довољно је да оно има своје објекте испред себе.

Дакле интуиција за Хусерла представља акт свести кроз који ми долазимо у контакт са постојањем; интуитивни акт дотиче објекат, те стога, треба га разликовати од празне интенције, која само циља ка њему. Хусерл разликује празну интенцију од интуиције јер пуноћа, „Fulle“, одговара интуицији; док интенција само показује објекат, интуиција нам даје нешто од самог објекта, оживљава објекат у свести.

Осим чулне интуиције, Хусерл допушта постојање интелектуалне интуиције идеалних објеката, у форми категоријалне интуиције. Категорије као чисти формални објекти морају се разликовати од материјалних суштина, које чине други вид идеалног објекта, на пример, црвено, троугао, човек и тако даље. Дакле, интуиција формалних категорија обogaћена је интуицијом стварних (чулно опипљивих) објеката, премда, чин идеације који води ка интуицији материјалних суштина, има другачију структуру. Наравно, мора се узети индивидуални објекат као почетна тачка, на пример ова бела блуза испред себе; оно што ја посматрам није индивидуални објекат, већ бело у општем смислу, где је индивидуално бело само пример. Овде потпуно одустајем од интенције уперене ка стварном објекту, како бих замислила идеални објекат. Оваква мисао може и те како бити интуиција, пошто идеални објекат (белина) може бити у мојој свести. Свакако да се оваквом опажању и поимању не придаје неки велики значај, зато је прича о интуицији, о општем, у овом случају, добро оправдана.

Следеће питање које се поставља, а које је уско повезано са улогом интуиције је: шта је значење нужног својства структуре објекта? Заиста, ако узмемо да је чин интуиције увек чин узрока, шта је онда значење нужности закона нађених у суштинама? Одговор на ово питање треба тражити у појму ејдетске нужности где се каже да суштинска нужност не дугује ништа дедукцији; сама дедукција није ништа друго до посебан случај суштинске нужности. Логичка нужност је заснована на законима логике, али управо зато она нема моћ над материјалним садржајем објеката. Овде смо суочени са формом нужности која је независна од логике и од било какве дедукције, и која има своју основу у специфичној суштини садржаја, њиховој особеној природи. „Генус и врста које могу послужити као овакве основе, чине свет суштина, чијим интуитивним осећањем спознајемо значење нужности

које оне пружају самом својом природом и нема потребе за дедуктивним оправдањем“ (Levinas, 1995, стр. 106). У Хусерловој феноменолошкој методи директна визија нужне структуре суштина представља примарни феномен интелекта, којим се обезбеђује средство проширења сазнања на бесконачну област предмета. Такође је и нужност закона саме дедукције, како истиче Левинас, заснована на интуицији суштина: нужност закључка силогизма је заснована на формалној суштини његових премиса, у којима је ова нужност непосредно схваћена. Свака веза у дедукцији је интуиција суштина, мада у овом случају, интуиција формалних суштина. Улога дедукције се састоји у обезбеђењу интуиције за истину која није сама по себи очигледна; дакле, интуиција, а не дедукција, јесте рационални елемент сазнања, док дедукција представља чин – помоћу кога се извесне истине свode на очигледност првих принципа.

ЗАКЉУЧАК

Знање о суштинама није само знање о идеалном свету упоређено са емпиријским светом. Наиме, ејдетске науке, којима Хусерл даје посебан статус, истражују нову димензију бића, основне услове његовог постојања, структуру објеката без које они не могу да постоје. У том смислу, знање ових наука је *a priori*, јер оне откривају шта се подразумева под осталим формама знања. Нужност закона суштина јесте нужност услова постојања бића, и из тог разлога Хусерл ејдетске науке назива онтологијама (Levinas, 1995, стр. 103). На тај начин *a priori* знање се не разликује од *a posteriori* знања само у чињеници нужности, већ оно има посебан онтолошки статус. Сада можемо разумети значење, место и функцију *a priori* наука с обзиром на природне и уопште чињеничке науке. Иако је Кант рационално дедуцирао каузалност уопште, он није дедуцирао сваки посебан случај каузалности. Природни закон је ипак резултат интуиције индивидуалних објеката; дакле, он је суштински индуктиван. Хусерлова филозофија, стога, одбија да сведе индуктивне законе на *a priori* законе. Када каже да су суштине принципи објеката, под принципом не треба подразумевати супериорне премисе из којих се логички изводе могућа својства објеката. Принцип код Хусерла означава оно што враћа објекту суштину, структуру без које би објекат био несхватљив. Проблем је вратити се оригиналном феномену истине, разумети њену саму суштину, вратити се феномену који сам чини могућим ове разлике између посредног и непосредног знања.

У Хусерловом стилу, разликујемо интуицију чулних објеката од категоријалне и ејдетске интуиције. Наиме, у Хусерловој филозофији област чулних, материјалних ствари има привилеговано место и јесте фондација свих осталих. Сада се поставља питање: шта ми називамо Хусерловим интелектуализмом? То је примарни и фундаментални став (свет теорије који долази први) који се суочава са стварношћу која је незаинтересована контемплација, која схвата ствари као „просте ствари“. Овај преокрет је Хусерл учинио могућим једино открићем интенционалности, која је суштина свести и истинска фондација истине. Ако се под нотацијом свести као рефлексије траже чисто унутрашњи елементи, немогуће је објаснити „однос свести ка својим објектима“. У свести без интенције рефлексија неће пронаћи ништа што припада објектима, јер рефлексија као таква одвраћа од објеката. „Сваки *cogito* мора бити узет у обзир са *cogitatumom* и не може бити схваћен на други начин“ (Husserl, 1975, стр. 25). Интуиција је неопходна за грађење егзактног појма, али у његовој логичкој форми она се више не може наћи као самостални део. Дакако, што се више тај појам развија, то су више у њему та чулно-интуитивна одређења, од којих полази, само ушла у нову врсту уобличавања, при чему нису и уништена. Напротив, ова промена облика није само некаква нова спољашња веза у коју улазе елементи чулне интуиције него она захвата саме корене тих елемената, даје им ново значење и у њему нов смисао.

Научни појам као такав призива све најизвесније и најпоузданије сведоке стварности: чуло, представу, интуицију, мишљење, а тај форум спада у почетке сваког научног посматрања света, већ се ту мисао не задовољава тиме да оно што је дато у опажању или интуицији просто преведе на свој језик већ тај садржај подвргава духовном прекивању, мењању облика. Примарни задатак који треба да испуни научни појам састоји се у постављању правила за одређење које се мора потврдити интуицијом и остварити у сфери интуитивнога. Али баш зато што то правило важи за свет интуиције оно више не спада у њега већ је то правило нешто посебно и самостално које се да испољити и осведочити једино код материје тога интуитивнога.

У историји сваке научне дисциплине преднаучна или интуитивна фаза је примарна и премда неке идеје „падну на памет“ у свом пуном облику, „у науци не постоји интуиција без логике“ (Bunge, 1962, стр. 112–120). Притом, свака стварна наука тежи да достигне све више и више ступњеve епистемичке апстракције у

којима се дати феномени преображавају у проблеме. У том смислу, развојни процес стварне, егзактне науке иде упоредо са математичким: обе постају све мање интуитивне. У том правцу треба схватити Хусерлов подухват на стварању универзалне науке који је заснован управо на захтеву за враћање изгубљеног смисла који се налази у *свејш* – *живош*.

Појам интуиције, схваћен као директна визија објекта, дефинисан је чињеницом да интуиција *реализује мишљење* својим досезањем објеката и суочавањем са њим као постојећим, ма где да се дешава, у чулном или интелектуалном акту. Ова два акта се преклапају у интуитивnome, јер празне интенције мисли бивају испуњене објектима до којих интуиције допиру.

-
- ЛИТЕРАТУРА Мићић, З. (1988). *Феноменологија Едмунда Хусерла*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Поповић, Б. (2011). *Интуиција и наука у Хусерловој феноменологији*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Bunge, M. (1962). *Intuition and Science*. Hall: Englenwoond Cliffes.
- Damnjanović, M. (1975). Mesto „Ideje fenomenologije” (1907) u razvoju Huserlovog mišljenja. U: Huserl, E. (1975). *Ideja fenomenologije. Pet predavanja*. Preveli: Slobodan Novakov i Vlastimir Đaković. Stručna redakcija prevoda i predgovor: Milan Damnjanović. Beograd: BIGZ.
- Huserl, E. (1975). *Ideja fenomenologije. Pet predavanja*. Preveli: Slobodan Novakov i Vlastimir Đaković. Stručna redakcija prevoda i predgovor: Milan Damnjanović. Beograd: BIGZ. Naslov originala: *Die Idee der Phanomenologie. Funft Vorlesungen*. Herausgegeben und eingeleitet von Walter Biemel, 2. Auflage, Haag, M. Nijhoff, 1958.
- Husserl, E. (1975). *Kartezijanske meditacije I*. Preveo: Franjo Zenko. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost saveza socijalisticke omladine. Naslov originala: *Cartezianische Meditationen und Pariser Vortrage, Band I*, M. Nijhoff, Haag, 2. Auflage, 1963.
- Husserl, E. (1976). *Kartezijanske meditacije II. Prilog fenomenologiji intersubjektivnosti*. Preveo: Franjo Zenko. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalisticke omladine. Naslov originala: *HUSSERLIANA – Band XV*. Edmund Husserl. *Zur Phanomenologie der Intersubjektivitat*. Texte aus dem Nachlas. Dritter Teil: 1929 – 1935. Den Haag, M. Nijhoff, 1973.
- Huserl, E. (1991). *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. Preveo: Zoran Đinđić. Gornji Milanovac: Dečije novine. Naslov originala: *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendental phanomenologie. Eine Einleitung in die phanomenologicshe Philosophie*, Haag: Martinus Nijhoff, 1954.

Kasirer, E. (1985). *Filozofija simboličkih oblika. Fenomenologija saznanja*. Novi Sad: Dnevnik – Književna zajednica. Naslov originala: Ernst Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen. Dritter Teil. PHÄNOMENOLOGIE DER ERKENNTNIS. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964.

Levinas, E. (1995). *The theory of intuition in Husserl*. Northwestern University Press Evanston, Illinois.

Pažanin, A. (1968). *Znanstvenost i povjesnost u filozofiji Edmunda Husserla*. Zagreb: Naprijed.

БРАНКИЦА В. ПОПОВИЧ

ПРИШТИНСКИЈ УНИВЕРСИТЕТ У Г. КОСОВСКА МИТРОВИЦА
ФИЛОСОФСКИЈ ФАКУЛТЕТ

РЕЗЮМЕ

УНИВЕРСАЛНА НАУКА ХУЗЕРЛА

В интегралном одношењу концептуалног и интуитивног знања кроетсе возможность установления лучшей опоры, как единства мира и человека. Истинная борьба нашего времени против Эдмунда Хузерля - это борьба между сломленным человечеством и настоящим, которая должна бороться за новую опору. Этот оплот находится в феноменологическом методе познания, ядром которого является интуиция, сокращение и интенциональность, новое формирование человеческого мира более гуманным и лучшим способом. Тщательность заключается в познавательном опыте, который содержит интенциональный момент, всегда относящийся к некоторой объективности, которая не является ни объективностью, ни просто субъективностью, а той, в которой встречаются оба. Таким образом, намерение является основой для понимания мира, и оно само представляет прямое понимание единства предмета и объекта знания или чего-то интуитивного. Во всем естествознании его техника и формализация охватывают присущие ему методы, которые подвергаются множественным трансформациям и дублированию смысла. Таким образом, вся игривость между экспериментальной и математической физикой и мысленной работой, которая постоянно ведется здесь, происходит в трансформированном горизонте смысла. Осознание различий между наукой и техникой, безусловно, все еще присутствует, но слишком рано блокировать от-

ражение реального значения, которое для природы должно быть получено универсальным методом.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: феноменология; интенциональность; методы; интуиция; Наука.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИРИНА Ј. ДЕРЕТИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

ПРВИ СРПСКИ ПРЕВОД ПЛАТОНОВЕ ОДБРАНЕ СОКРАТОВЕ

САЖЕТАК. У овом раду критички се преиспитује филозофски и језички карактер недавно откривеног првог српског превода *Одбране Сократове*, чији је аутор Коста Ј. Лозанић. Аутори ће најпре анализирати филозофску терминологију, с посебним освртом на значајна места овог Платоновог књижевно најуспелије написаног дела. Циљ рада је да се покаже самосвојност Лозанићевог превода, која почива на преводиоачевом руковођењу властитом егзегезом *Апологије*, а не на механичком преузимању преводилачких решења из других превода његовог доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Коста Ј. Лозанић; Платонов Сократ; божанство; свест; *контролисати*.

УВОД

Године 1930. публикована је *Одбрана Сократова* у преводу највећег српског хеленисте Милоша Н. Ђурића. Донедавно смо веровали

¹ ideretic1@gmail.com

² aleksandar.risteski@pr.ac.rs

Овај рад је настао као резултат пројеката 179064 и 179067 Министарства за просвету, науку и технолошки развој који подржава Република Србија.

Рад је примљен 4. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

да је то и једини српски превод овог вероватно најлепше написаног Платоновог списка. Пре три године, међутим, открили смо да је Коста Ј. Лозанић (Битољ 1864 – Скопље 1937) *Сокрајшову айолоију* превео са старогрчког на српски језик још давне 1904. године (К. Б. Лозанић, 2016, стр. 127–30).

Судбина овог рукописа крајње је необична. Преживео је и дугарску окупацију и земљотрес у Скопљу, таворећи на тавану породичне куће у некадашњој престоници цара Душана. Претио му је потпуни заборав и нестанак (К. Б. Лозанић, 2016, стр. 127–31). Рукопис је објављен тек 2016. године, у редакцији Гордана Маричића и Ане Шуменковић, а под насловом *Одбрана Сокрајшова*. Поред редигованог превода, издање садржи и снимке превода писаног руком самог Косте Ј. Лозанића, као и поговор Косте Б. Лозанића, преводиочевог унука, који читатељству саопштава важне биографске податке о преводиоцу. Предмет нашег истраживања у овом раду је управо рукопис Лозанићевог превода, који ћемо настојати да критички сагледамо и проценимо, те утврдимо његову особеност.

Лозанић није био само полиглот, већ и полихистор (К. Б. Лозанић, 2016, стр. 127). Завршава грчку гимназију, класичне језике на Филозофском факултету Велике школе у Београду, а потом, након превода дијалога 1904. године и полагања државног испита, започиње своју професуру у Призренској богословији. Лозанић није показивао намеру да свој превод *Айолоије* објави, упркос наговорима породице да то учини (К. Б. Лозанић, 2016, стр. 131). Уколико се прегледа снимак руком писаног превода, видимо да је то рукопис на којему је требало још радити. Лозанић је, по свему судећи, сматрао да превод напросто није био спреман за објављивање. О томе зашто га није припремио за објављивање, можемо само да нагађамо.

Приређивачи превода, Гордан Маричић и Ана Шуменковић, у потпуности су у праву када тврде да су неки делови изворног Платоновог текста „изостављени“ у рукопису.³ Он обилује белешкама, подсетницима на маргинама и прецртаним речима, како на српском, тако и на старогрчком језику (што је само по себи занимљиво), а све то сведочи како о опрезности преводиоца, тако и о недовршености самог превода. У раду ћемо настојати да утврдимо да ли се Лозанићев превод *Сокрајшове айолоије* ослања на

³ Приређивачи су Лозанићев превод упоредили са репрезентативним издањем Платонових дела на грчком језику, а то је: Plato, *Platonis opera*, ed. John Burnet, Oxford University Press, Oxford, 1903. Види: Лозанић, 2016, стр. 9.

најзначајније европске преводе његовог времена, или је пак особен и јединствен. У том духу преиспитиваћемо начин на који Лозанић преводи три филозофски врло значајна термина, а то су: *δαίμόνιον*, *αἴσθησις* и *ἐλέγχω*. Ове термине дирамо из два разлога. Прво, они су значајни за разумевање филозофије Платоновог Сократа, а друго, ове грчке речи је Лозанић превео на врло особен начин.

СОКРАТОВ ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ

Најпре ћемо размотрити то како Лозанић разуме Сократовог *δαίμόνιον*-а, те га у складу с тим и преводи. Сократов унутрашњи глас – који му се јавља када треба да га одврати од тога да нешто лоше учини, као што га у *Айолоији* (31c1 – d5) одвраћа од тога да се дави политиком – јесте, по његовом мишљењу, дожанског карактера, те га он и беспоговорно слуша. Његов *δαίμόνιον* му, међутим, не казује шта је то што је лоше нити му казује зашто је то нешто лоше, чега би Сократ требало да се клони.⁴ То *δαίμόνιον* оставља Сократу да утврди и дозна.

Поређењем Лозанићевог превода са преводима те речи на водеће европске језике тог времена, које је могао имати у виду, тежићемо да утврдимо да ли им је сличан или се пак од њих разликује. Преводи *Айолоије* на европске језике којима се Лозанић могао користити јесу немачки, Шлајермахеров (Schleiermacher, 1805), руски, Карповљев (Карповъ, 1863), француски, Кузенов (Cousin, 1822) и енглески, Џоветов (Jowett, 1892). Саставили смо следећу табелу са преводом неких од кључних места у *Айолоији* на којима се спомиње Сократово „дожанство“, како Лозанић преводи грчку реч *δαίμόνιον*.

Платон	ἕτερα δαίμονια καὶνὰ (24c1)	δαίμονια... πράγματα (27c)	θεῖόν τι καὶ δαίμονιον (31c1-d5)
немачки (Шлајермахер)	anders neues Daimonisches	Daimonische Dinge	Das Göttliche und Daimonisches
руски (Карпов)	новыхъ геніевъ	геніальныя дѣла	нѣчто божественное и геніальное

⁴ Овај увид износи Брикхаус и Смит (Brickhouse & Smith, 1995, стр. 253).

француски (Кузен) ^a	Des extravagances démoniaques	Chose relatif aux démons, et qui croie	De divin et de démoniaque
енглески (Цовет)	new divinities or spiritual agencies	spiritual or divine agencies	an oracle or sign [...] the divinity
српски (Лозанић)	нова божанства	божанске ствари	божији и божанствени

^a Унук нашег преводиоца, К. Б. Лозанић, у биографском тексту о Лозанићу упечатљиво насловљеном *Плашон на џавану*, открива нам да је Лозанић „поред грчког и турског, говорио или разумевао и арапски, персијски, руски, чешки, немачки и енглески језик“. У тексту се не каже да је он „говорио или разумевао“ и француски језик. Чини нам се пак необичним да полиглота који предаје класичне језике у Призренској богословији није знао водећи европски језик тога времена. Из тог разлога ћемо навести и места из француског превода *Одбране Сократове*, али се тим преводом овом приликом нећемо детаљније бавити. Ана Шуменковић је са нама поделила своје уверење да се при изради овога превода Лозанић користио и латинским преводима *Одбране Сократове*, али тек предстоји да се докаже заснованост ове хипотезе.

Упоређивањем преведених места, уочавамо да се Лозанићев превод разликује како од поменутих европских превода свог времена тако и од каснијег Ђурићевог превода, првенствено по томе што Лозанић доследно избегава да грчки израз δαιμόνιον преведе српском речју „демон“.⁵ Нешто слично уочавамо и у руском преводу, где наилазимо на израз „геніевъ“, што је латинизам, који на руском језику значи „дух“ (Даль, 2000, стр. 348). То што у оба превода – и у руском и у српском – изостаје реч „демон“ највероватније је мотивисано тиме што се код и једног и другог православног народа овај израз повезује с речима негативног значења, попут 'прелест', 'гордост', 'бес', 'злодух' и 'нечист' (види: Брјанчанинов, 2005, стр. 77–89; Прота Сава Петковић, 1935, стр. 59; Цејтлин, Вечерки, Благовој, 1994, стр. 186). Они се очигледно одлучују да избегну такво преводилачко решење јер демони су „пали анђели [...] који су одбацили покорност Богу“ (Брјанчанинов, 2005, стр. 77–89). Па ипак, од руског превода се Лозанићев разликује пошто речи „божанство“ и „геніевъ“ (дух), немају исто значење.

На основу горње табеле чини се како је Лозанићев превод најсличнији Цоветовом. Њихова сличност огледа се у томе што и Цовет и Лозанић δαιμόνιον-а преводе енглеском односно српском речју с истим значењем. Наиме, Цовет не преводи δαιμόνι-

⁵ Следећи европске узоре, Милош Ђурић преводи грчке речи на српски језик изразима „демон“, „демонско“, „демонске особине“, или „демонска бића“ (Ђурић, 2008, стр. 28–29).

ов-а ни као 'demonic' или 'daimonic', већ врло често као 'divinity' 'divine agent'. За разлику од Лозанића, Џовет преводи δαιμόνιον-а и речју 'spiritual' или 'spiritual agent'. Видимо да и Џовет избегава да Сократовог δαιμόνιον-а преведе са речју која би могла да има негативну конотацију. За разлику од свих осталих преводаца, Лозанић је доследан у примени властитог преводачког решења, што се огледа у његовом избегавању да употреби реч „демон“ чак и тамо где сам Платон изричито прави разлику између дожанског (θεῖόν) и демонског (δαίμονιον)!

Као православни хришћанин који је предавао класичне језике у Призренској богословији – угледној институцији од великог историјског и духовног значаја – Лозанић преводи δαιμόνιον-а речју „дожанство“ у складу са властитим духовним и интерпретативним становиштем, не желећи да својим преводом Сократовог δαιμόνιον-у припише било шта негативно. Историја појма „демон“ нам пак говори да се негативна конотација овог појма није по први пут јавила у хришћанству. Већ у четвртм веку п. н. е., Ксенократ (396 п. н. е. – 314 п. н. е.) употребљава реч „δαίμονιον“ у негативном контексту (Merlan, 2008, стр. 34–37), а касније и Плутарх (46 п. н. е. – 127 п. н. е.) спомиње зла дожанства и демоне, осуђујући разне верске праксе везане за њих (види: Brenk, 1973; Peters, 1967, стр. 34). Уколико је Лозанић познавао и овај историјско-филозофски аспект термина „δαίμονιον“, врло је вероватно да је у том случају преводац желео да истакне да је Платонов Сократ имао у виду нешто што је несумњиво дожанско и племенито.⁶

Познавалац старогрчког језика вероватно је био упознат и са тиме да су „демони“ за Грке Сократовог и Платоновог времена заиста некаква дожанства или деца богова, те да реч „δαίμονιον“ није изворно импрегнирана негативним значењем (Liddel & Scott, 1883, стр. 322), нити такво значење има у *Одбрани Сократове*. Па ипак, пођемо ли од саме садржине *Сократове ајолоије*, те узмемо ли у обзир да је Сократ оптужен за безбожнштво, није тешко претпоставити да је Лозанић својим преводом настојао да укаже на неоснованост те оптужбе.

Приликом читања Лозанићевог превода *Сократове ајолоије* стиче се утисак да је преводац углавном мотивисан херменеутичким разлозима, односно властитим разумевањем текста који

⁶ У вези са тиме како по Платоновом мишљењу човек може наликовати богу види: Деретић, 2014, стр. 129–138.

преводи. Нема никаквих показатеља да је неки од наведених европских превода могао служити нашем преводиоцу као директни узор. Видна је Лозанићева доследност у употреби властитог преводилачког решења. И да закључимо, преводeћи Сократовог δαίμόνιον-а српском речју „божанство“, Лозанић није само хтео да избегне негативну конотацију, коју реч „демонско“ несумњиво има, него и да истакне позитивно значење израза „божанство“.

ШТА ЈЕ СМРТ?

Особеност Лозанићевог превода показује се и на месту где Платонов Сократ говори о знању и смрти. Ове две теме су у *Сократовој айолоији* тесно повезане. Платонов Сократ нам показује како однос према и (не)знању и животу, који водимо, у знатној мери одређује и наш однос према смрти.⁷ Тако, на пример, према Сократовом расуђивању, страх од смрти темељи се на томе што мислимо да знамо оно што не знамо. Другим речима, премда не знамо шта смрт јесте, плашимо је се као да већ знамо да је она највеће зло које нам се може десити (29a6 – b6).

Према његовом мишљењу, страх од смрти је ирационалан и вредан моралне осуде, јер не знамо да ли је смрт неко зло или није; но, знамо да мудрост и врлина јесу добро, те човек не би смео да престане да им тежи чак ни под претњом смрћу (29c – 30c). Уз то, Сократ наводи и свој велики доказ (μέγα τεκμήριον) (40c2) да смрт није зло, говорећи како га његов δαίμόνιον није тога дана одвратио од тога да се појави пред судом.⁸ Страх од смрти, по Сократу, пример је нерелевантног незнања, с обзиром на то да са сигурношћу сматрамо да је она највеће зло, иако нико од нас нема никакво искуство о томе. Сократова „људска мудрост“ састоји се у открићу ауторефлексивне структуре знања, те је он способан да промишља границе властитог знања, како у односу на своје суграђане, тако и у односу на бога који једини поседује потпуно, апсолутно знање. Тиме се имплицитно показује и Сократова побожност за коју је иначе оптужен да је не поседује.

Премда не знамо шта је смрт, Сократ износи на крају дијалога два владајућа мњења о томе шта би она могла да буде и то у обли-

⁷ Ирина Деретић (2018) је држала излагање на ову тему у Буенос Ајресу, под називом *Socrates Facing Death in Apology*.

⁸ Премда могли бисмо да приметимо да је слабост овог доказа у томе што је он апсолутно евидентан само Сократу.

ку „конструктивне дилеме“⁹ (40c – e). То место такође је значајно и за овај рад, будући да га Лозанић на карактеристичан начин преводи, што има и филозофске импликације. Упоредимо најпре грчки извор с Лозанићевим преводом

ἐννοήσωμεν δὲ καὶ τῆδε ὡς πολλῆ ἔλπις ἐστὶν ἀγαθὸν αὐτὸ εἶναι. δυοῖν γὰρ θάτερόν ἐστιν τὸ τεθνάναι: ἢ γὰρ οἷον μὴδὲν εἶναι μὴδὲ αἴσθησιν μὴδεμίαν μὴδενὸς ἔχειν τὸν τεθνεῶτα, ἢ κατὰ τὰ λεγόμενα μεταβολή τις τυγχάνει οὕσα καὶ μετοίκησις τῆ ψυχῆ τοῦ τόπου τοῦ ἐνθένδε εἰς ἄλλον τόπον. καὶ εἴτε δὴ μὴδεμία αἴσθησις ἐστὶν ἀλλ’ οἷον ὕπνος ἐπειδάν τις καθεύδων μὴδ’ ὄναρ μὴδὲν ὄρα, θαυμάσιον κέρδος ἂν εἴη ὁ θάνατος

Горенаведени одељак Лозанић преводи на следећи начин:

„Размислимо и на овај начин: да је велика нада да је ово добро; од двога је једно смрт: или је тако рећи, неко непостојање **и мртав човек нема о ничему никакве свести**, ~~мртав~~, или је смрт по општем мњењу људском случајно, нека промена и ~~одлазак~~ душе одавде на друго место. И ако, истина, није нека свест него је као сан, када неко спи и (не гледа никаквог сна) ништа не снева, сјајан добитак може смрт да дуде“.¹⁰

Уколико у цитираном тексту обратимо пажњу на подвучене речи, примећујемо нешто што је у најмању руку необично, наиме, употребу појма *свесџи*! На овом кључном месту, на којем Сократ каже да је смрт једно од двога, реч αἴσθησις Лозанић преводи као „свест“. Ово преводилачко решење, чини се, није верно изворном тексту, будући да αἴσθησις како на старогрчком језику тако и у Платоновој филозофији значи пре свега ’чулно опажање’. Видимо, међутим, промену већ код Плутарха (са. 45 н.е. – 120 н.е.) који употребљава реч αἴσθησις у значењу умног опажања и знања (Liddel & Scott, 1883, стр. 40).

Индикативно је и то што Платон под опажањем овде разуме активну способност опажања, а не садржај опаженог. Другим речима, човек је мртав када не може да опажа, то јест када није у стању да обавља најједноставнију менталну функцију. Из тога следи да се овде смрт не одређује виталистички, као престанак функционисања човековог организма (срца и дисања), нити пак као „растављање душе од тела“, како уобичајено Платон одређује

⁹ Овај израз је највероватније први употребио Ручник (Rooschnik, 1985, стр. 213).

¹⁰ Наводимо нередиговани Лозанићев превод из његовог рукописа, у којем се налазе и прецртане речи. Подвучене речи И. Д. и А. Р. Уп. Лозанић, 2016, стр. 119–120.

смрт, на пример, у *Горгији* и *Фегону* (*Gorg.* 524b – c; *Phd.* 64c – d). Први дисјункт ове дилеме нам каже да је смрт престанак опажања ма чега, а пошто је опажање основна способност душе, то би значило да смрт јесте престанак те функције.¹¹

Додајмо и то да Платонов Сократ није сасвим једнозначно артикулисао мисао о интегришућој функцији опажања, премда је несумњиво то да је смрт престанак перципирања било чега. Много изричитоје него у *Ајолојији*, у позном дијалогу *Тееијеи* (*Tht.* 184a – 187b) Платонов Сократ сугерише читаоцу да би управо реч „ψυχή“ требало да означава оно што врши активну функцију спајања и обједињавања опажаја различитих чула. Поврх тога, није опажање једина функција душе, него су то и уобразиља и мишљење (*Tim.* 43c; *Tht.* 156c – e). То значи да када опажамо, ми и активирамо и способност упамћивања опаженог, потом мишљењем идентификујемо опажени садржај, вршимо селекцију, класификацију и повезивање опаженог.

Премда је већ код Платона наговештено да душа има интегришућу функцију, тек се у неоплатонизму артикулише појам свести, на шта ћемо се укратко осврнути. Плотин, на пример, употребљава више различитих израза за свест, попут *συναίσθησις* и *παρακολούθησις* (пропратна свест о себи, самосвест) (види: Hutchinsohn, 2018, стр. 40–41; Whittaker, 1918, стр. 13, 43, 52). Он најчешће користи израз *συναίσθησις* и под тим изразом подразумева двоструку интегришућу функцију душе: на нивоу психичког сопства означава унутрашњу свест о томе да делови тела и различите радње, које они врше, чине једну целину, док на нивоу дијаноетичког и ноетичког сопства на делу је унутрашња свест о повезаности наше душе и мишљења. Ниједан од ових израза се пак не јавља код Платона, а посебно не у *Ајолојији*.

Поставља се питање шта би, стога, могло навести Лозанића да *αἴσθησις* преводи речју „свест“? Да ли то што је одлично познавао Платоново мишљење, а нарочито историју платонизма, те је знао и значење појма свести у неоплатонизму? На то не можемо са сигурношћу одговорити, будући да немамо податке о томе колико је Лозанић темељно и синтетички познавао историју платонизма. Оно пак што можемо да утврдимо јесте то како се ова реч преводила у европским преводима, те да компаративном методом евентуално утврдимо да ли је Лозанић следио неки од тих

¹¹ Први дисјункт је у супротности како са другим дисјунктом, тако и са другим Платоновим одређењима смрти.

превода или пак није. Када се упореде немачки, руски и енглески превод, наилазимо на разноликост преводачких решења.

Пођимо од немачког, Шлајермахеровог превода који је Лозанићу могао бити доступан. Шлајермахер преводи αἴσθησις немачком речју „Empfindung“, која значи „осећај“, што, по нашем мишљењу, не одговара ономе што Платон разуме под појмом αἴσθησις-а. За њега је αἴσθησις, како смо већ рекли, ментална функција душе, која усаглашава деловања наших чула, те омогућава опажање објеката у спољашњем свету. Из горе реченог изводимо закључак да Лозанић није следио немачки превод Αἰολοῖι-је, те је избегао да погрешно преведе αἴσθησις.

До истог закључка долазимо и када га упоредимо са Карповљевим преводом. Мртав човек је онај који „нискољко и ничего нечувствуећ“, што значи да „уопште ништа не осећа“ (Карповъ, 1863, стр. 441). Видимо да и Шлајермахер и Карпов превод αἴσθησις као „осећај“. Лозанићев превод се разликује од оба, што је нарочито видно при преводу дате речи, тако важне за разумевање како Платонове филозофије уопште, тако и за схватање једног од Сократових одређења смрти.

Погледамо ли пак енглески превод Бенџамина Џовета, учавачмо да се ту αἴσθησις преводи као 'consciousness' (Jowett, 1892, стр. 134).¹² На месту где Платонов Сократ каже шта би смрт могла да буде, у Џоветовом преводу наилазимо на изразе 'utter unconsciousness,' тј. „потпуна несвесност“ као и на 'no consciousness,' односно „непостојање свести“ (Jowett, 1892, стр. 134). Нема сумње у то да и Џовет и Лозанић користе различите изразе са истим значењем како би превели старогрчки израз αἴσθησις.

Поред ове сличности, даљом анализом два превода Αἰολοῖιје тешко да би се могао оформити недвосмислено јасан став о улози и значају Џоветовог текста за нашег преводиоца. Штавише када се упореди грчки текст са ова два превода, учавачмо да је његова сличност са Лозанићевим преводом већа, него са Џоветовим.¹³ Упоредном анализом долазимо до закључка да је Лозанић

¹² Требало би напоменути да, поред енглеског, и у француском преводу такође учавачмо израз „conscience“ као превод за αἴσθησις.

¹³ Уп. Jowett, 1892, стр. 133–34: 'Let us reflect in another way, and we shall see that there is great reason to hope that death is a good; for one of two things – either death is a state of nothingness and utter unconsciousness, or, as men say, there is a change and migration of the soul from this world to another. Now if you suppose that there is no consciousness, but a sleep like the sleep of him who is undisturbed even by dreams, death will be an unspeakable gain.'

превасходно тежио да текст учини себи разумљивим, те да се не може са сигурношћу утврдити да ли се Лозанић ослањао на Џоветов превод, премда је тачно да оба преводиоца преводе термин αἴσθησις речима истог значења. Било како било, Лозанићевим преводом *Сократишове айолоије*, према којем је мртав човек онај који је без свести, сугерише се менталистичка дефиниција смрти, према којој смрт није престанак човекових виталистичких функција, него постојања свести као *носиоца* свих душевних и духовних активности.

КОНТРОЛИСАТИ И/ИЛИ КРИТИКОВАТИ

Да је Лозанић настојао да учини себи разумљивим текст на старогрчком језику, те да је озбиљно промишљао о битним темама дијалога, јасно је и из превода следећег места (29e – 30a):

„И (~~кад се~~) ако се неко од вас препире и (~~кажао~~) каже да се стара, ~~н~~ нећу га оставити да иде одмах нити ћу ја отићи, него ћу њега питати и испитивати и контролисати (критиковати)[...]“¹⁴

Лозанић се двоуми да ли да ἐλέγχω (ἐλέγξω) преведе као „контролишем“ или „критикујем“, опредељујући се ипак за прво решење, док друго ставља у заграде. Овај грчки израз је еквивокан: почевши од хомерског значења „постидети“, „посрамити“, све до „истраживати“ и „испитивати“ (види: Bailly, 1901, стр. 279; Chantraine, 1968, стр. 334–335; Liddel & Scott, 1883, стр. 451–452; Schneider, 1797, стр. 444). Дати израз у свим својим лексичким облицима има нарочито важну улогу у Сократовој еленктичкој методи, којом он побија лажна веровања својих саговорника. Није случајно то што управо овај глагол Лозанић тако необично преводи и то не неком српском речју, него позајмљеницом. Када се прочита цитирани текст у целини, није тешко остати затечен тиме да неко ко се брани на суду тврди да ће, уколико буде ослобођен оптужби, своје суграђане и саговорнике „контролисати“! Очигледно је, стога, да за Лозанића реч „контролисати“ није имала оно значење које та реч најчешће има за нас данас. Погледајмо, најпре, да ли је у овоме Лозанићу послужио неки од њему доступних европских превода, као узор за преводачко решење.

¹⁴ Уп. К. Ј. Лозанић, 2016, стр. 89. Види и текст на грчком: „καὶ ἕαν τις ὑμῶν ἀμφισβητήσῃ καὶ φῆ ἐπιμελεῖσθαι, οὐκ εὐθὺς ἀφῆσω αὐτὸν οὐδ' ἄπειμι, ἀλλ' ἐρήσομαι αὐτὸν καὶ ἐξετάσω καὶ ἐλέγξω [...]“

Осврнемо ли се на поменуте преводе, ствар не постаје јаснија јер уместо „контролисања“, за превод глагола ἐλέγχω проналазимо изразе попут „interrogate“, „examine“, „cross-examine“ (Jowett, 1892), те „спрашивањ“, „испытывањ“ и „вывѣдывањ“ (Карповъ, 1863), затим „fragen“, „prüfen“ и „ausforschen“ (Schleiermacher, 1805). Непосредне или посредне утицаје на Лозанићев одабир израза „контролисати“ је, бар у овом тренутку, тешко утврдити. Будући да нам упоређивање превода не говори много, неопходно је осврнути се на речнике које је он могао користити приликом превођења и који су можда могли да му помогну да на српском језику промишља сократовску еленктику.

Малый ѣрчко-срдскій рѣчникъ съ разнымъ разѣворима Ристе Јовановића (1853),¹⁵ са чијом садржином је Лозанић могао бити упознат, не открива нам много по том питању. Ни он му није могао послужити као узор за ово преводачко решење, јер ни ту не проналазимо могућу везу између ἐλέγχω¹⁶ и „контролишем“ (Јовановић, 1853, стр. 31).¹⁷ Јовановић преводи грчки глагол ἐλέγχω, писан ћириличним писмом „еленхо“, речју „извдличавамъ“, што је вероватно штампарска грешка. Претпостављамо да је Јовановић имао на уму реч „изобличавам“, чему у прилог говори и то што су нека од значења те речи конотације глагола ἐλέγχω.¹⁸ Нема никакве семантичке везе између глагола „изобличити“ и „контролисати“.

Према Шантреновом етимолошком речнику старогрчког језика¹⁹ реч ἐλέγχω је временом попримило значења „доказујем“ и „контролишем“ (Chantraine, 1999, 334–335). Важно је напоменути и да на грчком педесетих година XX века глагол ἐλέγχω значи „контролишем“ (Дημητρακου, 1953, стр. 2426)²⁰. Исто тако, у савременим грчко-руским речницима за глагол ἐλέγχω проналазимо следеће преводе: „контроли́ровать“ и „критиковáть“²¹ (види: Ло-

¹⁵ Захваљујемо колеги Јовану Буковали на помоћи да дођемо до овог речника.

¹⁶ Занимљиво је да Јовановић користи ћирилично писмо и за грчке речи! Тако је, рецимо, ἐλέγχω преписано као „еленхо“ (Јовановић, 1853, стр. 31).

¹⁷ Колегиници Снежани Јелесијевић посебно захваљујемо на снимцима страница речника и на томе што нам је указала да је „извдличавамъ“ највероватније штампарска грешка и да је заправо реч о глаголу „изобличавам“!

¹⁸ Тако, у Академијиним *Речнику* читамо следећа значења за „изобличавам“: „јавно осуђивати, срамотити; откривати лоше стране некога или нечега, разобличавати, разоткривати, раскринкавати“ (Пешикан, Стевановић и др., 1971, стр. 587).

¹⁹ Колеги Бобану Станојевићу дугујемо велику захвалност, због корисних савета и упућивања на литературу.

готетис, 1987, стр. 492; Хориков и Малев, 1980, стр. 300). И даље није најјасније како је наш Лозанић могао доћи до свог преводилачког решења, будући да ове речнике није могао користити, док старији речници, које је можда и могао имати у виду,²² попут Лидл-Скотовог, Јовановићевог, Шнајдеровог, Константинидесовог или Васјмановог не пружају никакав податак о односу између речи ἐλέγχω и „контролишем“ (уп. Вейсман, 1899, стр. 411–412; Јовановић, 1853; Liddel & Scott, 1883; Schneider, 1797, стр. 444; Κωνσταντινίδου, 1902, стр. 89).

Погледамо ли пак Академијин *Речник српскохрватској књижевној и народној језика* (Пешикан и др., 1978, стр. 161–162), видимо да се реч „контролисати“ употребљава у српском језику још у XIX веку, у значењу вођења рачуна (1978, стр. 161). Узимајући то у обзир, не можемо у потпуности искључити могућност да је Лозанић самостално дошао до овог преводилачког решења, односно, да је у глаголу „контролишем“ видео најприкладнији начин да се преведе, разуме и представи сократовска еленктика. У томе му није могао помоћи ниједан од европских превода *Αἰολοίτις*, нити је до свог преводилачког решења могао доћи користећи се њему доступним речницима.

Лозанић штавише употребом речи „контролисати“ донекле погађа смисао грчког глагола ἐλέγχω, поготову ако се има у виду Сократова метода побијања, којом Сократ управо критикује, то јест побија погрешна мњења својих саговорника не само како би се дошло до истине о нечему, него и ради тога да се ученик, чија се погрешна мњења побијају, подучи о томе која веровања треба

²⁰ Изражавамо велику захвалност колегама Драгани Димитријевић и Дејану Целеддићу, на неседичној помоћи у изради овог рада као и на важним стручним саветима и сугестијама. Нарочито им изражавамо захвалност што су нам помогли у преводу речи ἐλέγχω упућивањем на корисну литературу, пре свега на речнике Константинидоса и Димитракиса.

²¹ Лозанић користи оба израза, с тим што израз „критиковати“ ставља у заграда, очигледно зато што није био сигуран који је од два израза прикладнији.

²² Поменути Јовановићев речник грчко-српског није најстарији код нас. Постоји рукопис са преписом једног старијег речника, који се чува у Архиву САНУ (бр. 46), а који датира још из XVII – XVIII века. „На почетку [овог] рукописа преписан је грчко-српски речник с примерима за учење грчког језика (*Извод по грчку језику учиши се*, како стоји у запису на предњем поткоричном листу) [...] Грчке речи исписане су ћирилицом, са означеним акцентима“ (Будало, 2016, стр. 419). Но, будући да није забележено да је реч „контролисати“ била у употреби код нас пре XIX века (види Пешикан, и др. 1978, стр. 161), ограничили смо наше истраживање ове речи на речнике из XIX века до године Лозанићевог превода.

да одбаци, а која да прихвати. Тако Сократ своје саговорнике подучава настојећи да код њих изврши не само интелектуални него и морални преображај.

Како се израз „контролисати“ среће на месту на којем Сократ говори о испитивању и побијању својих саговорника, о критиковању њихових погрешних веровања, и уопште о томе шта је истраживалачки живот, можемо с правом претпоставити да је Лозанић морао имати на уму васпитнообразовни смисао овог израза. Вероватно је на тај начин настојао да покаже како се сократска еленктика разликује од еристичке методе побијања саговорника, јер је циљ еленктике не да побије противника, него да побије његова лажна веровања, како би се након тога, кренуло у исправно истраживање тога шта нешто јесте.²³

Овакво преводилачко решење још један је од показатеља да је Лозанић приступио Платоновом тексту самостално и преводио онако како је сам схватао смисао Сократове методе. Реч „контролишем“ као превод за ἐλέγχο не јавља се ни у једном од упоређених превода, што је још један од показатеља особености првог српског превода *Сократове айолоије*.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Превод Косте Ј. Лозанића јединствен је по много чему, пре свега по својој старини. Настао је почетком прошлог столећа, и премда недовршен и непотпун, садржи занимљива и необична преводилачка решења. Упоредна анализа нам је показала да их он не презима механички из других превода, већ да преводи Платонов текст²⁴ онако како га је он сам разумео. Овоме у прилог говоре не само специфична преводилачка решења, него и велики број белешки, прецртаних и уметнутих речи, како на српском тако и на грчком језику. Поврх тога, строго узевши, његови преводи Платоновог αἰσθησις-а српском речју „свест“, или пак глагола ἐλέγχο, који Платон ставља у уста своје Сократу, а Лозанић преводи са „контролишем“ – не представљају најпримеренија преводилачка решења. Па ипак, Лозанић показује како је исправно разумео контекст, у којем Платон употребљава ове изразе, будући да онај

²³ О разлици између еристике и еленктике, види: Деретић, 2009, стр. 82–87.

²⁴ Драгана Димитријевић даје врло уверљиву упоредну анализу Цицероновог латинског превода Платоновог текста, а наводи и српски превод тог места из дијалога *Тимај*. Више у вези с тим види: Димитријевић, 2014, стр. 56–57, напомена 55.

који је мртав доиста ни нема ни о чему никакве свести, а Сократ и критикује и води рачуна о добробити оних које критикује. Лозанић је исправно препознао педагошки смисао Сократове еленктике.

То што је наш преводилац почетком XX века у сврхе добијања професуре у Призренској богословији, која је била у то време под Отоманском влашћу, превео један тежак и веома битан филозофски текст говори о томе да су захтеви приликом полагања тог испита били врло високи, као и да их је Лозанић испунио. Његова скромност као и, највероватније, тежња ка перфекционизму утицали су на то да његов превод *Сократове аилологије* не угледа светлост дана за његова живота. Но, поред већ наведеног, овај превод нам показује и то да се и у најтежим условима могу стварати дела, која се одликују добрим познавањем како материје тако и језика. То у обичним околностима подразумева развијену институционалну и финансијску подршку, о којој наш преводилац није ни помишљао. Поврх тога, ово је јасан показатељ и да је српска духовна култура тога времена била довољно зрела да се у њој могао јавити један врло квалитетан превод као што је овај Лозанићев, који далеко превазилази оно за шта је намењен, наиме, да буде само школски задатак.²⁵

РЕЧНИЦИ

Вујаклија, М. (1966). *Лексикон сѣраних речи и израза*. Београд: Просвета.

Вейсман, А. Д. (1899). *Греческо-русский словарь*. С.-Петербургъ: Изданіе автора.

Даль, В. И. (2000). *Толковый Словарь Живоїо Великорусскоїо Языка*. Москва: Русский Язык.

Јовановић, Р. (1853). *Малый ѣрчко-србскїй рѣчникъ съ разнымъ разїоворима*. Београд: Правительствомъ кнїгопечатнїомъ.

Логотетис, К. (1987). *Большой русско-їреческий словарь* (Том 2). Афины.

Пешикан, М., Стевановић, М. и др. (ур.). (1971). *Речник срїскохрвайскої кнїжевної и народної језика* (Том 7). Београд: САНУ.

Пешикан, М. и др. (ур.). (1978). *Речник срїскохрвайскої кнїжевної и народної језика* (Том 10). Београд: САНУ.

Прота Сава Петковић. (1935). *Речник црквенословенскоїа језика*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима.

²⁵ Колегама Драгани Димитријевић, Дејану Целебџићу, Снежани Јелесијевић и Марини Милановић дугујемо захвалност на пажљивом и критичком читању овог текста.

- Станчић, А. (ур.). (1936). *Пуџник: њрчко-срѳски*. Београд: Привредни преглед.
- Стевановић, М., Марковић, С., Јонке, Ј. (ур.). (1967). *Речник срѳскохрватскоја књижевној језика (Том 2)*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Хориков, И. П. и Малев, М. Г. (1980). *Новојреческо – рускиј словарь*. Москва: Издательство „Рускиј јазик“.
- Цейтлин, Р. М., Вечерки, Р., Благовој, Э. (ур.). (1994). *Сѳарославјанскиј словарь (ѳо рукојисјам X–XI веков)*. Москва: Рускиј Јазык.
- Bailly, A. (1901). *Dictionnaire abrégé grec - français*. Paris: Hachette.
- Chantraine, P. (1968). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck.
- Lampe, G. W. H. (ур.). (1961). *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Liddel, H. G. & Scott, R. (ур.). (1883). *Greek-English Lexicon (Seventh Edition, Revised and Augmented throughout)*. New York: Harper & Brothers, Franklin Square.
- Schneider, J. G. (1797). *Kritisches Griechisch-deutsches Handwörterbuch*. Züllichau und Leipzig: Friedrich Fromman.
- Сенс, С. (ур.). (1910). *Grčko-Hrvatski rječnik za škole*. Zagreb: Trošak i naklada kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zem. vlade.
- Αδαμαντίου, Χ. Μ. (1908). *Λεξικόν Ελληνο-Λατινικόν*. Εν Αθηναις: Εκ των βιβλιοεκδοτικων καταστηματαων.
- Δημητρακου, Δ. (1953). *Μεγα λεξικον Ολης της Ελληνικης Γλωσσες (Том 5)*. Αθήνα: Βραβειον Ακαδημιας.
- Криара, Е. (1968). *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας, 1100–1669*. Θεσσαλονικη: Royal Hellenic Research Foundation.
- Κωνσταντινίδου, Α. (1902). *Μεγά Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. Εν Αθήναις: Κωνσταντινίδης, Ανέστης.

-
- ЛИТЕРАТУРА Брјанчанинов, И. (2005). *Енциклопедија ѳравославној духовној живојиа* (Ј. Срдуљ, Ур.; М. Станковић, Прев.). Београд: Образ Светачки.
- Будало, Б. (2016). Зборник. У: З. Ракић и др. (група аутора), *Свеји срѳске рукојисне књије (XII – XVII век) (418–420)*. Београд: САНУ.
- Деретић, И. (2009). *Лојос, Плајѳон, Арисѳојшел*. Београд: ПЛАТѳ.
- Деретић, И. (2014). Платон о човековом „наликовању догу“. У: *Архе XI, 22/2014 (129–138)*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за филозофију.
- Димитријевић, Д. (2014). Кад и како је настала фраза *рах атѳе отиум?*. *Lucida intervalla: Часојис за класичне науке*, 43, 41–65.

- Ђурић, М. Н. (прев.). (2008). *Одбрана Сократова*. Београд: Дерета.
- Карповъ, В. Н. (прев.). (1863). *Апологија Сократа*. У: *Сочиненія Платона* (385–443). Санкт-Петербургъ: Странникъ.
- Лозанић, К. Б. (2016). Платон на тавану; Коста Ј. Лозанић (Битољ 1864 – Скопље 1937). У: *Одбрана Сократова* (127–131). Београд: ННК Интернационал.
- Лозанић, К. Ј. (прев.). (2016). *Одбрана Сократова*. Београд: ННК Интернационал.
- Brenk, F. E. (1973). A Most Strange Doctrine. Daimon in Plutarch. *The Classical Journal*, 69 (1), 1–11.
- Brickhouse, C. B. & Smith, N. D. (1995), *Socrates on Trial*. Princeton: Princeton University Press.
- Cousin, V. (прев.). (1822). *Apologie de Socrate*. Paris: Bossange frères.
- Deretić, I. (2018). *Socrates Facing Death in The Apology*. Представљено на Socratica IV, Buenos Aires.
- Hutchinson, D. M. (2018). *Plotinus on Consciousness*. New York: Cambridge University Press.
- Jowett, B. (прев.). (1892). *Apology*. У: *The Dialogues of Plato, With Analyses and Introductions: Том II* (95–136). New York: Macmillan & co.
- Merlan, P. (2008). Greek Philosophy from Plato to Plotinus. У: А. Н. Armstrong (ур.), *The Cambridge history of later Greek and early medieval philosophy* (Repr, стр. 14). Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Peters, F. E. (1967). *Greek Philosophical Terms: A historical lexicon*. New York – London: NYU Press – University of London Press Limited.
- Roochnik, David L. (1985). *Apology 40C4–41E7: Is Death Really a Gain?*. *Classical Journal*, 80, 212–220.
- Rudebusch. (1999). *George Rudebusch – Socrates, Pleasure, and Value*. Oxford: Oxford University Press.
- Schleiermacher, F. (Преводаилац). (1805). *Apologie des Sokrates*. У: *Platon. Sämtliche Werke*. Berlin.
- Whittaker, T. (1918). *The Neo-Platonists, a Study in the History of Hellenism*. London: Cambridge University Press.

IRINA J. DERETIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

ALEKSANDAR D. RISTESKI

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

THE FIRST SERBIAN TRANSLATION OF PLATO'S APOLOGY

In this paper, we will critically assess the philosophical and linguistic aspects of the first Serbian translation of Plato's *Apology*, that has been recently discovered. The *Apology* was translated by Kosta J. Lozanić in 1904. First, we will analyze the philosophical terminology of this translation, taking into account some important passages of the dialogue. By comparing and contrasting Lozanić's translation with the most prominent translations of the *Apology* of his time, we explicate the uniqueness of his translation, that rests on the translator's own understanding of both the Greek text and Plato's philosophy.

KEYWORDS: Kosta J. Lozanić; Plato's Socrates; the divine; consciousness; control.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

МАРИЈАНА Ж. МЛАЂЕНОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ – ПАЛЕ, КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ УРЕЂЕЊА И РАЗГРАНИЧЕЊА ПЕРЕГРИНИХ ЗАЈЕДНИЦА ДЕРЕМИСТА И ДОКЛЕАТА

САЖЕТАК. У раду се презентују подаци о перегриним заједницама (*civitates peregrinae*) Деремиста и Доклеата на југу Илирика. Њихово становништво припадало је домородачком слоју и већински било перегриног статуса, тј. нероманизовано. При успостављању римске власти на овом подручју један од приоритета била је организација домаћег становништва која ће обухватити формирање заједница, разграничење територија и разрезавање пореза. Тако ове *civitates* престају да буду независна племена и постају римске административне јединице. Римска управа је домородачко становништво смјестила у римске административне и правне оквире што је представљало први корак у њиховој интеграцији. Епиграфски споменици и наративни извори донекле освјетљавају ове токове на југу провинције Далмације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: перегрине заједнице (*civitates peregrinae*); Деремисти; Доклеати; Илирик; провинција Далмација.

¹ gligorijas@yahoo.com

² marimla52@gmail.com

Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023, *Косово и Метохија између националне идентичности и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 4. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

Перегрине заједнице (*civitates peregrinae*) Деремиста и Доклеата на југу Илирика, о којима је ријеч у овом раду, римске су административне јединице организоване на племенском принципу. Њихово становништво припадало је домородачком слоју и већински било перегриног статуса, тј. нероманизовано (Schulten, 1895, стр. 489–557; Kornemann, 1903, стр. 300–302; Abbot & Johnson, 1926, стр. 39; Langhammer, 1973, стр. 22; Грдић, 2014, стр. 11–16). Оне су формиране од племена која су ушла у састав римских провинција по њиховом оснивању, а приликом успостављања римске власти на овом подручју један од приоритета била је организација домаћег становништва која је обухватала формирање заједница, разграничење територија и разрезивање пореза. Тако ове *civitates* престају да буду независна племена и постају римске административне јединице, односно бивају смјештене у римске административне и правне оквире што је представљало први корак у њиховој интеграцији. Претварање слободних племена у *civitates* у ствари је значило успостављање контроле унутар географских цјелина и стварање одговарајућих институција. Тиме ова племена престају да буду независна и постају *de facto* римске општине, са обавезом да плаћају порез *stipendium / tributum*. Уз то, биле су под директним утицајем управника провинције, док су имале право да задрже унутрашњу аутономију и локалне законе и институције (Abbot & Johnson, 1926, стр. 47–54; Langhammer, 1973, стр. 22; Грдић, 2014, стр. 11–16, 293–294).

Перегрине заједнице Далмације биле су подијељене на три судска округа (*conventus iuridici*): Скардонитански, Салонитански и Наронитански. Плиније *civitates peregrinae* Деремиста и Доклеата наводи у оквиру Наронитанског конвента. Конвент Нароне обухватао је *civitates* од Нароне на сјеверу до провинцијске границе на југу и истоку, а у *civitates* Наронитанског конвента, према овом аутору, спадали су: *Cerauni decuriis XXVIII, Daversi XVII, Desitantes CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLVIII, Melcumani XXVIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXVIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis* (Plin. NH III 143). Поред пописа, Плиније доноси и податке о броју декурија за *civitates* Салонитанског и Наронитанског конвента, на основу чега се бројност популације појединих заједница може релативно упоређивати (Beloch, 1886, стр. 463; Wilkes, 1977, стр. 752–753; Грдић, 2014, стр. 71–72).

Перегринна заједница Доклеата добила је име према имену центра заједнице, *Doclea* (Дукља), на ушћу ријеке Мораче и Зете,

код данашње Подгорице. Доклеате помиње Апијан међу племенима која је Октавијан савладао 33. године прије н. е. (App. Ill. 16). На основу Плинијевог списка знамо да је у доба Августа перегрина заједница Доклеата имала 33 декурије (*Docleatae XXXIII*) (Plin. NH XI 240). Птоlemeј их, уз Сикулоте, смјешта јужно од Наренсија (Ptol. II 16, 5). Територија заједнице Доклеата обухватала је ширу околину Доклеје на истоку, а на западу се простирала до лијевог обала Требишњице, о чему свједоче и два важна епиграфска споменика – терминацијска натписа о граничном подручју Доклеата и Деремиста (ILJug 647; Tab. Peut. 467, 468; It. Ant. 338; Rav. IV 16. Уп. Војановски, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118).

Перегрина заједница Деремиста помиње се код Плинија Старијег. Према Плинијевом списку њихова *civitas peregrina* бројала је 30 декурија (*Deraemistae XXX*). Постоји могућност да је настала спајањем неколико мањих заједница које се такође помињу код Плинија. Ријеч је о заједницама које у доба Августа нису више постојале, а које Плиније наводи као *civitates quae fuerunt* (Plin. NH III 142. Уп. Alföldy, 1965, стр. 48–49; Wilkes, 1969, стр. 165, 258; Војановски, 1988, стр. 104). На основу војничке дипломе из Салоне види се да је један припадник племена Даорса био ожењен женом из племена Деремиста што би можда могло указивати (претпоставља се, мада није сигурно) да се ради о два сусједна племена (CIL XVI 38 (р. 215) = CIL III р. 859 (р. 1966) = CIL XII 74). Сматра се да су Деремисти били источни сусједи Даорса, а Ђ. Вилкс је мишљења да се њихова *civitas peregrina* простирала до Билеће, обухватајући на југу Попово поље (Љубиње, Величани, Пољице око Равног) и долину Требишњице (Wilkes, 1969, стр. 165). И. Бојановски је Деремистима приписивао и Дабарско поље са Фатницом, Ораховицама и Планом, док се на југоистоку ова перегрина заједница додиривала са агером Епидаура (Војановски, 1976, стр. 34–36; Војановски, 1988, стр. 82–83, 110, 376). Међутим, Д. Грдић сматра да се њихова граница завршавала јужније од те линије, гдје су се граничили са Наренсима и Мелкуманима (Грдић, 2014, стр. 151). Терминацијски натпис уклесан у живој стијени на обали Требишњице, јужно од Билеће (сада потопљено Билећким језером), који говори о обнови моста и граничника у вријеме намјесништва Луција Фунисулана Ветонијана – према Вилксовом мишљењу, а што подржава и Д. Грдић – могао би се односити на границу између приватног имања породице *Vesii* и можда (?) *civitas* Деремиста (Wilkes, 1969, стр. 259; Грдић, 2014, стр. 151–152). Нама се чини да су два међашна споменика из Косијерева могли означа-

вати граничну линију између територије Деремиста и Доклеата (ILJug 647). Томе у прилог ишла би и два натписа пронађена на некрополи на платоу Сунталије (кастел *Salthua*) (данас центар села Ријечани – западно од Никшића), тј. два надгробна споменика која је објавио још Н. Вулић 1905. године (Војановски, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118).

Претпоставља се да је за утврђивање граничног подручја Доклеата и Деремиста од нарочите важности управо поменути међашни натпис из Косијерева, уклесан у живу стијену на лијевој обали ријеке Требишњице, на локалитету Загуљ. Овај терен је сада потопљен, а натпис је исјечен и пренесен у музеј у Никшићу (Sergejevski, 1964, стр. 93–95; Imamović, 1980, стр. 33–34, br. 3; Šaćić, 2011, стр. 164–166). Његов текст гласи: *L. Funisulanus Vet/onianus leg(atus) pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos / [re]novari ius(s)it per / T. Cas(s)ium Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) III F(laviae) f(elicis) in / [fun]do Vesii (!) C() / S() C() D() L() V()* (ILJug 647). Натпис је датован у вријеме када је у Далмацији намјесник био Луције Фунисулан Ветонијан (од 80. до 83. године н. е.), а значајан је из неколико разлога. Најприје јер потврђује постојање велепосједа у Панику (*fundus Vesius*), потом јер свједочи о поправци моста на ријеци Требишњици као и о обнови међаша на њеној лијевој обали – радовима који су предузети по наређењу провинцијског намјесника (*pontem et terminos renovari iussit*). Г. Алфелди сматра да су *Vesii* италска породица, а познати су у провинцији Далмацији још у доба раног царства (Alföldy, 1969, стр. 135). Изградњу моста и обнову међаша надгледао је Тит Касије Фронтон, помоћник центуриона легије *IV Flavia*. У модерној историографији се сматра да је ова јединица по оснивању (70. године н. е.) доведена у Далмацију, а 86. године се пребацује у Горњу Мезију (Ritterling, 1924, 1541; Betz, 1939, стр. 47; Alföldy, 1964, стр. 167–179; Zaninović, 1968, стр. 119–129; Wilkes, 1969, стр. 97; Suić, 1981, стр. 233; Ферјанчић, 2002, стр. 176). Овај натпис пружа и значајне податке у вези са обновом моста преко кога је највјероватније пролазила важна комуникација *Narona–Leusinium–Salluntum–Scodra* (Војановски, 1962, стр. 11–12; Војановски, 1974, стр. 58; Војановски, 1977, стр. 91–94; Sergejevski, 1962δ, стр. 73–104; Sergejevski, 1962а, стр. 111–113). Из садржаја натписа може се закључити да је мост већ био дотрајао, што указује на то да је комуникација изграђена знатно прије 80. године (Sergejevski, 1964, стр. 93–95; Alföldy, 1969, стр. 135; Jagenteufel, 1958, стр. 45; Војановски, 1962, стр. 11–12; Војановски, 1974, стр. 58;

Bojanovski, 1977, стр. 91–94; Sergejevski, 1962δ, стр. 73–104; Sergejevski, 1962a, стр. 111–113).

У близини овог натписа пронађен је и други, уклесан у стијени на десној обали Требишњице, који је касније исјечен и пренесен у музеј у Никшићу (Војановски, 1977, стр. 94–95). Слова су урезана у три реда и тешко их је растумачити: *I A D C S G(?) B / L Z(?) I R(?) / Q (?) N / I S(?) (?)*. И. Бојановски и А. Шкегро су покушали да га ишчитају на следећи начин: *I(n) a(gro) d(ecurionum) c(oncessu) или [d(ecreto) c(onscriptorum) или d(e) c(olegii) s(entencia)] s(ub) c(ura) b(eneficiarium) l(egati) c(enturiae) I R(apacis) q(uorum) n(omina) [i(nfra) s(cripta) s(unt)]* (Војановски, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118). На основу мјеста и начина на који је натпис уклесан, претпоставља се да је ријеч о међашном камену који је могао означавати крајњу источну границу територије племена Деремиста (Војановски, 1973, стр. 181; Војановски, 1977, стр. 94–95; Војановски, 1974, стр. 58–59; Sergejevski, 1962, стр. 73–104; Škegro, 1991, стр. 118; Šaćić, 2011, стр. 166–167). Нарочито је значајно то што се поменути епиграфски споменици из Косијерева налазе на подручју за које је Бојановски сматрао да је било насељено илирским племеном Деремиста те се отуда сматра да би ова два међашна споменика могли означавати границу њихове територије (Војановски, 1973, стр. 181; Војановски, 1977, стр. 94–95; Војановски, 1974, стр. 58–59; Sergejevski, 1962, стр. 73–104; Imamović, 1980, стр. 33–34, br. 3). Наиме, како су натписи из Косијерева били уклесани у живој стијени на десној обали Требишњице, вјероватно је ова ријека и била природна граница између Деремиста и Доклеата. Отуда је могуће да је административну потврду те природне границе представљао управо терминацијски натпис који садржи лигатуру са почетним словом / D /, као и други у коме се, како претпоставља А. Шачић, јавља скраћеница *IN(ter)* што потврђује међашни карактер натписа (Šaćić, 2011, стр. 37, 154, 160–161, 164–167).

Већи број переградних заједница на југу Илирика (Херцеговина, Црна Гора) последице Далматско-панонског устанка спојен је у новоформиране *civitates*. Примјера ради, Варон је забиљежио 89 заједница на подручју Наронитанског конвента, од којих се само 13 одржало последице Далматско-панонског устанка. Сходно томе, уочавају се два типа заједница: *civitates* настале од племена (заокружене етничке цјелине) и *civitates* које су настале политичком интервенцијом римске управе (обично издвојене из неке веће етничке цјелине). Претпоставља се да је *civitas* Доклеата обухватала више заједница које су раније постојале у тој области, а бројни

терминацијски натписи представљају драгоцјена свједочанства о разграничењу територија, статусу, често и унутрашњем уређењу заједнице (Abbot & Johnson, 1926, стр. 13; 339–347; Грдић, 2014, стр. 145–149).

Термин *civitas peregrina* подразумејева заједницу организовану на племенском принципу, чије је становништво припадало домородачком слоју и већински било перегриног статуса. Начин живота у оквиру племенских заједница није се знатно промијенио након успостављања римске управе. Промјене које је она доносила долазиле су углавном споро, поготово на мјестима гдје није било урбане средине или јачих спољних утицаја. Институције успостављене у заједницама означене су латинским именима, али су у суштини биле домородачке (App. Illy. 22. Уп. Wilkes, 1996, стр. 581; Грдић, 2014, стр. 301). Када је ријеч о унутрашњој територијалној организацији перегриних заједница, епиграфски материјал свједочи да су *civitates* биле подијељене на мање организационе јединице: *pagi, vici, castella* (Abbot & Johnson 1926, стр. 13; Грдић, 2014, стр. 301–305). Посвједочени облик територијалних јединица код Доклеата и Деремиста јесу *castella* (ILJug 1852; ILJug 1853; CIL XI 76. Уп. Vulić, 1905, стр. 171–175; Вулић, 1931, стр. 101, бр. 241, 101 бр. 242; Sergejevski, 1962, стр. 100–101; Гарашанин, 1967, стр. 147–148; Vojanovski, 1988, стр. 111).

Код Доклеата посвједочен је кастел *Salthua*. Овај локалитет је привукао пажњу истраживача захваљујући натписима пронађеним на некрополи на платоу Сунталије (центар села Ријечани). Ријеч је о два надгробна споменика која је Н. Вулић објавио 1905. године. Током времена, један је пропао, а други је пренесен у Завичајни музеј у Никшићу. Оба надгробна споменика (плоче) имају облик правоугаоника и исте димензије: дужина 2, 15 м, ширина 0, 55 м, а дебљина 0, 20 м (Vulić 1905, стр. 172–175; Sergejevski, 1962а, стр. 100–101). Текст првог, данас изгубљеног епитафа, гласи: *Agirro Epicadi f(ilio) principi k(astelli) Salthua(e) / et Temeiae Glavi f(iliae) fecit Epicadus f(ilius) / ut primum aetatis complerunt tempora vitae / et genitor fato conditus est tumulo / protinus inscripsit pietas nomen matrisque patris(que) / ut legerent cuncti genitoris nomina saepe / hoc decet ut nati componant ossa parentum / et cineri sedem substituat pietas* (ILJug 1852). Претпоставља се да су ови надгробни споменици настали у исто вријеме, па се – с обзиром на исту величину и облик слова – датују у I вијек н. е. У првом натпису се помиње Агирус, син Епикадов, *princeps* кастела Салтуе, а у другом Гај, Епикадов син, *princeps* заједнице Доклеата. Уз то, први натпис нас обавјештава и

о називу кастела и имену његовог управитеља (Vulić, 1905, стр. 172–175; Sergejevski, 1962a, стр. 101–102; Гарашанин, 1967, стр. 147–148, 173).

Г. Алфелди наводи да су у првој половини I вијека н. е. Доклеати још увијек били перегрини, а чланови домаће аристократије нису имали римско грађанско право. Међутим, романизација у Далмацији актуелна је већ са почетком Царства. Ширење романизације услиједило је кроз контакте са оближњим италским колонијама на приморју, као и регрутовањем домаћег становништва. По Алфелдијевом мишљењу, Доклеати су римско грађанско право добили под Флавијевцима (69–96. године), када су префекти из редова римских официра замјењивани принцепсима из редова домаћег становништва. Вјерује се да је под овом династијом заједници додијељен и муниципални статус. Оснивање институције домаћег принцепса, који је био на челу заједнице, био је најбољи пут за стварање лојалне аристократије у круговима домородаца. То је истовремено био и најважнији корак за укључивање домаћег становништва у живот римских градова (Alföldy, 1965, стр. 144, 177).

Код Деремиста посвједочен је кастел *Plana*. У модерној историографији се сматра да је значајнији римски центар постојао и на Плани (данас насеље на магистралном путу Билећа–Столац) (Војановски, 1985, стр. 15–19; Војановски, 1987, стр. 43–58; Поповић, 1990, стр. 57–62). На Планском пољу се изоравају темељи римских зграда и грађевински материјал док се источније од Плана и Планског поља налази градина Каштело. На њој су се сачували остаци зида у малтеру, што потврђује да је на илирској градини било подигнуто римско утврђење (Војановски, 1985, стр. 15–19; Војановски, 1987, стр. 43–58; Поповић, 1990, стр. 57–62). Западно од Планског поља налази се велика планска градина са остацима камене градње кружног облика. И. Бојановски наводи да је на њој пронашао остатке римског зида и римске керамике, док Ч. Поповић (вршећи рекогносцирање терена, доцније) није наишао на те остатке (Војановски, 1985, стр. 15–19; Поповић, 1990, стр. 57–62). Источно од ове градине, на удаљености од око 1 км од Планског поља, налази се римски бунар. И. Бојановски сматра да топоним Плана највјероватније треба идентификовати са каструмом *Plana* у коме је био рођен Гај Марције Јустин, ветеран из редова племена Далмата (CILXI 76). Разматрајући ову претпоставку, Бојановски наводи да је овај морнар Равенске флоте, поријеклом из овог краја, припадао илирском племену Деремиста. Етноним Далма-

та, наведен у његовом натпису, означавао је становнике Далмације као провинције (Војановски, 1988, стр. 111).

Узимајући у обзир материјалне остатке (уз уважавање конфигурације терена), долази се до закључка да се римско насеље налазило на простору Планае, те да је Каштело био рефугијум овог насеља (Војановски, 1973, стр. 137–187; Војановски, 1985, стр. 15–19; Војановски, 1987, стр. 43–58; Поповић, 1990, стр. 57–62). Није до краја разјашњено гдје се налазио политичко-административни центар заједнице Деремиста (*civitas Deraemistarum*) – каснији римски муниципални центар – у Ораховицама или Плани. У новије вријеме предност се даје Ораховицама, гдје су нађене богатије и квалитетније грађевине (Војановски, 1973, стр. 137–187; Војановски, 1987, стр. 43–58; Поповић, 1990, стр. 57–62).

ЗАКЉУЧАК

Становништво перегриних заједница (*civitates peregrinae*) Деремиста и Доклеата на југу Илирика припадало је домородачком слоју и већински било перегриног статуса, тј. нероманизовано. Приликом успостављања римске власти на овом подручју један од приоритета била је организација домаћег становништва, а обухватала је формирање заједница, разграничење територија и разрезивање пореза, тако да ове *civitates* од тренутка успостављања римске власти престају да буду независна племена и постају римске административне јединице. Домородачко становништво се на тај начин смјешта у римске административне и правне оквире, што је представљало основу у њиховој интеграцији.

Већи број перегриних заједница на југу Илирика (Херцеговина, Црна Гора) послије Далматско-панонског устанка спојен је у новоформиране *civitates*. Тако Варон биљежи 89 заједница на подручју Наронитанског конвента, од којих се само 13 одржало послије Далматско-панонског устанка, а уочавају се два типа заједница: *civitates* настале од племена, тј. заокружене етничке цјелине и *civitates* које су настале политичком интервенцијом римске управе, обично издвојене из неке веће етничке цјелине. Претпоставља се да је *civitas* Доклеата обухватала више заједница које су раније постојале у тој области. О разграничењу територија, статусу, али и унутрашњем уређењу заједнице свједоче сачувани натписи (Ријечани, Косијерево).

Термин *civitas peregrina* подразумијева заједницу организовану на племенском принципу, чије је становништво припадало домородачком слоју и већински било перегриног статуса. Сам начин живота у оквиру племенских заједница није се знатно про-

мијенио након успостављања римске управе, а промјене које је она доносила долазиле су углавном споро, поготово на мјестима гдје није било урбане средине или јачих спољних утицаја. Институције успостављене у заједницама означаване су латинским именима, али су у суштини биле домородачке. Епиграфски материјал свједочи да су *civitates* биле подијељене на мање организационе јединице: *pagi*, *vici*, *castella*. Посвједочени облик територијалних јединица код Доклеата и Деремиста јесу *castella*.

Код Доклеата посвједочен је кастел *Salthua* који је привукао пажњу истраживача захваљујући натписима пронађеним на некрополи на платоу Сунталије (центар села Ријечани). Ријеч је о два надгробна споменика која је објавио Н. Вулић 1905. године. Током времена, један од споменика је пропао, а други је пренесен у Завичајни музеј у Никшићу. Код Деремиста посвједочен је кастел *Plana*. На Планском пољу се изоравају темељи римских зграда и грађевински материјал док се источније од Плана и Планског поља налази градина Каштело на којој су се сачували остаци зида у малтеру, што потврђује да је на илирској градини било подигнуто римско утврђење. Западно од Планског поља налази се велика планска градина са остацима камене градње кружног облика. И. Бојановски наводи да је на њој пронашао остатке римског зида и римске керамике, док Ч. Поповић (вршећи рекогносцирање терена, доцније) није наишао на те остатке. Источно од ове градине, на удаљености од око 1 км од Планског поља, налази се римски бунар.

И. Бојановски сматра да топоним Плана највјероватније треба идентификовати са каструмом *Plana* у коме је био рођен Гај Марције Јустин, ветеран из редова племена Далмата, наводећи да је овај морнар Равенске флоте, поријеклом из овог краја, припадао илирском племену Деремиста. Етноним Далмата, наведен у његовом натпису, означавао је становнике Далмације као провинције.

СКРАЋЕНИЦЕ	ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung, Berlin – New York 1969.
	GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962.
	ILJug	Šašel, A. et J., Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX / MCMXL et MCMLX / MCMII et

- MCMXL repertae et editae sunt, Situla 5, 19, 25, Ljubljana 1963, 1978, 1986.
- RE Paulys–Wissowa Real–Enzyklopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart 1924.
- RhM Rheinisches Museum für Philologie, University of Cologne 1895.
- САН The Cambridge Ancient History, Cambridge, University Press 1996.
- CIL Corpus Inscriptiones Latinarum, Berolini 1873.

- ИЗВОРИ
- Appian's, (1912). *Roman History*. London – NewYork: Ed. H. White.
- Itinerarium Antonini, (1848). *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin: Ed. G. Parthey / M. Pinder.
- Itineraria Romana, (1916). *Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
- Plinii, S., (1906). *Naturalis Historiae libri XXXVII*. Lipsiae: ed. B. G. Teubner.
- Ptolemaei, C., (1883/1901). *Geographia (I-V)*. Paris: Ed. C. Müller / C. P. Fischer, Firmin Didot.
- Ravenatis, (1860). *Anonymi Cosmographia*. Berlin: Ed. M. Pinder / G. Parthey.
- Corpus Inscriptionum Latinarum, (1873). *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae*. Berolini: Borussicae editum, ed. Th. Mommsen, Voll. III.
- Šašel, A. et J., (1963). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Ljubljana: Situla 5, Narodni muzej Slovenije.
- Šašel, A. et J., (1978). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Ljubljana: Situla 19, Narodni muzej Slovenije.
- Šašel, A. et J., (1986). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Ljubljana: Situla 25, Narodni muzej Slovenije.

- ЛИТЕРАТУРА
- Вулић, Н. (1931). Антички споменици наше земље. *Сјоменик Српске краљевске академије* LXXI, 101 бр. 241, 101 бр. 242.
- Гарашанин, М. (1967). *Историја Црне Горе I*. Титоград: Научно дело.
- Грдић, Д. (2014). *Племенске заједнице у Илирику*. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и умјетности.
- Ферјанчић, С. (2002). *Насељавање легијских вештерана*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Abbot, F. F. & Johson, A. C. (1926). *Municipal Administration in the Roman Empire*. London: Princeton University Press.

- Alföldy, G. (1964). Veteranen deduktionen in der Provinz Dalmatien. *Historia*, 13, 167–179.
- Alföldy, G. (1965). *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest: Mit einen Beitrag von Andras Mócsy, Akademiai kiado.
- Alföldy, G. (1969). *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Bojanovski, I. (1962). Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice. *Naše starine*, VIII, 11–13.
- Bojanovski, I. (1973). Rimska cesta Narona – Leusinijum kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. *Godišnjak ANUBiH*, X, 8, 137–187.
- Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2, ANUBiH.
- Bojanovski, I. (1976). Gatačko polje u antici. *Tribunia*, 2, 17–44.
- Bojanovski, I. (1977). Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. *Tribunia*, 3, 67–98.
- Bojanovski, I. (1988). *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: ANUBiH Djela knj. LXVI, CBI knj. 6, ANUBiH.
- Bojanovski, I. (1985). Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj. *Tribunia*, 9, 7–24.
- Bojanovski, I. (1987). Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (V), Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. *Godišnjak ANUBiH XXV*, CBI knj. 23, 63–174, T I–II, Pr.1+karta.
- Beloch, J. (1886). *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. Leipzig: Dunccker & Humblot.
- Betz, A. (1938). *Untersuchungen zur Militargeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Baden Bei – Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigraphische Seminars der Universität Wien, Neu Folge, III Heft, Rudolf M. Rohrer.
- Imamović, E. (1980). Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije. *Prilozi Instituta za istoriju*, 16, 27–60.
- Jagenteufel, A. (1958). *Die statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*. Wien: Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, XII, Osterreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kornemann, E. (1903). Civitas. *RE Suppl.* I, 301.
- Langhammer, W. (1973). *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden: Steiner.
- Popović, Č. (1990). *Antička naselja uz komunikaciju Epidaurum – Narona*, Magistarski rad (rukopis, neobjavljen), Odbranjen u Dubrovniku 22.6.1990.
- Ritterling, E. (1924). Legio. *RE*, XII, 1541.

- Sergejevski, D. (1962a). Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe. *GZM u Sarajevu*, XVII, 73–105.
- Sergejevski, D. (1962δ). Rimska cesta Naronā–Leusinium. *GZM u Sarajevu*, XVII, 111–113.
- Sergejevski, D. (1964). Borne frontière romaine de Kosijerevo. *Archaeologica Iugoslavica*, V, 93–95.
- Suić, M. (1981). *Zadar u starom vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet.
- Schulten, A. (1895). Die peregrinen Gaugemeinden des römischen Reichs. *RhM* 50, 489–557.
- Šačić, A. (2011). *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*. Sarajevo: Filozofski fakultet (rukopis; magistarski rad).
- Škegro, A. (1991). Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini. *Godišnjak istoričara Bosne i Hercegovine XXIX*, CBI knj. 27, 53–161.
- Vulić, N. (1905). Dva rimska natpisa iz Crne Gore. *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva n. s.* VIII, 171–175.
- Wilkes, J. J. (1969). *Dalmatia*. London: University of Birmingham.
- Wilkes, J. J. (1969). Population of Roman Dalmatia. *ANRW* 6, Berlin – New York, 732–766.
- Wilkes, J. J. (1996). The Danubian and Balkan provinces. *CAH²*, X, 545–585.
- Zaninović, M. (1968). Burnum – Castellum–municipium. *Diadora*, 4, 119–129.

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

MARIJANA Ž. MLAĐENović

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF PHILOSOPHY – PALE

SUMMARY

THE CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON TERRITORIAL STRUCTURE AND BORDERS OF PERGRINI'S COMMUNITIES DEREMISTAS AND DOCLEA

The paper presents data on peregrini's communities (*civitates peregrinae*) Deremistas and Doclea in the south of Illyricum. Their citizens had the status of the locals and mostly the status of peregrinus, i.e. non-Roman. One of the priorities of the implemented Roman rule on this territory was the organization of the local citizens. It meant the formation of communities, setting borders among territories and splitting taxes. These *civitates* stopped being independent tribes since the implementation of the Roman rule and were turned into Roman

administrative units. The Roman government categorized the locals according to administrative and legal regulations, which represented the first step in their integration. The epigraph statues (Kosijerevo, Riječani) represent precious testimonies on setting borders among the territories, the status, and, frequently, integral inner structure of the community. The epigraph materials show that the research on territorial structure of peregrini's communities divides *civitates*, according to their inner territorial structure, into smaller units: *pagi*, *vici*, *castella*. *Castella* can be found as the territorial unit near Deremistas and Doclea (Riječani, Plana). The epigraph statues and oral sources shed light to a certain extent on these findings in the south of the province of Dalmatia.

KEYWORDS: peregrini's communities (*civitates peregrinae*); Deremistas; Doclea Illyricum; the province of Dalmatia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

САША Д. СТАНОЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПРЕГОВОРИ МИЛОВАНОВИЋА И ГЕШОВА У СТВАРАЊУ БАЛКАНСКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ

САЖЕТАК. Године пред Први балкански рат 1912/13. обележене су интензивним дипломатским активностима усмереним ка стварању савеза између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе. Њихов заједнички циљ био је ликвидација османске власти на простору тзв. Европске Турске, ослобођење сународника из вишевековне окупације и повратак територија у матичне државе. Предмет овог рада јесу српско-бугарски преговори који су представљали основу ширег савеза. Он је утврђен пре свега кроз договоре између два знаменита државника – Милована Миловановића и Ивана Евстратијева Гешова (*Иван Евстратиев Гешов*), који су истовремено били председници влада и министри спољних послова. Резултати преговора преточени су у међудржавни уговор са тајним додатком од 13. марта 1912. године. У раду је историографском методом на основу архивске грађе, објављених извора, мемоаристике и релевантне литературе извршена анализа вођеног процеса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милован Миловановић; Иван Гешов; Балкански савез; Србија; Бугарска.

¹ sasa.stanojevic@pr.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Истраживање представљено у раду спроведено је за потребе израде докторске дисертације аутора под називом *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2015. године.

Рад је примљен 31. јануара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

Краљевина Србија није могла кренути у дуго прижељкивани подухват ослобођења Старе Србије без одговарајућих савезника. Они су се морали тражити у суседству, међу слично заинтересованим странама, али и код великих сила одакле се очекивала прекопотребна подршка. Иако је Османско царство с почетка XX века било суочено са мноштвом нагомиланих проблема унутрашње и спољнополитичке природе, суседне балканске земље се са њим још увек нису могле носити самостално. Окосницу ширег савеза на Полуострву имале су чинити управо Србија и Бугарска, државе које су показивале највише потенцијала за сукоб који се неумитно приближавао. Бројни покушаји који су у том смислу вођени и током претходних деценија нису уродили плодом све док политичка кормила нису преузеле личности дорасле овом крупном изазову. Сарадња два државника – Милована Миловановића и Ивана Евстратијева Гешова, праћена разним искушењима, у знатној мери је допринела коначном остварењу идеала многобројних ранијих генерација.

Бугарска, „Пруска на Балкану“, важила је за водећу државу међу будућим савезницима. Била је солидно војнички опремљена, са територијом двоструко већом од Србије и са вишком од милион становника у односу на свог суседа. Међутим, у званичној Софији се са све већом пажњом пратило како је у ранијим годинама Србија с успехом водила Царински рат, потискивала акцију комита на простору Македоније, показивала снагу у вези са Анексионом кризом, имала политичку сцену са прилично усаглашеним партијама. Све су то били довољно јасни показатељи да се на свог западног суседа овде треба озбиљније рачунати (Милојевић, Павловић и Шећеровић, 1994, стр. 72, 79).

Миловановић је још од 1908. године, када је преузео министарство иностраних дела, за један од водећих приоритета поставио унапређење односа са Бугарском. Међутим, Влада Александра Малинова (*Александар Малинов*) није се показала спремном да прати овакав став. Без обзира на то, дипломатски представник Софије у српској престоници, Андреј Тошев (*Андреј Тошев*), истицао је како је већ од наредне године и окончања Анексионе кризе настојање на ближем споразуму између две земље постало „Миловановићева фикс-идеја“. Малинову је скоро непрекидно сугерисао како је узајамна солидарност Србије и Бугарске најважнија за самосталност Балкана и решење нагомиланих проблема. Па ипак, требало је проћи још времена док није дошло до успостављања неопходног поверења, док се нису сузбили утицаји Беча и

док се није нашао адекватан посредник између две стране. Улога својеврсног покровитеља савеза припала је Русији. Миловановић је зато у даљем развоју догађаја настојао да се што више веже за Петроград, који би био не само сведок преговора већ и својеврсна трећа уговорна страна (Ђорђевић, 1962, стр. 139, 141–143).

За планирање војне акције усмерене ка Османском царству било је у ово време исувише рано. Из Петрограда се још с почетка преговора позивало на стрпљење све док споразум не би био постигнут. У вези с тим је Миловановић преко Тошева поручивао кабинету у Софији да би питање српског наоружања требало бити окончано до пролећа 1912. године (Централен државен архив, 176к, 2–673, Тошев Малинову бр. 1042 од 7/20. септембра 1910). Бугарски представник је иначе у својим извештајима све чешће истицао улогу руског посланика Николаја Хенриковича Хартвига (*Николай Генрихович Гарџиви*) у раду на здближавању, наводећи како је „позната његова рола у Београду“ по питању жеља за савезништвом (ЦДА, 176к, 2–673, Тошев Малинову бр. 1154 од 2/15. октобра 1910).

Политички чиниоци у Бугарској су били мишљења да би се до стварања споразума под окриљем Русије могло доћи тек по евентуалном доласку на власт Гешова и Стојана Данева (*Сџојан Данев*). До оваквог расплета је заиста и дошло с пролећа 1911. године. (Архив Србије, МИД, ПО, 1911, фасцикла VIII, Миловановић Поповићу бб од 23. маја/5. јуна 1911). Формирање коалиционог кабинета крајем марта није протекло лако због спора двојице политичких првака око позиције председника владе. Бугарски краљ Фердинанд (*Фердинанд I Бџларски*) преломио је ствар тако што је његов избор пао на Гешова, док се Данев задовољио местом председавајућег у Собрању (Марков, 1987, стр. 97).

У даљем следу догађаја показало се као веома важно то што је Гешов уз Владу преузео и место министра спољних послова. Питање Македоније и Тракије поставио је за примарни спољнополитички интерес. Схватао је да се при решавању ширих проблема балкански народи не могу ослонити искључиво на политику великих сила, због чега је био мишљења да је споразум са Србијом једини пут (Guechoff, 1915, стр. 2, 34). Миловановић је био задовољан развојем догађаја, будући да је у својим напорима нашао дуго очекиваног савезника. У српској престоници смена владе дочекана је зато са одушевљењем и великим очекивањима. Српски шеф дипломатије посетио је убрзо Софију, одакле је понео позитивне утиске (ЦДА, 176к, 2–673, Ризов Гешову бр. 173 од

28. марта/10. априла 1911). Гешов је већ при овом сусрету показао спремност за договор, иако, како у својим сведочанствима наводи Миловановић, „у први мах околишно и обазриво“ (Миловановић, 2009, стр. 1488).

Устанци Албанаца који нису били задовољни својим положајем у Царству приморавали су Миловановића на интензивнији рад. Убрзо је преко Тошева проследио предлог о закључењу споразума, нудећи притом да се са конкретнијим преговорима започне што пре. Нагласио је и да би било добро када би се организовао сусрет између њега и Гешова негде у иностранству (Скоко, 1968, стр. 70; Стателова, Попов, Танкова, 1994, стр. 421–422). Посланика је убрзо, 1. маја, посетио и председник Владе Никола Пашић, износио је већ и предлог о разграничењу. Према њему је Србији требало да припадне територија северно од линије Брегалница–Велес–Драч. Остале албанске и јужномакедонске области су по овом предлогу требало да уђу у састав Грчке, док би све остало припало Бугарској. Тошев у својим мемоарима између осталог истиче како му је том приликом Пашић „лукаво“ наговештавао да би Србији више одговарало да и Цариград падне у бугарске, него у руске руке (Храбак, 2005, стр. 144; Тошев, 1929, стр. 308).

У свом извештају од 5. маја бугарски посланик је известио Гешова о, како је говорио, неоправданим стремљењима Србије и Грчке ка Македонији. Зато је сугерисао одбијање овакве деобе, држећи се већ устаљеног става у Софији о аутономији ове области као најпогоднијем решењу. Могућност поделе и евентуалних уступака Тошев је видео једино онда ако разрешење турског проблема не би било могуће без учешћа Србије. У том случају разграничење је по њему могло ићи линијом Јужна Морава – река Моравица, настављеном код села Оризари изнад Куманова, одакле би ишла даље северно од Скопља, завијала на југ долином реке Треске и настављала према Дебру и Јадранском мору (ЦДА, 176к, 2–673, Тошев Гешову, др. 420 од 22. априла/5. маја 1911).

Бугарски министар председник није био задовољан вестима из Београда. У Софији су се до тада чврсто држали става да било шта јужно од Шар-планине не може бити српско. Компромис се остављао једино за ситуацију у којој Бугарска не би била у стању да реши проблеме с Османским царством. Српски предлог зато сада и није био прихваћен, али је он био врло важан у даљем току преговора зато што је у бугарским дипломатским круговима по први пут изнето мишљење о одступањима (Стателова и др., 1994, стр. 421–422).

У Софији су дипломатски и војни представници великих сила с нарочитом пажњом пратили дешавања око преговора у вези којих се није знало ништа детаљније. Њихова предострожност била је додатно увећана када је Мирослав Спалајковић, који је крајем априла именован за новог српског посланика, 19. јуна предао своја акредитивна писма (Марков, 1987, стр. 104). Српски дипломата је у даљим договорима био најдиректније укључен, представљајући главну везу између Гешова и Миловановића. Његовим избором у бугарској престоници многи нису били задовољни. Карактеришући га као особу која је још не тако давно била једна од „најопаснијих непријатеља“ по бугарске интересе у Македонији, препоруке су се огледале у томе да Гешов преговоре ипак води директно са Миловановићем, без Спалајковићевог посредништва (Тошев, 1929, стр. 320).

Убрзо по ступању на дужност новог српског посланика осетило се како су преговори кренули да добијају на интензитету. Већ при предаји акредитива Фердинанд је према Спалајковићу показао предусретљивост и љубазност, задржавши га у разговору скоро сат времена (Калафатовић, 1932, стр. 4). Заиста, није протекло много од његовог доласка до све учесталијих прича о савезу и подели Македоније по бугарској штампи. Зато је Спалајковић већ ускоро морао да изричито демантује овакве гласине код Бугарске телеграфске агенције (АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, др. 319 од 7/20. јула 1911).

Важна околност у даљим релацијама два државника била је та што је Миловановић по формирању нове владе почетком јула преузео функцију председника Министарског савета од Пашића. Притом је у надлежност задржао и ресор спољних послова. Будући да се већ показао као изузетно надарен за политичку комбинаторику, сада је био у прилици да по први пут најмање зависећи од других покуша да реализује своје, многим исувише компликоване, планове (Симеуновић, 2007, стр. 49). При сусрету са Тошеvim 23. августа поновио је Гешову да је убеђен у неопходност зближавања две земље. По њему је оно требало да представља основу свим осталим политичким комбинацијама на Балканском полуострву. Сада је и Гешов увиђао да је дошло време за један директнији сусрет, због чега је наложио свом искусном дипломати Димитру Ризову (*Димитър Ризов*) да организује виђење двојице колега (Марков, 1987, стр. 108–113).

Повод који је директно допринео убрзању темпа ка закључењу споразума био је издијање Италијанско-турског рата 29. септем-

бра 1911. године. Став о нужности компромиса око Македоније био је сада присутан и код ранијих противника ове идеје (Марков, 2002, стр. 9–10; Стателова и др., 1994, стр. 424). Зато је већ почетком октобра, при доласку Ризова у Београд, постигнут договор о једном од кључних састанака у стварању савеза. Након разговора које је бугарски дипломата истом приликом водио са Миловановићем и Пашићем о питању будућег разграничења утицајних сфера, Ризов је проследио жељу Гешова да се састане са својим колегом у најскорије време. Како би се избегло непотребно привлачење пажње, Гешов је предложио да се два државника нађу на заједничком путовању возом од Београда до неке станице у унутрашњости Србије (Миловановић, 2009, стр. 1492; Марков, 1992, стр. 10).

До познатог сусрета који је уприличен далеко од очију јавности дошло је у ноћи између 10. и 11. октобра, приликом Гешовљевог повратка из Беча за Софију. Када је воз у коме се налазио стигао на београдску железничку станицу, за његову композицију додат је вагон у коме се налазио Миловановић и у који је гост дискретно ушао пред полазак (Миловановић, 2009, стр. 1492–1493). У разговору који је притом вођен најпре је анализирана ситуација створена италијанско-турским сукобом. Саговорници су се сложили с тим да је криза заоштрена и да налаже државама на Полуострву, пре свега Бугарској и Србији, постизање договора. Пажња је затим усмерена на проблеме које је било неопходно разрешити, па и оно око будућег разграничења. Будући да је по свим питањима била постигнута начелна сагласност, на тражење Гешова Миловановић је формулисао и редом износио тачке које би ушле у уговор. Разговор је трајао око три часа, односно до доласка у Лапово у 2.30 изјутра (Алексић-Пејковић, Џамбазовски, Крестић, 2009, стр. 940–946; Миловановић, 2009, стр. 1497; Guechoff, 1915, стр. 15).

О сусрету су обојица премијера још одмах известила руске дипломатске представнике у својим престоницама, након чега је из Петрограда стигао повољан одговор. Ово је уверило Миловановића да је постизање споразума већ постало изгледно (Миловановић, 2009, стр. 1498). Гешов се по повратку није превише освртао на очекиване негативне коментаре у вези договора са српском страном. Битније од њих било му је то што је за начелно утврђене принципе добио одобрење од Фердинанда и Министарског савета, чиме је добио овлашћење да званично крене са даљим усаглашавањем ставова (Guechoff, 1915, стр. 17–19).

Миловановић је започео разраду споразума, о чему је уопште-но извештавао и Хартвига. Међутим, нацрт о разграничењу који је преко Спалајковића доставио кабинету у Софији није био дочекан с одушевљењем. С озбиром на то да више није било речи о аутономији Македоније, на чему се тамо раније највише инсистирало, већ о неспорној српској зони, неспорној бугарској зони и спорној зони која би евентуално ишла на још раније предлагану арбитражу руског цара, овакво решење још увек није било прихватљиво. Зато су се од ове тачке у преговоре све директније укључивали представници Петрограда (Стателова и др., 1994, стр. 429–430).

Током новембра су српски предлози у Софији анализирани са највећом пажњом. Секретар руског посланства у Београду, Василиј Штрандман (*Василиј Николаевич Штрандман*), сматрао је како се управо тада јавила она „злокобна клица“ која је од савезника створила огорчене непријатеље у Другом балканском рату. Наиме, како је споразум постајао неминовност, у Софији се почело јављати мишљење о избегавању могуће арбитраже руског цара. Бугарски монарх је био мишљења да би евентуална пресуда ишла у корист Србије. Његов иначе колебљив однос према Русији стајао је насупрот отвореној лојалношћу коју су према њој показивали краљ Петар I Карађорђевић и српски кабинет. Међутим, то што су по бугарским владајућим круговима желели избећи овакво решење, свакако је ишло у прилог томе да је ипак боље направити договор о разграничењу (Штрандман, 2009, стр. 96).

У преговорима је у ово време дошло до одређеног застоја. Предлагана решења ни надаље нису доносила задовољење. Иако се редовно исказивала добра воља око удовољења интересима друге стране, све се више увиђало како ће се до коначног решења доћи тешко. Зато је од великог значаја био сусрет средином истог месеца између српског премијера и бугарских дипломата у Паризу, где је Миловановић боравио у службеној посети с краљем Петром. Овде се посланику из Софије придружио и Ризов, који је посебно за ову прилику допутовао из Рима у коме је тада био на служби (Gueschoff, 1915, стр. 24–33; Helmreich, 1969, стр. 50). Са бугарске стране се инсистирало на томе да се спорна питања реше што пре. У том смислу су стигле и нове понуде уступцима око Охридског језера. Од Миловановића се тражило да се о томе изјасни још одмах, јер је Ризов имао овлашћење да свој кабинет обавести о могућности постизања договора. Српски председник Владе ипак није журио с одговором, процењујући да су у Софији

сада били пре за нове концесије него да разграничење препусте Петрограду. Зато је само обећао да ће по повратку повести договоре око нових предлога (Миловановић, 2009, стр. 1503–1504; Стателова и др., 1994, стр. 430).

Миловановић је крајем године, 27. децембра, одржао важан састанак коме су присуствовали Пашић, Стојан Протић, Андра Николић и Јован Јовановић од радикала, из опозиције Љуба Стојановић и испред војске генерал Степа Степановић. Присутнима је детаљно образложио важност будућег споразума и тешкоће око поделе интересних сфера. Иако су савез начелно сви подржавали, било је очекиваних препрека у смислу пристанка на уступке. Миловановићу је ипак било важније то што је овом приликом утврдио однос снага и поделио одговорност око доношења даљих одлука. По питању уступака није се слагао једино још са Пашићем. Због тога се обратио Хартвигу, од кога је добио подршку и обећање да ће кабинет у Петрограду ургирати код Бугара. Како је српски председник Владе надаље решио да делује на сопствену одговорност, без договора са Пашићем је већ сутрадан наложио Спалајковићу да се при даљим преговорима са Гешовим буде спремно на извесна попуштања (Алексић-Пејковић, 1965, стр. 538–540; Ђорђевић, 1962, стр. 170–171).

Попут Хартвига у Београду, руски представник у Софији, Анатолиј Некљудов (*Анаџолиј Васильевич Некљудов*), такође је узео активног учешћа у даљем развоју догађаја. Да би се договори донекле растеретили, будући савезници су решили да се из планираног уговора о споразуму изузму решења о подели Македоније и офанзивног савеза против Царства. Ова питања требало је да буду део посебног анекса. Договор о склапању тајног додатка уговору донет је 28. децембра (Helmreich, 1969, стр. 52; Guechoff, 1915, стр. 35).

Почетак наредне године је и поред свих напора донео нову озбиљну кризу у односу између два кабинета. Њу је неочекивано изазвало питање Струге на Охридском језеру. Сада већ ни Миловановић није био спреман на нова попуштања, без обзира на притиске који су долазили од представника Петрограда. Сугерисао је како би ипак било најбоље да се разграничење од Брежана до Охридског језера остави за накнадну арбитражу (Миловановић, 2009, стр. 1512).

Судбина српско-бугарског споразума решавала се тако почетком пролећа. Како би се у Софији умањиле тензије, руски посланик је усмено саопштио Гешову да ће се у Петрограду при завр-

шном утврђивању демаркације узети у разматрање њихови интереси око Струге. За ово је почетком марта добио и налог од Сазонова, јер је руски министар спољних послова био забринут због могућег колапса преговора. Бугарски премијер наводи како је с тим у вези 7. марта сачињен и протокол. Штрандман је, као блиски Хартвигов сарадник и сасвим упућен у читав процес, у својим сећањима навео да је био изненађен гласинама да је у вези овог случаја била сачињена својеврсна „тајна одредба“ (Thaden, 1965, стр. 92; Guechoff, 1915, стр. 34; Марков, 1992, стр. 30; Стателова и др., 1994, стр. 433; Штрандман, 2009, стр. 116). Иако је извесно да је Некљудов нудио обећања бугарској страни како би се коначно дошло до споразума, чак и он у својим мемоарима изричито наводи да је „фамозна линија разграничења била коначно решена и маркирана на карти Македоније, након чега није остало ништа друго до да се уговор потпише“ (Nekludoff, 1920, стр. 56).

Закључењем споразума у виду *Уговора о њријашељсџву и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бујарске и Тајној догајка* од 13. марта 1912. године постављен је темељ стварању ширег савеза на Балкану. Надаље су две владе за задатак имале склапање војне конвенције. На томе су са дипломатама већ упоредо радили овлашћени војни преговарачи, тако да је и она била потписана 12. маја исте године.

Није прошло много времена од доношења завршних споразума до изненадне вести о смрти српског председника Владе. Миловановић је у зору 1. јула, у четрдесет деветој години живота, преминуо после краће и тешке болести, не дочекавши да види какве је све последице са собом носило стварање савеза у који је унео сав свој потенцијал. Иако се још неколико недеља пред смрт осећао доста слабо, у шта је мало ко био упућен, до последњег часа је редовно обављао дужности (*Полишика*, 1912, стр. 2). Његова крајње активна спољна политика, у којој је маниром тајне дипломатије пожртвовано припремао терен за ослобођење Старе Србије, била је ближе позната тек мањем броју лица. Неупућени су га зато знали критиковати због „пасивности“. „Сви се спремају, само Србија седи скрштених руку“, били су чести коментари у време пред бурне догађаје (*Полишика*, 1911, стр. 1).

Гешов је остао доследан договору који је имао са својим српским колегом. Како се према плану савезника на јесен очекивао сукоб Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе са Османским царством, притисци са разних страна за одвраћање од оваквих намера бивали су све јачи. Иако је чак и један од најближих Гешовље-

вих сарадника, Теодор Теодоров, сугерисао да се може ратовати и након зиме, на пролеће, председник Владе није одступао од планова које је сачинио са покојним Миловановићем. Супротно његовом суздржаном карактеру, Гешов је изјавио да ће најкасније до средине октобра бити у рату, у мобилизацији или у оставци. „Ја не могу остати да управљам након што сам се латио сабље, а да је нисам употребио“, била је јасна порука свима који су мислили другачије (Марков, 1989, стр. 11).

Миловановић и Гешов су и поред великих искушења које је пратило стварање српско-бугарског споразума ипак успели да читав процес приведу успешном крају. Противници савеза иначе нису били само неистомишљеници из ближег окружења, који су сматрали да су било какви уступци другој страни издаја националних интереса. Велике силе упорно су инсистирале на очувању *status quo* позиције на Балкану, због чега се на политику савезника није гледало благонаклоно. Савез је ипак највише дбринуло Османско царство, према коме је његова оштрица и била уперена. У немогућности да се учини нешто више, догађаји у суседству су се овде пратили с највећом пажњом и приправношћу.

Први корак у плановима савезника спроведен је дрзом и ефикасном ликвидацијом османске власти на Полуострву, што је за многе који су сумњали у њихову решеност био неочекиван расплет догађаја. Када је, међутим, на ред дошло горуће питање око деобе овог простора, није се могла избећи судбина које су се многи прибојавали. На оне који су у Бугарској били за даљи компромис са савезницима тамо се од стране радикалних кругова блиских краљу Фердинанду и политици Аустроугарске није гледало благонаклоно. Због тога се и Гешов морао повући са политичке сцене, дајући оставку. Миловановић ове дане није ни дочекао. По свему судећи, савез без чувеног двојца који га је у највећој мери креирао није био у стању да опстане.

ИЗВОРИ

Архив Србије. Фонд: Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

Централен државен архив. Фонд 176к: Министарство на вњшните работи и изповеданията.

Алексић-Пејковић Љ., Џамбазовски К. (прир). В. Крестић (ур.). (2009). *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије: 1903-1914*. IV, 4/1. Београд: САНУ, Одељење историјских наука.

Миловановић, М. (2009). Историјски преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912. У: Љ. Алексић-Пејковић и К. Џамба-

зовски (прир.), В. Крестић (ур.), *Документи о сјольној йолијици Краљевине Србије 1903–1914*, IV, 4/II (1485–1514). Београд: САНУ, Одељење историјских наука.

Милојевић, М. Ђ., Павловић М., Шећеровић М. (1994). *Балканска равнотежа. Сећања краљевој дипломатије*. Београд: Signature.

Тошевџ, А. (1929). *Балканскитџ войни*. Т. 1: *Предистория и причини*. Софија: Факелџ.

Штрандман, В. Н. (2009). *Балканске усјомене*. Књ. 1. Ј. Качаки (прев.). Београд: Жагор.

Guechoff, I. E. (1915). *The Balkan League*. London: John Murray, Albemarle Street, W.

Nekludoff, A. V. (1920). *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911–1917*. New York: E. P. Dutton and Company.

ШТАМПА

Полијика. (1911). „Балкански рат“. 25. јануар 1911, 1.

Полијика. (1912). „Др М. Ђ. Миловановић“. 18. јун 1912, 2.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић-Пејковић, Љ. (1965). *Односи Србије са Француском и Енџлеском 1903–1914*. Београд: Историјски институт.

Ђорђевић, Д. (1962). *Милован Миловановић*. Београд: Просвета.

Калафатовић, Д. С. (1932). Закључење Савеза са Бугарском пред рат 1912. год. *Рајшник*, IV, 1–20.

Марков, Г. (1987). Кџм предисторията на Балканския сџюз (март–септември 1911 г.). *Военноисторически сџборник*, 6, 96–113.

Марков, Г. (1989). Военните споразумения в Балканския сџюз и обявването на обща мобилизација в Бџлгария (март–септември 1912 г.). *Военноисторически сџборник*, 1, 3–19.

Марков, Г. (1992). За спорното и безспорното в Балканския сџюз (септември 1911–август 1912). *Извесија на државније архиви*, 63, 3–49.

Марков, Г. (2002). Балканското решение на Източния вџпрос 1911–1913 г. *Македонски йрејлед: сјисание за наука, лиџературија и одцесјивен живои*, 4, 7–27.

Симеуновић, Д. (2007). Милован Миловановић о стварању Балканског савеза. У: В. Стојанчевић (ур.), *Први балкански рајш 1912. йодине и крај Османској царсјива на Балкану* (49–63). Београд: САНУ, Одељење историјских наука.

Скоко, С. (1968). Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година. *Гласник на Институтот за национална историја*, 1, 63–116.

Стателова, Е., Попов Р., Танкова В. (1994). *История на българската дипломатия 1879–1913 г.* София: Фондация „Отворено общество“.

Храбак, Б. (2005). Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910–1912. године. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XXXV, 139–156.

Thaden, E. C. (1965). *Russia and the Balkan Alliance of 1912*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Helmreich, E. C. (1969). *The Diplomacy of the Balkan Wars: 1912–1913*. New York: Russell & Russell.

SAŠA D. STANOJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

NEGOTIATIONS BETWEEN MILOVANOVIĆ AND GESHOV
IN THE CREATION OF THE BALKAN ALLIANCE IN 1912

Years before the First Balkan War 1912/13 marked by intense diplomatic activities aimed at creating alliances between Serbia, Bulgaria, Greece and Montenegro. Its goal was the liquidation of Ottoman rule in the territory of the so-called European Turkey, the liberation of compatriots from centuries-old occupation and the return of the territory to their countries of origin. The Serbian-Bulgarian agreement formed the basis of a broader alliance. It was established primarily through agreements between two prominent statesmen – Milovan Milovanović and Ivan Evstratiev Geshov, who at the final stage of negotiations were simultaneously prime ministers and foreign ministers. The results of the negotiations were translated into an interstate agreement with a secret annex of March 13, 1912. Despite the great temptations that followed the creation of the Serbian-Bulgarian agreement, Milovanović and Geshov still managed to bring the whole process to a successful end. The great powers persistently insisted on maintaining the status quo in the Balkans, which did not favor the Allies policy. The Alliance, however, was most concerned with the Ottoman Empire, according to which its blade was pointed. Unable to do anything more, neighborhood events were followed here with the utmost care and readiness. The first step in the Allies intention was the rapid and effective liquidation of Ottoman rule in the Peninsula, which for many who doubted the Allies resolve was an unexpected turn of events. However, when the burning question about the partition of this space came to the

fore, the fate that many feared could not be avoided. Those who were in Bulgaria for further compromise with the Allies were not favorably regarded there by radical circles close to King Ferdinand and Austro-Hungary. Because of this, Geshov also had to withdraw from the political scene by resigning. Milovanovic passed away earlier. In all likelihood, an alliance without the famous duo who for the most part created it could not survive.

KEYWORDS: Milovan Milovanović, Ivan Geshov, Balkan Alliance, Serbia, Bulgaria.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СОЦИОЛОГИЈА

САМИР Х. ЉАЈИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА КОМУНИКОЛОГИЈУ И НОВИНАРСТВО

ДРУШТВЕНА УСЛОВЉЕНОСТ РАЗВОЈА ИНТЕРНЕТА

САЖЕТАК. Технологија није самоникли продукт који настаје у друштвеном вакууму већ она настаје у одређеној релацији са друштвом, па је тако развој електронских комуникационих технологија условљен друштвеним трансформацијама које су отворале простор за развој ових технологија. Тако интернет представља одговор на одређене друштвене процесе па у нашем флуидном живљењу јединка постаје центар посредованог модела друштвености. Користећи Хабермасову типологију друштвене акције интерперсоналне медије класификујемо као информационо-сарађивачке, социјабилне, експресивне и стратегијске, а модерно друштво и употреба интернета условљавају и њихову трансмисиону и прокреативну улогу. Историчари и социолози инсистирају на поделама везаним за структуру и на оним које доносе промене. Тако се с једне стране заговара теза да рачунари нису штетни као што ни писменост није штетна, већ да постоје последице за оне који их користе. Теорија језика инсистира на томе да текст не постоји сам по себи већ га читалац обликује и интерпретира, па тако ни медији не рефлектују стварност са њеним значењима већ активно раде на томе да стварност добије значење. У ери својеврсне планетарне експлозије супкултура идентитет савремених интернет генерација постаје мултикомплексан, вишеслојан и транскултурни. Тако и наше поимање интернета као доминантног медија данашњице мора бити комплексно. Стога, иако интернет омогућава демократизацију знања које постаје доступно свима, не смемо пре небрегнути чињеницу да фундаментална друштвена улога медија

¹ ljajics@gmail.com

Рад је примљен 9. маја 2019, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

извире из њихове манипулативне моћи која почива на стратегијама производње и контроле симболичких потенцијала друштва.

Кључне речи: интернет; друштво; друштвена условљеност; медији; информационо-комуникационе технологије; манипулација.

Интернет можемо дефинисати као глобалну мрежу која повезује рачунаре и рачунарске мреже коришћењем истоименог протокола (интернетски протокол = ИП). То је „мрежа свих мрежа“, док еволуција најчешће подразумева развој из нижега у више, из једноставнога у сложено, некога природног или друштвеног процеса или појма. Интернет показује сва дејства општила у убеђивању, пропаганди, индоктринацији, а све то са циљем да се изнађу технике, поступци, којим ће се та знања најоптималније применити на пољу рекламирања, изборне технике, манипулација јавним мњењем, што је, једна изразито прагматистичка оријентација (Маклуан, 1971). Маклуан даље трвди да се средства друштвеног општења појављују као најдубље детерминанте друштва и ту убраја и средство тржишног повезивања: новац и игру. Вилбур Шрам (1963, стр. 6) сматра да је „масовно општило само комуникатор код којег је однос између аутпута и инпута велики“. Интернет је изазвао конфликт старог начина размишљања са нечим новим. Ово се најбоље разуме кроз Чиконијево вулгарно-материјалистичко објашњење интернета. Он каже да нема ничег апстрактног или надреалног у светској мрежи. Она је у власништву приватног сектора и представља збир електронске опреме у коју треба улагати и за чије коришћење треба платити, што значи опет је ту новац и игра. Управо зато средства масовног општења поседују велику моћ искључиво услед тога што имају велики број потрошача.

Друштво није никад свесно свих последица које му нови тип друштвеног општења доноси. Према Маклуану „општило представља поруку“, зато што управо општило уобличије и одређује размеру људског и удруживања и делања, што је једнако тачно и данас у електронској ери имплозије (Маклуан, 1971, стр. 42–43). Интернет је савремени летећи ћилим којим путујемо просторима сазнања (Бјелица и Јевтовић, 2006). Посматрајући област новинарства Бјелица и Јевтовић тврде да „синергија комуникацијских интерактивности не значи раскид са старим (електронским) медијима, већ стварање хетерогеног, истраживачког и

непрегледног поља технолошких и новинарских конвергенција, аналогија и комбинација“ (Бјелица и Јевтовић, 2006, стр. 140). Данашња средства информисања нас не напајају формираним ко-мадима већ „крхотинама и трептајима слика па се тако од нас тражи да идентитет саставимо из делића, да начинимо конфигу-ративно или модуларно ја“ (Тофлер, 2009, стр. 172). Док су остала општила била наставци органа и чула, електронска општила су наставак самог централног живчаног система. Као и говор, она повезују мисли, као и говор, садржина њихове поруке је недоре-чена, она пружају мали број података. Зато, као и говор, она ства-рају „заједницу племенског типа па су врло моћна“ (Маклуан, 1971, стр. 19). Социолошко значење и значај технолошка средства комуникације добијају захваљујући утицају који имају на дру-штвени поредак и друштвену стварност. Тако Питер Голдинг даје једну дихотомну поделу технологија у којој се као критеријум истиче управо њен „друштвени потенцијал“, односно могућност да утиче и мења постојеће друштвене процесе, да подстиче или узрокује потпуно нове друштвене активности и трендове. Мекензи (2013, стр. 96) указује да „умрежено друштво“ које нема „центар“ већ „прикључке“, као и идеја „виртуелне географије“ утиче на то да „више немамо корене већ антене – више немамо порекло већ терминале“.

КАКО И ЗАШТО ЈЕ НАСТАО ИНТЕРНЕТ?

Још 1946. године у Пентагону јавности је представљен електрон-ски нумерички интегратор и компјутер – ЕНИАК. До краја 1958. године продаје се укупно 46 уређаја који су користили машинске језике: ФОРТРАН, АЛГОЛ и АПТ. Развојни закон информатичке ре-волуције дефинисао је Гордон Мур 1965. године. Поред илузије наметања забаве и потрошње, схватило се да мрежа може својим творцима донети неслућену зараду, али и механизме којима ће „бележити и надгледати друштвени живот“ (Мекензи, 2013, стр. 143). За време трајања хладног рата, започиње развој техни-ке и технологије за повезивање различитих компјутерских мре-жа. Интернет се развио из пројекта америчког Министарства, а са циљем размене података преко жице и стварања мреже која ће функционисати и у условима делимичног уништења њене фи-зичке структуре. Стога настанак интернета везујемо за шездесе-те године XX века, тачније 1969. годину када је настала прва мре-жа АРПАНЕТ, која се сматра претходницом интернета. Ова мрежа

повезивала је америчке научне и академске истраживаче и састојала се из четири чвора. Тадашњи председник Америке Ајзенхауер започео је развој агенције АРПА (Advanced Research Project Agency) са циљем заштите САД-а, а замишљена је као мрежа која је требало да обезбеди комуникацију војних лабораторија, владиних бироа и универзитета, на којима се реализују бројни пројекти од интереса за армију.² На АРПАНЕТ је 1973. године спојен и први чвор изван граница САД-а и то University College of London у Великој Британији. Тих година уведен је и нови мрежни протокол (NCP – Network Control Protocol), који је омогућио лакше умрежавање. За овај период везује се још и настанак e-mail-а, mailig листе и news групе. АРПАНЕТ 1975. године у потпуности преузима Министарство одбране, претворивши га у садашњу DDN (Defense Data Network).

Због уочених недостатака, развија се нови протокол на којем се и данас базира интернет (TCP/IP, Transmission Control Protocol/Internet Protocol) – протоколи и правила за пренос података између различитих мрежа рачунара. Они представљају начин за размену информација између мрежа и коначно су дефинисани 1983. године. Године 1978. и 1979. ширио се и Usenet, конференцијски систем преко кога су студенти и професори америчких универзитета размењивали мишљења о разним стручним и неформалним темама. IBM је 1977. године основао BITNET, – „Because It’s Time Network“, мрежу на коју је прикључио универзитетске рачунаре из Сједињених Држава. У периоду од 1987. до 1998. године више од 300 различитих произвођача је подржавало TCP/IP протокол. До 1987. године Интернет је повезивао 28.000 компјутера да би већ крајем исте деценије окупљао више милиона корисника из пет хиљада центара и 26 држава. Само пет година касније услуге мреже користило је око тридесет милиона људи из 105 држава. Тако настаје привилегована „дигитална класа која ствара сопствени културно-визуелни идентитет“ са образваном корпорацијском публиком, која тежи да у новом информативном поретку пронађе свој интерес и вредности (Бјелица и Јевтовић, 2006, стр. 143). EARN је мрежа која је следила концепт повезивања малог броја великих мрежа. Национална фондација за науку (NSF) 1990. године представља пројекат умрежавања разних организација. Задатак је био да се повеже EARN који је по-

² О историјском развоју интернета видети више на: <https://fmk02808.wordpress.com/2008/11/27/istorija-i-razvoj-interneta/>

стојао у многим државама – JANET у Великој Британији, NOR-DUNET у скандинавским земљама, FUNET у Финској. Ова мрежа је укључивала 35 земаља, повезивала је 950 рачунара и преко 600 институција. Године 1989. интернет добија облик данашњег уз помоћ Тим Барнерс Лија који издаје први предлог за World Wide Web (WWW) у Институту за физику честица у Швајцарској. АРПА-НЕТ 1990. Године престаје са постојањем и све њене оригиналне везе се укидају.

Рачунар уводи нови речник који разјашњава и изнова концептуализује временске феномене и одређује ритам живота. Подаци се обрађују временом испод прага свести, па их људска чула не могу опажати. Рачунари, па и друге технологије, тако доводе до размасовљења времена. Тако тачност попут моралности постаје зависна од ситуације. У трећем таласу, наглашава Тофлер, „потрошња и производња постају конфигуративне“ (Тофлер, 2009, стр. 26). Коришћење рачунара такође следи матрицу од концентрације ка дисперзији, јер цивилизација трећег таласа брише старе конструкте стандардизације, синхронизације и концентрације који су управљали друштвеним одлучивањем. Година 1991. обележена је појавом првог WWW browser-а и први пут се јавља одређени појам за претраживање страница интернета – сурфовање. Године 1993. направљен је први графички претраживач назван MOSAIC. Године 1992. остварују се неочекивани резултати у свету интернета отварањем прве банке и најавом комерцијалног коришћења интернета. Поред овог успеха, веома битно јесте одржавање прве међународне конференције о World Wide Web-у у CERN-у где CERN (European Organization for Nuclear Research) и NCSA (National center for Supercomputing Applications) оснивају International WWW Conference Committee. Након тога се одржава и први састанак организације задужене за одлучивање о службеним стандардима интернета назване W3C (World Wide Web Consortium). Следећи корак било је представљање NETSCAPE и INTERNET EXPLORER. Године 1995. HTTP промет (WWW) постаје симбол најкоришћенијег протокола интернета. Уједно, Sun Microsystems објављује први Java browser звани Hot Java, укључујући и први програмски језик назван JAVA. Године 1997. број сервера прелази цифру од 16 милиона рачунара.

Најзначајније обележје данашњег света јесте општа медијализација. Тако брзина преноса информација постаје врло битна, далеко битнија него јачање заједништва око хуманих, еколошких и других вредности. Медијска индустрија све чешће разматра са-

времене технолошке платформе као основу новог лика живота, у коме „произвођачи и потрошачи дигиталних средстава масовних комуникација постају кључне фигуре коришћења слободног времена“ (Арачки, 2017, стр. 5–7). Наступило је време у којем се људска култура и људске вредности обликују путем електронских медија, који су у функцији максимализације профита. Тржишно прихваћеном постала је теза да је „најбрже растућа и најрентабилнија она индустрија која је објединила телефон, телевизију, компјутер и медијску уметност“ (Thurrow, 1997, стр. 82–87). Власт глобалног поретка није у економијама производње и трговине, већ економијама информација и знања. Кључ којим се отварају капије моћи налази се у „медијима, односно култури, јавном дијалогу, толеранцији и масовности, која се елитистичком деспотизму супротставља информатичком мрежом доступном свим члановима цивилног друштва“ (Бјелица и Јевтовић, 2006, стр. 145). Отуда велика улагања у нове технологије, јер се свако значајније откриће стотруко враћа.

ИНТЕРНЕТ НЕКАД И САД

Интернет се развија муњевитом брзином. Компанија Google се на глобалној мрежи појавила 1998. године, бележила је око девет хиљада претрага, што је на годишњем нивоу износило око 3,6 милиона. Следећих девет година, са растом интернета расла је и популарност Google претраживача, па је 2007. године он дневно остваривао око 1,2 милијарде претрага, што је на годишњем нивоу чинило преко 438 милијарди Google претрага. Према подацима Internet Live Stats из 2016. године, у свакој секунди Google одради импресивних 54 хиљаде претрага, што износи око 90 милијарди претрага месечно. Фебруара 2018. године 57,6% свих корисника (на било ком уређају) интернету приступа користећи Google Chrome, 14,9% Apple Safari, 7,9% UC Browser, 5,5% Mozilla Firefox и 3,7% Opera.³ Раст мобилног интернета видљив је већ из поређења података StatCounter-а из фебруара и децембра 2017. године. Док је у фебруару мобилни интернет обухватао 49% корисника, у децембру је већ порастао на 52%.

Усложњавањем социјалне и економске динамике друштва утицај садржаја медија на људе као појединце, на њихова разли-

³ Више о статистичким подацима видети на: <http://gs.statcounter.com/browser-market-share>

чита бића, на социјум у целини несумњиво је порастао. Масовни медији својим деловањем створили су ново биће, такозваног човека медија или *homo mediatas*, којег свакодневно бомбардују различитим садржајима, чији циљ није развијање његовог критичког мишљења, већ пре свега „контролисање слободног времена и анестезирање његове свести, којом би многи да манипулишу“ (Арацки, 2017, стр. 11). Роберт В. Мекчејсни каже да смо уместо обећане радикалне демократизације јавне сфере, истинског медијског плурализма, децентрализације друштвене моћи, нестанка цензуре, декомерцијализације културе и тржишта без монопола добили нешто друго. Разлоге проналази у комерцијализацији интернета због промене јавних политика током 1990-их година и последичном деловању капиталистичких сила на његов даљи развој. У својој књизи *Дигитална искљученост: како капитализам окреће интернет и проширује демократију* Мекчејсни тврди да је комуникацијски простор интернета концентрисан у „облацима“ неколицине монополистичких корпорација, „рекламирање базирано на праћењу корисника је постало доминантан пословни модел, електронске комуникације су под сталним надзором обавештајних служби, а информативни медији су у кризи без преседана“ (McChesney, 2015, стр. 94–107). Робин Мансел је анализирао литературу о интернету и поделио ауторе у два велика тabora, у поборнике и скептике. Други аутори говоре о утопистима и дистопистима. Утописти наглашавају добробити виртуелне заједнице, која најављује остварење концепта „глобалног села“ Маршала Маклуана. Интернет се тако придружује мас-медијима у функцији конститутивног чиниоца друштва и једног од водећих агенаса социјализације. Информатичко доба најављује крај масовне комуникације: уместо доминације мас-медија, све су присутнији интерактивни, демасификовани медији. На размеђи цивилизацијских „таласа“, развијају се снажне алтернативне „комуникационе магистрале“, утемељене изван друштвеног и институционалног mainstream-а. Комуникатори су све мање ситуирани у физичком, а све више у сајберпростору – који нема јединствен дизајн ни структуру, али тежи универзалности (Milutinović, 2011, стр. 31–35).

КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИГИТАЛНОГ ДРУШТВА

По речнику законодавства ЕУ, информационо друштво је синонимно са оним што се зове „нове информационе и комуникаци-

оне технологије“ (ИКТ). Те технологије се у ствари односе првенствено на масовно коришћење информационо-комуникационе мреже „Интернет“. Подобласт информационог друштва у ЕУ обухвата аудио-визуелне и медијске политике, комуникације, дигиталну агенду за Европу, ИКТ истраживања, Интернет, медијску координацију, медијску књижевност и медијске програме. Дигитално друштво карактерише према Криберу и Мартину (2009) информисаност, брзина, пословање, глобализација и раст и развој. Дигитално друштво је заједница у којој се сва поља човековог живота и рада и целокупно окружење организују уз помоћ дигитализованих информација. Дигитално друштво истовремено ствара и читав низ сасвим нових канала и алатки за практично деловање, које су потпуно различите, знатно моћније, држе и ефективније у односу на оно што је на том плану нудило класично, преддигитално друштво.⁴

ИНФОРМИСАНОСТ

Главни покретач дигиталног друштва јесте информација. Онај ко има информацију има моћ, новац. Жеље за информацијама су неисцрпне, људи стално трагају, истражују, решавају проблеме, послују, попуњавају време, откривају нешто ново и траже забаву, јер је то у природи људског бића. Интернет као доминантна светска мрежа нуди веома брз, лак и јефтин пут до информација. Захваљујући информацијама људи се повезују, и приступ њима истовремено од стране различитог броја људи, са различитих удаљености у било којем времену је од великог значаја. Не само да је долазак до жељеног непосредан и једноставан већ и дељење информација, преузимање и размена јесу такође једноставни процеси, што нарочито има утицаја у електронском пословању. Интернет отвара широко поље дигитализацијом све већег броја података; њиховим разврставањем, укрштањем и анализом ствара се много јаснија представа о окружењу, слика о могућностима које нам стоје на располагању, као и предлози оптималних решења за конкретне проблеме.

Ипак, сам процес долажења до информација узрокује негативне последице, па тако на пример, недавно објављена студија америчких психолога показује да свакодневно коришћење друштва

⁴ Више о овоме видети на: http://www.academia.edu/9896823/digitalno_društvo_i_strukturne_promene_savremenom_u_društvu

них мрежа, у трајању од два сата, удвостручава шансе да ће се особа осећати усамљеном. Истраживање је обухватило 2.000 младих од 19 до 32 године. Шта су нам то одузеле, а шта дале нове технологије? Показало се да су ментално здравље, изолација и усамљеност повезани са друштвеним мрежама. Промене у понашању бележе се и у најранијем узрасту јер су деца сугестибилна и лако примају утицај са стране. Међутим, нове технологије су нам широм отвориле врата једног новог света па тако знање никад није било доступније. Када је лансиран „ајпед“, Стив Џобс га је описао као невероватан уређај који помаже у едукацији, омогућава људима да сурфују интернетом, гледају видео-записе и међусобно комуницирају. Друштвене мреже су нам омогућиле поседовање сопственог медија у виду профила на којем креирамо лични бренд, често провучен кроз неколико филтера. Стручњаци упозоравају да са дељењем личних информација треба поступати опрезно.

БРЗИНА

Битно својство данашњег дигиталног друштва јесте брзина одвијања услуга које нам нуди и уштеда времена. Брзина ширења информација, брзина коминукације, испоруке, брзина обављања задатака које врше апарати, брзина промена, брзина обављања посла, олакшавају нам начин функционисања у друштву и брже развијање. Свет не спава ни у једном тренутку, како кажу научници, увек се ствара нешто ново, нешто се сазнаје, нешто се открива, производи, а друштво тежи да све то испрати и буде у току. У данашњем дигиталном друштву не можете опстати ако нисте довољно брзи, јер друштво то захтева од вас. Послови за које су раније били потребни сати и дани рада сада се обављају једним кликом. У дигиталном свету мале ствари доводе до промена и великих експанзија. Све се заснива на брзини и једноставности.

ПОСЛОВАЊЕ

Информационо друштво је друштво у коме стварање, дистрибуција и манипулација информацијама постаје значајна културна и економска активност. Оно се заснива на „економији знања“ јер профит генерише експлоатацијом знања, а у мањој мери, природних ресурса. Централно место у овим друштвима заузимају

информационе технологије које директно утичу на производњу и економију. Сматрају се наследником индустријских друштава. Дигитално друштво олакшава све сфере пословања. Канали продаје, које користимо преко рачунара и клика мишем (clicks replace bricks) замењују и потискују физичке продавнице од цигала и бетона. Интернетска промоција настоји разним подстицајима да доведе потрошача на компанијски сајт, како би он сâм дошао до онога што му треба и обавио директну куповину и за ту промењену стратегију створен је нови израз „долазни (inbound) маркетинг“. Пословање путем интернета нуди нове могућности у продаји, ниже трошкове продаје, мања улагања у обраду, глобални приступ новим тржиштима као и пружање бољих услуга.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Дигитално друштво је друштво које „не познаје нације, границе држава, природне препреке и слојеве друштва“ (Палфри и Гасер, 2008), глобалног је карактера и развија се на простору целе планете. Ипак и ово новонастало интернетско друштво се исто као и Запад 90-их година увлачи у оно што су филозофи окарактерисали као „молекуларни грађански рат, умножено и споља гледано бесмислено насиље на свим нивоима, од породице и школе, па до државне врхушке“ како то сликовито описује Георгијевич Кара-Мурза 2011. године. Тврди се да пре ширења телевизије ништа није уносило такве чудовишне промене у технику убеђивања маса. Механизам је једноставан. Наши неурони огледала пресликавају истоветну информацију од онога што управо видимо на наше моторне неуроне и тако омогућава учествовање у радњама друге особе као да их сами изводимо. Тако се остварује „неуролошки, емоционални и мотивацијски синхронизитет, што напослетку кулминира координираном друштвеном акцијом, или одсуством друштвене реакције, као основном политичком функцијом процеса конструисања референтне друштвене стварности“ (Ђукић, 2012, стр. 237).

Кључни појам дигиталног друштва је умрежавање. Кад се говори о повезивању људи, онда је реч о мрежама. Кад један члан неке друштвене мреже објављује своје садржаје на увид другим члановима и целокупној јавности, онда се ради о новом медију у правом смислу те речи. Појединац, обичан човек, није више само јединка у огромној безименој гомили која се назива публиком и која упија оно што објављује екипа професионалних емитера.

Сада је сваки појединац, раније пасивни члан гомиле, у прилици да и сам објављује. То опет значи да је у суштини сваки појединац бар потенцијално и публика и медиј. Такав епохални технолошки искорак чини могућим најразличитије врсте повезивања, почев од забаве, преко заједничких пословних подухвата, па до организовања заједничких политичких и друштвених акција. Ова техничка и комуникациона унапређења чине могућом и глобалну синхронизацију друштвених и политичких активности.

РАСТ И РАЗВОЈ

Крајем 2008. године комуникација лицем у лице била је 20 пута „већа“ од оне путем интернета, а две и по године касније, она је већа само 5,5 пута. Отварањем огромног поља за пословање и комуницирање, информатичко друштво ствара и много веће могућности напредовања, а самим тим и померања на друштвеној лествици. Интернет се може сматрати новим каналом социјалне покретљивости, а пошто је релативно јефтин сервис, он је од посебне важности за ниже социјалне слојеве зато што даје квалитетније увиде и знања, омогућава већу друштвену повезаност и умреженост у односу на прединтернетску заједницу. О расту и развоју дигиталног друштва говоре чињенице да је крајем 2014. године број корисника интернета био око 3 милијарде, 2012. године регистровано је 634 милиона активних веб-сајтова, а у 2018. години преко 1,24 милијарди, најбрже растући сегмент је број мобилних корисника друштвених медија. Јужна Кореја води са 71,5% становништва који су корисници мобилног интернета. Најчешће три активности мобилних корисника у 2018. години су мапе, инстант поруке и музика. Страница Гугла је скоро троструко посећенија од другог места на листи (Facebook).

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ

Дигитално друштво ствара читав низ сасвим нових канала и алатки за практично деловање, које су потпуно различите, знатно моћније, брже и ефикасније у односу на оно што је на том плану нудило класично, преддигитално друштво. И то такво прединтернетско друштво је добро знало да медији (негативно) обликују понашање одређених друштвених група, па тако 1995. године читамо у извештају Карнегијевог фонда да „телевизија не користи своје васпитне могућности и храни најнегативније мо-

деле социјалног понашања, а пасивно посматрање реклама може ограничити критичко мишљење малолетника и стимулирати агресивно понашање“ (Георгијевич Кара-Мурза, 2011). Георгијевич Кара-Мурза такође инсистира на важној улози новинара да се успротиве притиску манипулатора, диктатора и брисању граница између стварности и фантазије.

Нове друштвене структуре које настају у различитим подручјима људске активности и искуства указују на то да се доминантне функције и процеси у информатичком добу све више организују око мрежа. Како наводи социолог Мануел Кастелс:

„Мреже стварају нову друштвену морфологију у нашим друштвима, а ширење логике умрежавања значајно мења поступак и резултате у процесима производње, искуства, моћи и културе. Умрежени облик друштвене организације постојао је у другим временима и просторима, али нова парадигма информатичке технологије даје материјалну основу за њено продорно ширење кроз целу друштвену структуру.“ (Кастелс, 2000, стр. 493)

Друштвене мреже су групе међусобно повезаних појединаца који имају неки заједнички атрибут, могу да воле исти спорт или да се бава истим послом. На микронивоу, породице и групе пријатеља поседују карактеристике мреже. Друштвена мрежа је друштвена структура која је одређена друштвеним интеракцијама између индивидуа или појединаца, група, организација или комплетних друштава. Циљ друштвене мреже је одржање и јачање (веза) тако креираног скупа. Главне друштвене јединице у тако формираној структури су чворови, а интеракције у које спајају друштвене јединице су везе. Појединац (група, организација, друштво) може бити члан више друштвених мрежа. Развој веб-технологија омогућио је формирање друштвених заједница на интернету – online друштвених мрежа. Разлика код online и offline друштвених мрежа је у начину организације. У ИТ свету друштвена мрежа је синоним за online друштвену мрежу. Друштвене мреже се често поистовећују са веб-сајтовима друштвених мрежа, али друштвене мреже не треба мешати са сервисима за друштвене мреже као што су MySpace, Facebook или са виртуелним заједницама. Друштвеним мрежама се, на пример, бави и економија са свог аспекта и интереса, као и етика. Са друге стране, друштвене мреже се реализују и као скуп медија и њихових веб-апликација – сервиса за повезивање корисника и размену мултимедијалних садржаја. Тиме се у изучавање друштвених

мрежа укључују и рачунарство, информатика, информационе технологије.

ИНТЕРНЕТ И ВЕБ СЕРВИСИ

Интернет, појава Web 2.0 технологија и појава друштвених медија и друштвених софтвера омогућили су развој и коришћење савремених друштвених мрежа. Интернет може да се посматра са функционалног становишта, па се онда дефинише преко услуга које нуди својим корисницима. Тако посматрано, интернет је мрежна инфраструктура која омогућава рад дистрибуираним апликацијама које корисници користе. Ове апликације укључују веб који омогућава корисницима размену порука, преглед, постављање и преузимање садржаја, управљање рачунарима на даљину, друштвено умрежавање. Апликације и сервиси на интернету подељени су у три групе према времену настанка и могућностима које пружају. Тако данас разликујемо Web 1.0, Web 2.0, и тренутно актуелне Web 3.0 технологије. Web 1.0 технологија је технологија преко које је била омогућена углавном само претрага и преглед садржаја и зато се и назива „read only web“. Web 2.0 технологија или „read-write web“ може да одговори на различите захтеве корисника. Web друге генерације подразумева размену информација, колаборацију и социјализацију корисника. Фактори који мотивишу кориснике да креирају и уређују садржаје на Web-у су: технолошки, социјални, економски и институционални. Web 3.0 или „read write execute web“ другачије се зове и интелигентни или семантички Web. Ове технологије подржавају међусобне интеракције рачунара преко интернета. Чињеница је да данас садржајима на интернету много више приступају рачунари (програми) него људи. Два су главна изазова расту семантичког Web-а. Први је покушај повезивања постојећег садржаја са семантичким значењем помоћу неких врста метаподатака, а други развити скуп апликација које се користе тим новогенерисаним знањем на бази метаподатака.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на то што се данас производе информације у огромном броју, који превазилази моћи људског схватања постало је немогуће да процесуирамо и схватимо количину података без помоћи компјутера који процесуирају, селекутују, индексирају информације из растућих база података. Крајем 2017. године забележено је 4.156.932.140 интернет корисника. Када је реч о ин-

тернет корисницима питање је на који начин он утиче на одржавање интерперсоналних веза: „комплементарно, супституционо или неутрално“ (Петровић, 2014, стр. 18). Друштвени значај интернета као нове медијске технологије може се у том смислу разумети као основа за структурирање различитих облика друштвених искустава. Интернет технологије представљају једну од претпоставки за репродукцију постојећих и настанак нових друштвених простора комуникације и интеракције. Центар за образовно истраживање и иновације (ЦЕРИ) бави се темом ефеката технологија на развој когнитивних вештина, социјалних вредности, животног стила и образовања. Постоје чврсти докази о ефектима технологија на развој когнитивних вештина, нарочито у областима везаним за визуелно просторне вештине и невербалне форме интелигенције. Време проведено уз дигиталне технологије омогућава развијање других форми социјализације у сајбер простору. Дигитално доба донело је са собом изучавање вештина као што су процена, анализа, приступ, учествовање и креативност, а које су од значаја током решавања проблема који се јављају у свакодневном животу.

Постоје и друга сагледавања која кажу да интернет смањује наш капацитет за концентрацију и контемплацију. На основу тога настаје све већа површност и мањак критичког размишљања, односно вредновања и тумачења. Интернет утиче на то да се памти мало и не промишља дубоко али висок ниво комфора који пружа технологија понекад ствара осећај лажне способности (Берк, 2010).⁵ Морамо се стално сећати Антонија Грамшија који каже да не треба дејствовати чеоно, на базу друштва, већ преко надградње – вршећи „молекуларну агресију“ у свест и разарајући „културно језгро“ друштва. Важан услов успешне манипулације представља разарање психолошке заштите човека, оних начела на којима се држи његова способност да критички прима информације.

Интернет намеће познавање дигиталних компетенција (укупно 21) које се групишу у пет области: Информациона писменост, Комуникација и Колаборација, Креирање дигиталних садржаја, Сигурност и Решавање проблема. Дигитална компетенција се дефинише као способност критичког и безбедног коришћења тех-

⁵ Више о овоме видети у: Digitalna generacija u visokom obrazovanju: buđenje kreativnosti. Available from: https://www.researchgate.net/publication/323254569_Digitalna_generacija_u_visokom_obrazovanju_budenje_kreativnosti [accessed Jan 24 2019].

нологије на послу, у слободно време и у комуникацији. Као општа, међупредметна (трансверзална) компетенција, дигитална компетенција омогућава стицање других кључних компетенција (језичке, математичке, овладавање вештинама учења, културна освешћеност и изражавање) (Puni i Ala-Mutka, 2007, стр. 210–215). Ревидирани модел дигиталне писмености према Ешет-Ел-келеју (2012) укључује следеће вештине: фото-визуелна писменост омогућава корисницима да интуитивно и без ограничења „читају“ и разумеју инструкције и поруке које су приказане у визуелно-графичкој форми; репродуктивна писменост представља способност креирања смислених, аутентичних и креативних продуката, интегрисањем постојећих, независних делова информација; информациона писменост подразумева поседовање когнитивних вештина које омогућавају критичко процењивање квалитета и валидности информација; разграната или хипермедиска писменост представља способност претраживања информација на нелинеаран начин и развој мултидимензионалног мишљења; социјално-емоционална писменост односи се на вештине избегавања ризика и коришћења добрих страна дигиталне комуникације; мишљење у реалном времену представља способност истовременог процесуирања и евалуирања велике количине информација у реалном времену (Ешет-Ел-келеју, 2012, стр. 267–276). Можемо закључити користећи Петровићеву (2014, стр. 3) тврдњу да технологија, односно интернет, пружа животни импулс друштву, а друштво повратно ставља нове задатке пред технологију.

ЛИТЕРАТУРА Бригс, А. и Кобли, П. (2005). *Увод у студије медија*. Београд: Клио.

Георгијевич Кара-Мурза, С. (2011). *Манипулација свешћу*. Београд: Весна Инфо д.о.о.

Кастелс, М., (2000). *Информацијско доба: економија, груштво и култура*. Загреб: Голден маркетинг.

Мекчејсни, Р. (2015). *Дигитална искљученост: како капитализам окреће интјернет и прошир демократије*. Београд: Факултет за медије и комуникације – Универзитет Сингидунум.

Aracki, Z. (2017). Homo Mediatas as the Result of Media Industry Transformation. *Media dialogues/Medijski dijalozi*, 10 (2), 51–62.

Vjelica, M. i Jevtović, Z. (2006). *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend.

European Commission. Digital Agenda for Europe: A Europe 2020 Initiative. The Onlife Initiative. Concept Reengineering Exercise: Rethinking Public Spaces in the Digital Transition

Digitalna generacija u visokom obrazovanju: buđenje kreativnosti. Available from: https://www.researchgate.net/publication/323254569_Digitalna_generacija_u_visokom_obrazovanju_budenje_kreativnosti [accessed Jan 24 2019].

Đukić, N. (2012). Social role of the media: Control of social reality. *Politeia*, 2 (4), 229–246.

EU economy. E-Business W@tch, European Commission, Enterprise Publications, July/August.

Eshet-Alkalai, Y. (2012). Thinking in the Digital Era: A Revised Model for Digital Literacy. *Issues in Informing Science and Information Technology*, 9, 267–276.

Kress, K. & van Leeuwen, T. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.

Leburić, A. i Sladić, M. (2004). *Modeli istraživanja Interneta kao novog medija*. Zadar.

Makluan, M. (1971). *Poznavanje opština-čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.

McKenzie, J. (2013). Daniel Bell's 'Disjunction of the Realms': On the Importance of Unfashionable Sociology. *Thesis Eleven*, 118 (1), 96–104.

Mansell, R. (2002). *Inside the Communication Revolution – New Patterns of Social and Technical Interaction*. Oxford University Press.

Mayer, R. C., Davis, J. H., Schoorman, F. D. (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*, 20 (3), 709–734.

Milutinović, I. (2011). Između utopije i moralne panike: o društvenoj vrednosti interneta. *CM: Communication Management: časopis za upravljanje komuniciranjem*, 6 (18), 29–57.

Palfrey, J. & Gasser, U. (2008). *Born digital: Understanding the first generation of digital natives*. New York, NY, US: Basic Books.

Petrović, D. (2014). Društvena konstrukcija interpersonalnih medija – od telegrafa do interneta. *Zbornik Internet i Društvo*, Niš, Beograd.

Punie, Y. & Ala-Mutka, K. (2007). Future Learning Spaces: new ways of learning and new digital skills to learn. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 2 (4), 210–225.

Schramm, W. (1963). *The Science of Human Communication*. New York: Basic Books, p. 6.

Thurow, L. (1997). *Budućnost kapitalizma*. Zagreb: MATE.

Tofler, A. (2009). *Treći talas I i II. Jugoslavija*. Beograd.

<http://www.raf.edu.rs/citaliste/internet/3623-istorijski-razvoj-interneta-i-racunarskih-mreza>

http://www.academia.edu/9896823/digitalno-društvo_i_strukturne_promene_savremenom_u_društvu

<http://gs.statcounter.com/browser-market-share> Dostupno na: <http://gs.statcounter.com/platform-market-share/desktop-mobile-tablet/worldwide#monthly-201702-201702-bar>

SAMIR H. LJAJIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

SOCIAL CONDITIONING OF THE INTERNET DEVELOPMENT

Technology is not a self-contained product that arises in a social vacuum, it arises in a certain relationship with a society, thus the development of electronic communications technologies is conditioned by social transformations that have opened up space for the development of these technologies. Therefore, Internet represents an answer to certain social processes and in our fluid life an individual becomes the center of the mediated model of sociability. Using Habermas's typology of social action, interpersonal media are classified as informational-collaborative, sociable, expressive and strategic, and modern society and the use of Internet condition their transmission and procreative role. Historians and sociologists insist on the structure-related divisions and those that bring about change. Thus, on the one hand, it is argued that neither computers nor literacy are harmful, but that there are consequences for those who use them. Language theory insists that the text does not exist by itself but is a product of readers' interpretations, the same way media do not reflect reality but actively work to create it. In the era of planetary explosion, the subcultures and identities of the modern Internet generations have become multifaceted, multilingual and transcultural. Thus, our understanding of the Internet as media must be complex, too. Therefore, despite knowledge democratization and its availability through the Internet, one must not neglect that fundamental social role of media springs from their manipulative power, based on strategies of production and control of the symbolic potentials of society.

KEYWORDS: Internet; society; social conditions; media; information and communication technologies; manipulation.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЗИК

ИВАНА Р. ГЛИГОРИЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ОРИЕНТАЛИСТИКУ

ИСТРАЖИВАЊЕ ЕТНОКУЛТУРНИХ СТЕРЕОТИПА НА ПРИМЕРУ СТИМУЛУСА ТУРЦИ И ТУРЧИН У АСОЦИЈАТИВНОМ ТЕСТУ

САЖЕТАК. Ово истраживање се заснива на анализи вербалних асоцијација које су прикупљене у асоцијативном тесту, у ком је од испитаника тражено да одговоре речју-реакцијом или континуираним реакцијама које им прво падну на памет при помињању стимулуса *Турци* и *Турчин*, са циљем да се стекне увид у етнокултурне стереотипе који за овај народ важе на српском говорном подручју. Тест је попунило 654 испитаника, студената Универзитета у Београду и припадника млађе популације, у виду електронског упитника. Два стимулуса су изазвала укупно 1.476 реакција (*Турци*: 742; *Турчин*: 734), које су сложене по опадајућој фреквентности и анализирани по тематским групама. Најзаступљеније су следеће тематске групе: историја Турака, заједничка историја Срба и Турака, физички изглед, одевање, професија, храна и пиће, пушење, ратовање, религија, серије итд. Међу вредносним судовима и ставовима које су испитаници имали, доминирају они који се односе на хигијену, однос Турака према другима, степен развијености, начин испољавања емоција и карактерне црте. У раду се осврћемо и на резултате ранијих асоцијативних тестова у којима се на месту стимулуса јављала реч *Турци* и истичемо промене до којих је дошло у структури најфреквентнијих асоцијација.

¹ ivanamali@fil.bg.ac.rs

Рад је примљен 16. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вербалне асоцијације; асоцијативни тест; *Турци*; *Турчин*; етнокултурни стереотипи; српски језик.

УВОД

Под термином *асоцијативни тест* подразумева се онај тест у ком се од испитаника тражи да на задату листу речи-дражи или стимулуса одговоре првом речју-реакцијом која им падне на памет. Реакције се потом пребројавају, слажу по учесталости и анализирају по различитим критеријумима – може се анализирати структура најфреквентнијих асоцијација, лексичка дисперзија асоцијација (укупан број различитих асоцијата), број омисија (случајева у којима није наведена никаква асоцијација), идиосинкратички одговори (реакције које се јављају само једном), тематска структура асоцијација, парадигматске и синтагматске везе, очекиваност учесталости неких асоцијација или њиховог одсуства (што говори о извесним променама у структури стереотипа) и слично томе, а у зависности од циља истраживања.

Асоцијативни тест се као истраживачки поступак првобитно примењивао у психологији, да би се касније пренео и на лингвологију, лингвокултурологију и етнопсихолингвистику (Драгићевић, 2010а, стр. 23, 43–44; Пипер, 2003, стр. 26). Током последње две деценије код нас су се асоцијативним тестовима бавили лингвисти П. Пипер, Р. Драгићевић и М. Стефановић, који су у 2002. и 2003. години спровели тестирање на 800 испитаника (ученици београдских и зрењанинских средњих школа и студенти државних универзитета у Београду, Новом Саду и Нишу), а тест је садржао 600 стимулуса. Прикупљени подаци су објављени у *Асоцијативном речнику српскога језика* (2005). Поменути аутори су објавили и *Образни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу* (2011), уз више публикација које се баве анализом речи-реакција и њихових стимулуса у оба смера, као и теоријско-методолошким аспектима асоцијативних тестова уопште (Драгићевић, 2010а; 2010б; Пипер, 2003; 2009; 2010).

Вербалне асоцијације П. Пипер (2009, стр. 85, 87) дефинисао је као „[в]езе међу речима које се испољавају као употреба једне речи која има за последицу активирање знања о некој другој речи или изразу“, истичући да увид у њих даје слику која у целини може бити очекивана, док је у појединостима она вероватно нова. Вербалне асоцијације се могу користити у истраживању вербалних етнокултурних стереотипа – „комплекса типичних и

најчешћих вербалних асоцијација у неком језичком колективу о народима и културама“, што П. Пипер (2003, стр. 23; 2010, стр. 230) показује на анализи реакција на стимулус *Руси*, наводећи да „егзактан увид у етнокултурне стереотипе различитих народа, исказане у њиховим језицима, може, поред осталог, да послужи као један од индикатора ставова појединих народа и култура према другима“.

Анализирајући могућности проучавања етнокултурних стереотипа путем асоцијативне методе, Р. Драгићевић (2010б, стр. 204) истиче да ова истраживања не морају увек бити сасвим поуздана, али ипак „фиксирају слику реалног стања у одређеном времену“. Она истиче да постоје стереотипи којих су свесни сви говорници српског језика, као и они којих су несвесни. Обично смо свесни одређених „националних предрасуда“ и стереотипа о етницима. Етници, као и све именице, имају способност именовања, али обично немају и способност означавања. Ове се лексеме, под утицајем јаке афективности изазване ванјезичким околностима, могу испунити семантичким садржајем, што се обично одвија помоћу сема колективне експресије. Другим речима, стереотипи говорника неког језика, било да су етнокултурни или неки други, понекад могу бити толико јаки, да то оставља последице и на властите именице, па оне могу попримити одређене компоненте значења, пре свега конотацију (Драгићевић, 2010а, стр. 101–102, 113; 2010б, стр. 203). Снага стереотипа, дакле, може утицати на формирање значења лексема које га иначе немају, због чега Р. Драгићевић (2010б, стр. 203–204) закључује да је испитивање етнокултурних стереотипа од великог значаја у лексикологији, а може бити корисно и у учењу страних језика.

АСОЦИЈАТИВНИ ТЕСТ

Крајем 2015. године спровели смо асоцијативни тест у ком су се у улози испитаника нашли припадници млађе популације, претежно студенти Универзитета у Београду, које смо, преко група на популарним друштвеним мрежама, позвали да попуне *Гуил уиџиџик*. Тест је садржао укупно 12 стимулуса (етноними, лингвоними и топоними везани за Оријент), а од испитаника је тражено да на њих одговоре првом речју-реакцијом или групом реакција које им падну на памет. Попунило га је 654 испитаника, а прикупљени подаци су груписани по фреквентности и тематским групама. Овде ћемо анализирати два стимулуса из датог

асоцијативног теста: *Турци* и *Турчин* – уместо којих ћемо, на местима где је то економичније и прегледније, користити скраћенице ТИ и ТН, респективно.

Пре тога, важно је напоменути да је стимулус *Турци* већ био заступљен у другим асоцијативним тестовима на српском језику. Он је један од стимулуса у поменутом *Асоцијативном речнику*, где је изазвао 274 различите реакције, 85 омисија и 182 идиосинкратичка одговора, а међу реакцијама највеће учесталости нашле су се: *јаничари 59/јањичари 20/јаничар 3; ројсџиво 28; Косово 25; море 22; народ 19* (Пипер, Драгићевић, Стефановић, 2005, стр. 485–486). Што се тиче *Обрајној асоцијативној речника*, лексема *Турци* била је реакција на следеће стимулусе: *Бошњаци, руци 10; Милош Обилић 8; Балкан, бошњачки језик, исџок, Јевреји, кнез Лазар 2; Београд, без њореза, Црнојорци, Енїлези, џусле, инаџи, исџорија, лојор, Немачка, оџаџбина, џре, џрисила, џрошлосџи, Срди, Турци*. Лексема *Турчин* се није нашла у *Асоцијативном речнику* на месту стимулуса, али се дата лексема јавила као реакција на следеће стимулусе: *Милош Обилић, мудар, неџријаџељ, нервозан, руци, суров, Турци, зелени* (Пипер и др., 2011, стр. 625).

Лексема *Турци* се јавља и у нешто новијем асоцијативном тесту мањег обима, који је спроведен у сарадњи са студентима Универзитета у Приштини и средњошколцима из Косовске Митровице. Ово се истраживање у потпуности заснива на етнонимима из *Асоцијативној речника* на месту стимулуса и покушава да утврди разлике у асоцијацијама код испитаника који долазе из различитих средина. Подаци су прикупљани 2012. године, а у испитивању је учествовало 206 испитаника (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 107–110). Стимулус *Турци* имао је 88 различитих реакција, 66 идиосинкратичких одговора и четири омисије. Најфреквентније су биле следеће реакције: *серије 34/серија 9/џурске серије 2; Сулејман 12/Сулејман величансџивени 4; јаничари 6/јањичари 4; народ 9; Османлије 7*, које су према закључку аутора „драстично различите у односу на оне у *Асоцијативном речнику*“. Разлика је нарочито видљива код тематске групе серија – анкета је рађена у време велике популарности турске серије *Сулејман Величансџивени* (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 107, 113).²

За разлику од претходна два, у нашем је тесту испитаницима омогућено да дају континуиране реакције – што значи да је испитаник могао навести већи број реакција које му падну на памет (Драгићевић, 2010а, стр. 45–46). Оно што нашу методологију додатно разликује од методологије која је примењивана у претход-

на два теста, јесте то што је наш тест био у електронској форми. На овај начин, распоред стимулуса се мењао аутоматски код сваког испитаника, па не можемо говорити о томе да су стимулуси при врху листе имали више реакција од оних при дну. Претходни тестови били су и већег обима од нашег, што нарочито важи за *Асоцијативни речник*, где су, уз велики број стимулуса, прикупљени и подаци о полу и образовању испитаника. Већи обим самог теста значи да је и замор испитаника био већи, што се може видети и по већем уделу омисија код стимулуса *Турци* у *Асоцијативном речнику*, у односу на наше истраживање, чије ћемо резултате сада изложити.

СТИМУЛУС *ТУРЦИ*

Лексема *Турци* је нераскидиво повезана са српском историјом и културом, па је анализа њеног слојевитог садржаја важна за добро разумевање српске представе о овом народу. Испитивање стимулуса *Турци* показало је дисперзију асоцијативног поља на 742 реакције, од којих су 272 различите. Омисија није било, али је један испитаник навео реакцију *нишија*, коју можемо схватити као одсуство асоцијације. Број идиосинкратичких одговора износи 190. Реакције ћемо набројати, поређане по опадајућој фреквентности. Уколико више реакција има исти број понављања, тај број ћемо наводити само на крају низа. Иза реакција које се јављају само једном нећемо наводити број.

Османлије 70; *џаклава*; *кафа* 27; *Исџандул* 23; *освајачи* 22; *серије* 20; *Османско царство* 17; *дркови* 15; *раји*; *ројство*; *Селџуци*; *Сулејман* 14; *море* 12; *Исџамбул* 11; *јањичари* 10; *ислам*; *јаничари*; *кеџаб*; *муслимани* 9; *500 година*; *рајлук* 8; *џаклаве* 7; *колац*; *народ*; *са-*

енлески, *хрвајски*, *дошњачки* (Пипер, 2010), *арайски језик*, *иџурски језик* и *иџерски језик* (Глигоријевић, 2018); *Америка* (Драгићевић, 2010б), *арайске земље*, *Иран* и *Турска* (Глигоријевић, 2018). Поред тога, *Асоцијативни речник српскоја језика* има укупно 27 стимулуса који су етнонимима, лингвонимима и топонимима (само називи држава).

² До сада је на српском језику објављено више радова о етнокултурним стереотипима до којих се дошло методом асоцијативног теста – проучавани су наши стереотипи о Русима (Пипер, 2010), Кинезима (Благојевић, 2009), Арапима (Глигоријевић, 2017), Немцима и Јапанцима (Драгићевић, 2010б), стереотипи Грка (Благојевић, 2008) и Немаца (Драгићевић, 2010б) о нама. Анализирани су наши стереотипи о другим језицима и земљама, који су уједно и показатељ ставова које имамо о њиховим народима: стимулуси *српски*, *руски*,

дља; чај 6; Аја Софија; Ашајурк; полумесец; серија; Сулејман Величанствени 5; историја; Косовски дој; њрлави; султан; шурдан; Турска; џенкање; џамија 4; Бој на Косову; језик; курци; Мурај; најезда; окупација; Османлијско царство; садље; Срби; средњи век; шурске серије; усманак; харем; Хурем; Цариград; црни 3; деј; дркаши; дурек; владавина; ласни; данак у крви; дуван; Ефес; засава; зулум; зулумџари; империја; Калемејдан; Кемал Ашајурк; Косово; Курди; лејовање; нашла; Немачка; окупатори; освајање; освајање; Ошомани; рашови; султани; шеих; шалваре 2; 5 векова под њима; 5 векова под њиховом владавином; аверзија – збој серија; аја; аје; Аја Софија; Алах; Алданци; алва; Алија; Арнаути; даклава и кагаиф са истима; Балкан; безобразни људи; Бејза; дискоси; Босна; Босфор; брадаши; браћа; дрк; велике групе људи; вера; весели људи; вешти њрвовци; Влах Алија; истарбајшери који љушују кроз Срдију; јол Хрваима у 119. минути на еру 2008; истолудиви; истојримство; јродље; јруја; Грци; Давушолу; гебели; добри њрвовци; доброћудни; дркације; душмани; ејошка; енергични; Ердоган; ејнички разноврсни; жене без љрава; завојвачи; занимљиви; зулум (историјски контекст); и Европа и Азија; Ивковић Марко; Ислам; ислам или мач; јака црна брада и коса; јако; јашаган; Јевљани; Кемалиша Ашајурк; клањање; клање; кожа; колеје; Константинско; коље; Косово Поље; Косовска бишка; кошарка; култура; културна дашина Османлија; Кушадаси; лицемерије; лојови; лоши људи; луденица; љава; љубазност; људи; Мала Азија; мали; Марко Краљевић; Мехмед II Освајач; Мехмед-јаши Соколовић; минарши; мјесец и звијезда; млад месец; модерни; Монголи; моћан љрошник; мршави; мршење; мужевност; музика; Мујо; Мураши; мусака; мучишељи српској народа; најорни; народ исламске вероистовести; народ који живи у Турској; народ шурске националности; не воле нас; не јазиче орање; невоља; неинтелигентни; некултура; нејреливост; нишја; нож; нос; обала; обимне јородице; обичаји; ошаван народ; окупација 500 година; Омер Ашик; ошасни; Оријент; Орхан Памук; Ошоманска империја; јад Константинско; јашлицан; јенџер; Плава џамија; јородљивачи; јрерљив народ; јријашељи; јримитивни; јроизводња; јромућурни рајници; јроси; јушење; рајовања; рахилук; ројство под Турцима; садље и јурдани на слици; савезници Шиишара; Санџак; свакакви; секси; сличност; сналажљив народ; срдачни; српска историја; српска јрошност; сточић; строји; сунеш; Таксим; шамни; шанан алва; шемјераментни; шлачишељи; јрвовац; јрвовци; ју и мали Мујо; јулумбе; јурман; јурски; Турчин; у јрошлости

лумћар; и даље ми је у љави ѿл Хрвајшима 2008' ѿдине; Ибрахим Паша; изјелица; изражен нос; ислам; исламистиа; Исѿамдул; једа-ли нам мајку; кадија; како ћемо – лако ћемо; камиказа; као Турци; кашиљ; кебад; клеѿи; ковани новац; комшија; конзерваѿизам; ко-ре за ѿиѿу; кошуља на крајке рукаве; Краљевић Марко; круѿан; „кул“ лик; курчина; Кушадаси; лажов; лењосѿи; лей човек из серија; лейе жене; лѿйов; лѿйови; лоше; лукав; Мала Азија; мали Радојица; мали човек; марканѿан излѿед; марканѿан мушкарац; Марко; ма-сни; мач; мачка; Мехмед; Мехмед Фаѿиѿх; Мирослав; мисли да је сулѿан; мој ѿријаѿел Фаѿиѿх; мржња; мршави; мудросѿи; Муса; Муса Кесаѿија; муслимани; Мусѿафа Сандал; муѿахедин; мушкар-чина; мушки ѿурски соло народни ѿлес; на ѿривременом раду у Не-мачкој; навалениѿан; навалениѿносѿи; надмен; најадач; најоран; нарѿиле; насилник; насилници; не; не знам; не ѿознајем их; неѿује ѿородичне вредносѿи; немам коменѿар; неѿријаѿан; неѿрисѿѿо-носѿи; неуредан; није лей; ниѿиѿа; нож; носина; одрезан маса лик; одвраѿан; окуѿаѿѿори; ониѿи човек; Онур; Онур – 1001 ноћ; ѿѿасан; ѿѿорѿунисѿа; Орхан Памук; освѿѿник; Осман; осода ѿамне ѿуѿи; Памук Орхан; ѿаѿриѿѿа; ѿевање; ѿерверзан; ѿерверзни; ѿере зуде у НИС-овом ѿс-у; ѿерчин; ѿешкир око ѿлаве; ѿиѿкање; ѿодмукао; ѿо-рекло; ѿосласѿичар; ѿоѿшен ѿосао; ѿраѿраѿрадега; ѿревара; ѿре-варанѿи; ѿреврѿѿљивац; ѿријаѿел; ѿрикривени ѿредсѿавник свих ексѿрема у исламском свеѿу; ѿриѿадник ѿурској народа; ѿрљаво; ѿродавац исѿѿочњачке роде у заѿагној Евроѿи; ѿроклейсѿѿво; ѿун седе; ѿушење ѿѿѿаре; ѿуѿи као Турчин; ѿуѿи ко Турчин; ѿуѿи ко....; ѿуѿи мноѿо; ѿуѿи ѿѿѿару; ѿуѿке; раѿлук; раѿѿници; рода; рођак; ружан човек; ружњикав; са дрковима; Самеѿи; саобрађајни удес; сваки ѿурчин зна свака дула зна.....; село у Хрвајској; серија; сировина; сладолѿед; смрди; снод; Србија; срдачан; сѿѿамен; сѿѿановник Турске; сѿѿарац; сѿѿари; сѿѿока; сѿѿроѿ ѿрема жене; сѿѿроѿо; Сулеѿман; Сулејман Величансѿѿвени; Сулејман Законодавац; сулѿан Су-лејман; сунећени; ѿаман ѿен; ѿамна ѿуѿи; ѿамноок; ѿамноѿуѿи; ѿамноѿуѿи човек; ѿамноѿуѿи; ѿачке ѿовезивања кроз исѿѿѿрију и језик; ѿежак; ѿеѿи ка Евроѿи; ѿерорисѿѿа; ѿесна кожа; Тојтар Иѿикли; ѿѿѿи; ѿрадиѿија; ѿрадиѿѿоналан; ѿуѿисѿа; Турк; ѿур-ске серије; ѿурски језик; ѿурски сед; Турѿи; Турчин; ћелави; Ћеле кула; удица; удица цара Лазара; фез; Хакан); Хакан Шукур; Хамза; цар; цар Мураѿи; Цѿѿан; црна брада; црне очи; црнокок; црнокоси; црномањасѿи; црномањасѿи човек; црнѿурасѿи уѿосѿиѿѿел; чидук; човек као и сви; човек с дрковима; човек са дрковима и драгом; чо-век са зеленим очима; човек са изразиѿѿо црним дуѿим дрковима;

човек са крујним очима; човек шамније косе и шена; човек шурске националности; човек у шареном; џамије; џезва; шалваре; шверцер; шербеј; шеф; шофер; *in charge*; "my friend"; *Resep Tayyip Erdogan*; *yakışıklı adam*).

АНАЛИЗА РЕАКЦИЈА ПО ТЕМАТСКИМ ГРУПАМА

- ИСТОРИЈА ТУРАКА.** Код стимулуса *Турци*, најфреквентнија је реакција *Османлије*, која, са 70 понављања, чини сам центар асоцијативног поља. Ова лексема је уско повезана са турском прошлoшћу и чини чврст колокацијски спој *Турци Османлије* који многим испитаницима представља прву асоцијацију на задати стимулус. Заједно са синонимом *Ошомани* 2 и са реакцијама из истог семантичког језгра (*Османско царство* 17; *Османлијско царство* 3; *културна баштина Османлија*; *Ошоманска империја*), асоцијације на овај сегмент турске историје чине скоро 13% од укупног броја прикупљених реакција. Код стимулуса *Турчин*, сличне асоцијације су знатно мање заступљене (*Османлија* 4; *Османлије* 3), што нас наводи на закључак да именице у једнини изазивају мање асоцијација на опште и колективне појмове. У исту тематску групу можемо сврстати и антропониме који се односе на османске султане (ТИ: *Сулејман* 14; *Сулејман Величанствени* 5; *Мурај* 3; *Мехмед II Освајач*. ТН: *Сулејман* 16; *Мурај* 11; *Бајазид* 4; *Мехмед Освајач* 3; *Мусџафа* 2; *Сулејман*; *Сулејман Величанствени*; *Сулејман Законодавац*; *султан Сулејман*; *цар Мурај*; *Мехмед*; *Мехмед Фајих*; *Осман*), титуле (ТИ: *султан* 4; *беј*; *султани* 2; *аја*; *аје*. ТН: *аја*; *султан* 9; *јаша* 5; *беј* 2; *цар*; *мисли да је султан*; *велики везир*), као и реакције везане за заједничку историју Срба и Турака, које ћемо обрадити у наредном поглављу.
- ИСТОРИЈА СРБА И ТУРАКА.** Због заједничке историје Срба и Турака, претходна тематска група се не може прецизно одвојити од ове. Наша историја чини најзаступљенију тематску групу међу реакцијама на стимулус *Турци*, док је код стимулуса *Турчин* ова група знатно мања. Најфреквентније су асоцијације на јањичаре/јаничаре (ТИ: *јањичари* 10; *јаничари* 9. ТН: *јаничар* 3; *јањичар* 2) и на ропство (ТИ: *ројство* 14; *ројство ѿод Турцима*). Значајан број реакција односи се на период трајања ропства (ТИ: *500 година* 8; *5 векова ѿод њима*; *5 векова ѿод њиховом владавином*; *окупација 500 година*), Косовски бој (ТИ: *Косовски бој* 4; *Бој на Косову* 3; *Косово* 2; *Косовска бишка*), данак у крви (ТИ: *данак у крви* 2. ТН: *данак у крви* 3), као и многе друге реакције мање учесталости (ТИ: *историја* 4; *средњи век*; *усманак* 3; *зулум*; *Калемеџан* 2; *зулум (историјски контекст)*; *српска историја*; *српска*

īрошлосī; у īрошлосīи су дили овде; хајдуци. ТН: зулум 2; дахија; дахије; ејска йоейика; йрайрайрагеда; йачке йовезивања кроз исйорију и језик; Беле кула; удица цара Лазара).

Један слој реакција у овој тематској групи односи се на нашу народну књижевност, у којој велики број заплета израста око колизије са Турцима. Присутне су реакције које са задатим стимулусима граде колокацијске спојеве, типичне за нашу народну поезију (поред већ поменутих јањичара, ТИ: зулумћари 2; Јевљани /Лијевљани/. ТН: изјелица; клеши), асоцијације на поједине стихове (ТИ: не йазийе орање), на наше јунаке и њихове архинепријатеље, Турке (ТИ: Влах Алија; Марко Краљевић. ТН: Муса Кесеџија; Еро; Краљевић Марко; мали Радојица; Муса; Муса Кесаџија), уз фразеологизме српског језика који су у вези са Турцима (ТИ: йродље /Проћи као поред турског гробља/; йу и мали Мујо /Куд' сви Турци, ту и мали Мујо/).

Физички
изглед.

Код стимулуса Турчин, фреквенцијски врх асоцијативног поља чини реакција дркови, са чак 100 понављања, што чини 14% од укупног броја прикупљених реакција. Иста лексема се јавља само 15 пута као реакција на стимулус Турци. Код оба стимулуса најчешће се јављају асоцијације везане за косматост турског народа (ТИ: дркайи 2; брадайи; дрк; црна брада; црни дркови; јака црна брада и коса. ТН: дркайи 7; брада 5; дркайи 4; човек са дрковима 3; дрка; маљав 2; брадайи; дрчићи; дркајлија; дркайи човек; дркайи мушкарци; йерчин; са дрковима; ћелави; човек с дрковима; човек са дрковима и брадом; човек са изразишо црним душим дрковима). Боја коже, косе и очију такође је била честа асоцијација испитаника (ТИ: црни 3; јака црна брада и коса; йамни. ТН: црн 13; црна коса; црни 3; црн човек 2; човек йамније косе и йена; црна брада; црне очи; црнокос; црнокуси; црномањаси; црномањаси човек; особа йамне йуйи; йаман йен; йамна йуји; йамноок; йамнойуи; йамнойуи човек; йамнойуи). Један број асоцијација односи се на стас, где је Турчин најчешће окарактерисан као дебео човек, нижег раста (ТИ: гедели; мали. ТН: мали 5; висок; гедели; гедео; низак 2; висок човек; гедели мушкарци; крујан; мали човек; мршави; онижи човек). Турчин привлачи пажњу и својим носом (ТИ: нос. ТН: изражен нос; носина), а остали ставови и судови који се тичу физичког изгледа подељени су на позитивне (ТИ: мужевносй; секси. ТН: лей 3; зодан; лей човек из серија; марканйан излед; марканйан мушкарац; мушкарчина; уакйikli adam) и оне изразито негативне (ТН: ружан 3; масни; неуредан; није лей; ружан човек; ружњикав).

- ОДЕВАЊЕ.** Што се тиче одевања, стереотипни Турчин носи турбан, а присутне су и многе друге асоцијације на традиционално турско одело (ТИ: *џурбан* 4; *шалваре* 2; *џурман*; *фереџа*; *фес*; *црвена каиџа*; *чалма*; *човек обучен као сулџан или везир*. ТН: *џурбан* 20; *фес*; *чалма* 5; *дурка*; *вео*; *кошуља на крајике рукаве*; *џешкир око љаве*; *фез*; *човек у шареном*; *шалваре*).
- ПРОФЕСИЈЕ.** У структуру стереотипа о Турцима уткане су и бројне реакције везане за професије. Најфреквентнија је представа о Турчину трговцу/продавцу, који је вешт у ценкању (ТИ: *ценкање* 4; *вешти џрџовци*; *добри џрџовци*; *кожа*; *џрџовац*; *џрџовци*. ТН: *џрџовац* 18; *џродавац* 5; *џрџовина*; *ценкање* 4; *џродаја* 2; *весели џрџовац*; *годар џрџовац*; *џродавац источњачке робе у зајадној Европи*; *рода*). Турци се повезују и са пословима везаним за угоститељство (ТИ: *ујосџиџељи*; *ујосџиџељсџиво*. ТН: *црнџурасџи ујосџиџељ*), радом у иностранству (ТИ: *џасџардаџџери (који џуџују кроз Срдију)*. ТН: *џасџардаџџер*; *на џривременом раду у Немачкој*), шверцом (ТИ: *шверџ*. ТН: *шверџер*), занатима (ТН: *дуреџиџа*; *злаџар*; *џосласџичар*), водећим позицијама (ТН: *дирекџор фирме у којој радим*; *шеф*) и са професијом возача камиона, какве често виђамо на друмовима и бензинским пумпама код нас (ТН: *камионџиџа* 4; *камион* 2; *ауџоџуџ*; *бахџосџ на друму*; *возач камиона*; *џере зуде у НИС-овом ws-у*; *саобраћајни удес*; *шофер*). Један испитаник је оценио да Турчин води *џоџџен џосао*.
- ХРАНА И ПИЋЕ.** Турци су код нас познати као мајстори гастрономије и народ који је оставио велики утицај на нашу кухињу и навике у исхрани. Стога не изненађује то што храни и пићу припада велики удео у укупном броју прикупљених реакција (ТИ: *џаклава* 27; *кафа* 27; *кеџаџ* 9; *раџлук* 8; *џаклаве* 7; *чај* 6; *дурек* 2; *алва*; *џаклава и каџаџ са џиџџаџима*; *мусака*; *рахџлук*; *џанан алва*; *џулумџе*. ТН: *чај* 6; *кафа* 5; *џаклава* 4; *кеџаџ*; *коре за џиџу*; *раџлук*; *слаџолед*; *шерџеџ*).
- ПУШЕЊЕ.** У нашем стереотипу лежи чврсто усађена идеја да је Турчин пушач, па отуда није зачуђујуће што се код нас користи изрека *џуџи као Турчин*, која се такође нашла међу реакцијама (ТИ: *дуван*; *нарџила* 2; *џушење*; *џиџаре*; *џиџареџе*. ТН: *џушење* 6; *нарџила* 5; *дуван*; *џуџи* 4; *џушач*; *џиџара*; *џиџареџе* 3; *џуџи као*; *џуџиџи* 2; *нарџиле*; *џушење џиџаре*; *џуџи као Турчин*; *џуџи ко Турчин*; *џуџи ко....*; *џуџи мноџо*; *џуџи џиџару*; *џидук*).
- РАТОВАЊЕ.** Турски народ се доживљава као ратоборан, судећи по разноврсним реакцијама које се односе на ратна дејства и учеснике, последице и оружје (ТИ: *освајачи* 22; *раџ* 14; *колаџ*; *саџља* 6; *најџџа*;

окуйација; садље 3; окуйайори; освајања; освајање; райови 2; душмани; завојевачи; јайајан; клање; коље; моћан йрошвивник; нож; ойасни; йоробљивачи; йромућурни райници; райовања; садље и йурдани на слици; йлачишель; удице; узурйайори. ТН: колац; садља 4; нейријашель; окуйайор; освајач; райник 3; јайајан; освајачи 2; айресор; йеноцидни народ; доминација; душманин; злосйављач; злочинац; кайиљ; мач; найагач; насилник; насилници; нож; окуйайори; ойасан: освейник; йушке; райници; йерорисйа; йой; удица). Поред наведених, области ратовања можемо приписати и многе реакције које се односе на нашу историју са Турцима, због које их неки испитаници оцењују као мучишелье срйској народа, савезнике Шийшара и људе који нас не воле. Тематској групи ратовања можемо приписати и најфреквентније етнониме међу реакцијама на стимулус ТИ, а то су Срби 3 и Курди 2, будући да су ова два народа била у конфликтним односима са Турцима.

РЕЛИГИЈА. Јавља се и низ очекиваних асоцијација везаних за исламску религију (ТИ: ислам; муслимани 9; йолумесец 5; џамија 4; Алах; вера; Ислам; ислам или мач; клањање; минареји; мјесец и звијезда; млад месец; народ исламске вероисповести; сунейш; џамије. ТН: муслиман 12; џамија 2; Алах; ислам; исламисйа; муслимани; муџахедин; обрзан маса лик; сунећени; џамије), уз оцену једног испитаника, да је Турчин йикривени йредсйавник свих експрема у исламском свеиу.

СЕРИЈЕ. Осврнућемо се и на тематску групу серија, које су већ дуго популарне код нас, па снажно утичу на промену стереотипа који имамо о Турцима (ТИ: серије 20; серија 5; йшурске серије 3; Хурем 3; аверзија – здој серија. ТН: серије 3; Бали деј 2; Бали Беј (Burak Ozcivit); Ибрахим Паша; Онур; Онур – 1001 ноћ; серија; йшурске серије). У ову групу можемо сврстати и све асоцијације на Сулејмана Величанственог, које смо већ поменули у одељку о турској историји. Не можемо са сигурношћу знати да ли су испитаници, наводећи овакве реакције, мислили на историјску личност или пак на лик из серије, али смо више склони претпоставци да је ипак у питању ова друга могућност, због актуелности дате серије у време када је анкета рађена.

ВРЕДНОСНИ СТАВОВИ И СУДОВИ. Турци се као етничка група најчешће одређују придевима са негативном конотацијом. Најфреквентније негативне реакције односе се на хигијену (ТИ: йрљави 4. ТН: йрљав 4; йрљаво; смрди). Један број реакција тиче се односа Турака према другима, који неки испитаници доживљавају негативно, имајући у виду њихову непосредност у комуникацији, (ТИ: найорни. ТН: госаган 2; наваленијан;

наваленијности; најадан; најоран; најријатијан; најрискојности), док други ту карактеристику виде као позитивну (ТИ: доброћудни; јоскољудиви; јоскојоримсво; љубазности; срдачни; ријатијели. ТН: јоскољудив; љубазности 2; јоскољудиво; јоскољудивости; јоскојоримсво; добар домаћин; као Турци;³ срдачан; ријатијел). Заступљене су и асоцијације на низак степен развијености (ТИ: неинтелијентни; некултура; јримитивни; јроси. ТН: варварин; конзерватизам) и на начин испољавања емоција (ТИ: јласни 2; весели људи; енерјични; шемјераменјни. ТН: весели али мало најадни; јаламџија), а турски менталитет је описан реакцијом како ћемо – лако ћемо. Присутан је и читав низ негативних асоцијација које се претежно односе на карактерне црте турског народа (ТИ: дезобразни људи; лицемерије;⁴ лојови; лоши људи; љијаво; најорни; јревријлив народ; сјроји; хијокрији. ТН: дахаји; заједан лик; зао; лажов; лењости; лојов; лојови; лукав; надмен; јервезан; јерверзни; јодмукао; јревара; јреваранји; јревријливац; јун седе; сировина; сноб; сјока; сјроји јрема жени; сјројо; шежак). Поред тога, заступљене су бројне друге реакције које приказују Турке као сличне нама (ТИ: длискоси; драћа; сличности), представљају их у позитивном светлу (ТИ: занимљиви; модерни; сналажлив народ; јуј insanlar. ТН: диван; дивни људи; „кул“ лик), неутралном (ТИ: свакакви; мријави; мријенење; ТН: јтрадиција; јтрадиционалан; сјамен; сјари) или изразито негативном (ТИ: ојаван народ; ТН: јруд; лоше; мржња; одвратијан; ојорјунисја).

Остало.

Од мањих тематских група јављају се следеће: спорт (ТИ: јол Хрватија у 119. минути на еуру 2008; Јвковић Марко; кошарка; Омер Ашик; фудбал; Хидо Туркојлу. ТН: Гокхан Саки; и даље ми је у јлави јол Хрватија 2008. јодине; сваки јтурчин зна свака була зна.....; Хакан Шукур), турске жене (ТИ: харем 3; жене без јрава. ТН: харем 3; була; леје жене), вулгаризми (ТИ: курци 3; дркације. ТН: једали нам мајку; курчина), музика (ТИ: музика; ТН: Таркан 2; Мусјафа Сандал; Тојјар Ишикли; јевање), симболи државе (ТИ: засјава 2; црвена доја; црвено; црвена засјава са звездом и месецом), породица (ТИ: одимне јпородице. ТН: јлава јпородице; нејује јпородичне вредности), као и бројни етноними, топоними, антропоними и друге реакције које нису од пресудног значаја за нашу анализу.

³ Исти испитаник је код стимулуса Турци навео реакцију срдачни.

⁴ Тако написано.

ПОРЕЂЕЊЕ РЕЗУЛТАТА

Као што смо навели на почетку рада, у *Асоцијативном речнику српскога језика* П. Пипера, Р. Драгићевић и М. Стефановић (2005) најфреквентније реакције на лексему *Турци* биле су следеће: *јаничари* 59/*јањичари* 20/*јаничар* 3; *ројсџиво* 28; *Косово* 25; *море* 22; *народ* 19. Од укупно 800 испитаника, њих 274 је имало различите реакције на ову лексему, уз 85 омисија и 182 идиосинкратичка одговора. У истраживању које су спровеле Микетић и Ратковић Стевовић (2013) лексема *Турци* изазвала је знатно другачије најфреквентније реакције: *серије* 34/*серија* 9/*џурске серије* 2; *Сулејман* 12/*Сулејман величансџвени* 4; *јаничари* 6/*јањичари* 4; *народ* 9; *Османлије* 7. Од укупно 206 испитаника, њих 88 имало је различите реакције, уз четири омисије и 66 идиосинкратичких одговора. У нашем истраживању лексема *Турци* изазвала је следеће најфреквентније реакције: *Османлије* 70; *Исџанбул* 23/*Исџамбул* 11; *џаклава* 27/*џаклаве* 7; *серије* 20/*серија* 5/*џурске серије* 3; *џафа* 27. Код укупно 654 испитаника, прикупљене су 272 различите реакције, уз 190 идиосинкратичких одговора и ниједну омисију.

Ако најфреквентније реакције на стимулус *Турци* из нашег истраживања упоредимо са најфреквентнијим реакцијама из друга два споменута истраживања, приметитћемо да се међусобно значајно разликују. Очигледно је време донело извесне промене у структури стереотипа о Турцима који важе на српском говорном подручју. Међутим, не можемо занемарити ни фактор простора, ђудући да су тестови вршени у различитим градовима – први у Београду, Зрењанину, Новом Саду и Нишу, други у Приштини и Косовској Митровици, а трећи само у Београду.

Као резултат утицаја ових фактора, лексема *Турци* код нас више не изазива тако снажне асоцијације на заједничке историјске везе, него, пре свега, на разоноду и гурманлук. Верујемо да су турске серије, које су код нас постале врло популарне, утицале на то да се у последња два истраживања повећа удео асоцијација на серије, Османлије и османског султана Сулејмана.⁵ Некадашње асоцијације на јаничаре, ропство и Косово замењене су онима на Истанбул, ђаклаву и џафу, а разлог за то налазимо у интензивним туристичким контактима турског и српског народа, као и

⁵ У прилог томе иде и следећа чињеница. У *Асоцијативном речнику* нису биле фреквентне асоцијације на владарске династије, па се *Османлије*, као и *Селџуци*, јављају по 9 пута. У нашем истраживању лексема *Селџуци* се јавља само 14 пута, што је мало у односу на *Османлије* са фреквенцијом 70.

ницању многих турских ресторана у Београду током последње деценије.

Данас смо сведоци тога да су стереотипи који су стварани вековима потиснути са првог места (али не и замењени у потпуности), а да су на њихово место дошли други стереотипи, који су условљени медијским контекстом у ком се налазимо (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 115–116). Ова појава је, према П. Пиперу (2010, стр. 231), карактеристична за савремени свет, у ком се стереотипи држе мењају, условљени убрзаном динамиком друштвених промена и утицајем медија који су „одавно постали основни извор информација свуда где допиру“.

ЗАКЉУЧАК

Говорећи о популарним веровањима, судовима и ставовима везаним за људске групе, Р. Бугарски (Bugarski, 2005, стр. 47) забележио је да се негативни етнички стереотипи који су уврежени на овом подручју, између осталог, везују за Турке. Наше истраживање је потврдило постојање оваквих стереотипа, доносећи притом и неке нове појединости у њиховој структури. Будући да нас са Турцима вежу чврсте историјске и културолошке везе и да смо са овим народом кроз историју константно били у некој врсти конфликтних односа, није изненађујуће то што је лексема *Турци* попримила одређене негативне конотације. За нас Турци нису само *џуџа*, *људи* и *народ који живи у Турској*, него и освајачи, ратници, они под чијим смо ропством били пет векова и носиоци многих негативних особина. Лексема *Турчин* изазвала је реакције мањег афективног интензитета, па уместо асоцијација везаних за нашу заједничку историју, доминирају оне које се односе на физички изглед. Савремени српски стереотип осликава Турчина као бркатог, црног трговца, који носи турбан, пуши и пије чај.

Анализа прикупљених вербалних асоцијација показала је да је слика турског етноса у очима Срба слојевита, изразито хетерогена и заснована на разноврсним друштвено-историјским, вредносно-етичким и културним темељима. Турски народ је у асоцијативном систему испитаника описан читавим низом пиктореских речи и израза, које су разврстане у следеће тематске групе: историја Турака, заједничка историја Срба и Турака, физички изглед, одевање, професије, храна и пиће, пушење, ратовање, религија, серије, уз друге мање групе које нису од пресудног значаја за нашу анализу. У стереотип о турском народу код нас су utkани и различити вредносни ставови и судови – пре свега они који се

односе на хигијену, однос према другима, степен развијености, начин испољавања емоција и карактерне црте.

- ЛИТЕРАТУРА Благојевић, Г. (2008). Етнички стереотипи у Србији: Срби виђени очима савремених Грка. *Зборник радова Етнографској инститиуи САНУ*, 24, 125-131.
- Благојевић, Г. (2009). Савремени стереотипи Срба о Кинезима у Београду: Када кажеш Кина, мислим Блок 70 или.... *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 128, 47-51.
- Глигоријевић, И. (2017). Шта Срби мисле о Арапима? *Наслеђе*, 38 (1), 179-189.
- Глигоријевић, И. (2018). Хетеростереотипи о оријенталним језицима у мрежи вербалних асоцијација. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 48, 23-42.
- Драгићевић, Р. (2010а). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије – Чигоја штампа.
- Драгићевић, Р. (2010б). Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа. *Анали Филолошкој факултету*, 22, 201-214.
- Микетић, С. и Ратковић Стевовић, Ј. (2013). Реакције испитаника из Косовске Митровице на етнониме као речи-стимулусе. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 43 (1), 107-123.
- Пипер, П. (2003). Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи. *Славистика*, VII, 22-32.
- Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српскога језика, Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет.
- Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2011). *Обрајни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига – Службени гласник.
- Пипер, П. (2009). Реч Косово и њене вербалне асоцијације у српском језику. *Даница*, 15, 85-94.
- Пипер, П. (2010). *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek.
- Gligorijević, I. (2018). *Arapске земље, Iran i Turska kao stimulusi u asocijativnom testu*. *Анали Филолошкој факултету*, 30 (2), 185-201.

IVANA R. GLIGORIJEVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

DEPARTMENT OF ORIENTAL STUDIES

SUMMARY

AN ANALYSIS OF ETHNOCULTURAL STEREOTYPES:
THE STIMULI *TURKS* AND *TURK* IN AN ASSOCIATION TEST

This paper explores Serbian ethnocultural stereotypes about Turkish people. We have analyzed Serbian language speakers' verbal associations to the lexemes *Turks* and *Turk*. Verbal associations were collected in an association test, which was taken by 654 respondents, in an online survey. The participants were required to respond to each of the stimuli, with one or more words that first come to their mind. The two stimuli have evoked a total of 1,476 reactions (*Turks*: 742; *Turk* 734), which were sorted by frequency and analyzed by various criteria. The results have shown that the collected reactions can be classified into the following thematic groups, whose segments may overlap partially: history of Turks, common history of Serbs and Turks, physical appearance, clothing, professions, food and drink, smoking, warfare, religion, TV series, as well as other smaller groups. Various positive and negative adjectives and picturesque expressions about the Turks have been analyzed. The most frequent of them can be classified into the following categories: hygiene, attitude towards others, degree of development, the way of expressing emotions and character traits. The paper also looks at the results of previous research, while analyzing how ethnocultural stereotypes changed over time.

KEYWORDS: Verbal associations; Association Test; *Turks*; *Turk*; ethnocultural stereotypes; Serbian language.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

SABINA J. HALUPKA-REŠETAR¹

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ENGLISH

ELEONÓRA J. KOVÁCS RÁCZ²

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE

ATTITUDES TOWARD ENGLISH: A HUNGARIAN MINORITY CONTEXT IN VOJVODINA, SERBIA

ABSTRACT: Although there is abundant literature on attitudes toward English, much less has so far been said about the attitudes of minority language speakers toward a foreign language, especially in contexts in which the minority language speakers receive formal education in their L1 and are not immersed in an English environment. The paper presents the results of a survey conducted among grammar schools pupils in Vojvodina (Serbia) whose L1 is Hungarian and who have been studying English for over 10 years. There were two groups of research participants, based on the area where they live (compact vs. diffuse language community). The research instrument was a questionnaire, which contained two parts: the first part investigated the participants' profile and the second part explored the participants' value judgements regarding English. The results of the study confirm the initial hypothesis that students living in a diffuse environment will be open to exposure to English and that their attitudes to EFL will be more positive than the attitudes of stu-

¹ halupka.resetar@ff.uns.ac.rs

² kreleonora@ff.uns.ac.rs

The paper is the result of research conducted within projects no. 178002 Languages and cultures in time and space and no. 178017 Minority languages, literatures and cultural discourses in Southeast and Central Europe, funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Рад је примљен 14. јануара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

dents living in a compact environment. Only some of the more general independent variables included in the study show an interaction with positive attitudes towards English. The results of the study lead to pinpointing some determinants of the attitudes Hungarian L1 students in Serbia hold toward English, thereby adding to the scarce literature on minority speakers' attitudes to a foreign language in a multilingual and multicultural area like Vojvodina.

KEYWORDS: language attitudes; attitudes toward English; minority context, compact and diffuse language community.

INTRODUCTION

Owing to the pluricentricity of Hungarian (Lanstyák, 1995), the language use of the Hungarian minority in Vojvodina (Serbia) has been found to display effects which can be traced back to foreign language influence as well as certain dialectal phenomena characteristic of particular geographical regions (Kovács Rácz, 2011b, 2015, p. 117). Previous research into the language attitudes of the Hungarian minority in Vojvodina has mostly focused on local dialects and the influence of other languages with which the Vojvodinian variety of Hungarian comes into contact (primarily Serbian and English). It has been shown (Kovács Rácz, 2011b, p. 331-362) that in addition to Serbian, which is the majority language of the country, Hungarian in Vojvodina also shows signs of language contact with English, which is observed in the subconscious use of English lexemes in the variety of Hungarian spoken in this region. This finding led us to conduct research into attitudes toward English among Hungarian L1 grammar school pupils in Serbia, part of which we present in this paper. As pointed out in Halupka-Rešetar et al. (2018), since Krashen's Affective Filter Hypothesis proposed in 1985, a number of individual factors of affective nature, such as anxiety, motivation and attitudes, have been considered as important prerequisites of successful L2 learning and thus have come into the focus of attention of many applied linguists and L2 acquisition researchers (Csizér and Dörnyei, 2005; Dörnyei, 1994, 2003; Horwitz, 1986, 2001; MacIntyre and Gardner, 1994; Skehan, 1991; Ushioda, 2008, among others). In other words, students' ability to learn a second (but also a foreign) language can be influenced by their attitudes towards the target language, the target language speakers and their culture, the social value of learning the second language, and also the students' attitudes towards themselves as members of their own culture (Ellis, 1994; Tódor and Degi, 2016).

The term 'language attitudes' refers to a speaker's subjective opinion held about a particular language or dialect, which reflects their language preference and their positive or negative opinions about the language or language variety (Kiss, 1995, p. 135). Language attitudes have also been defined as 'any affective, cognitive or behavioural index of evaluative reaction toward different language varieties or speakers' (Ryan and Giles, 1982, p. 7), while for Dewaele and Pena Diaz (2018, p. 35) the term refers to speakers' opinions, ideas and prejudices about a language. Garrett et al. (2003, p. 12, as cited in Sallabank, 2013) argue that attitudes to language underpin all manner of sociolinguistic and social psychological phenomena: for example, the group stereotypes by which we judge other individuals, how we position ourselves within social groups, how we relate to individuals and groups other than our own. Attitudes thus represent 'a mental state of alertness which, based on individual experience, triggers a reaction to the phenomena, objects and situations which are the object of attitudes' (Kovács Rácz, 2011b, p. 11). Studies of the role of attitudes in language learning have established that learners who have positive attitudes learn more and that learners who learn well acquire positive attitudes (Atchade, 2002, p. 45). On the other hand, negative attitudes towards the foreign language, which often come from stereotypes and superficial contact with the target culture, can impede the learning of that language. Brown (2000, p. 181) also concludes that 'positive attitudes towards the self, the native language group, and the target language group enhanced proficiency' and this reinforces students' positive attitudes, whereas students with negative attitudes may fail to progress and become even more negative in their language learning attitudes (Elyildirim and Ashton, 2006, p. 3). Since attitudes are subject to modification by experience, effective language teaching strategies can encourage students to be more positive towards the language they are learning, which is the main reason for conducting the research described in this paper.

In the sociolinguistic literature on the varieties of Hungarian spoken in the Carpathian Basin, the term 'language attitudes' is used in a wider sense. Kovács Rácz (2011b, p. 11) claims that language attitudes are opinions about a language or language variety, which evaluate the given language or language variety either positively or negatively, while Gréczi-Zsoldos (2011) notes that the term 'language attitudes' refers to a person's subjective attitude towards language forms, the attitude of (a group of) people toward a particular language or language variety, a linguistic phenomenon, linguistic elements and language

use, and their evaluation of these. Tódor and Degi (2016, p. 123–124) stress that in a larger socio-political, socio-cultural, and socio-economic context, “multilinguals’ languages are attributed different meanings and values. Language learners’ attitudes towards the language (including its status and prestige) and its speakers greatly influence the language learning process and the learning outcomes”.

Foreign language education in Serbia starts in grade 1 of elementary school (pupils aged 7). Thus, at the point of starting grammar school, pupils are expected to have attained level A2 according to the Common European Reference Framework for Living Languages (CEFR). The number of weekly classes in EFL varies between grammar schools, depending on its type: in sciences-oriented grammar schools, less focus is given to languages, while in humanities-oriented grammar schools FL is one of the key subjects. The levels of the pupils’ general and individual achievements are defined according to the Common European Reference Framework for Living Languages (CEFR). By the end of the fourth grade of grammar school, pupils are expected to have mastered English as the first foreign language at level B2 (although the productive skills are generally one level lower). However, as pointed out above, proficiency in a second or foreign language is largely conditioned by the age of onset of acquisition but also by the circumstances of language learning. These two factors are claimed to determine our inclination and motivation for learning the foreign language, which results in a positive attitude toward it (cf. Laihonon, 2015, p.47).

Therefore, the aim of the present research is to draw the attention of language educators and researchers to the prevailing attitudes toward English among Hungarian L1 grammar school pupils in Serbia, to identify at least some of the determinants of these attitudes and to suggest ways of improving teaching strategies and educational policy in such a way that pupils who display negative attitudes also achieve an “understanding and appreciation of the foreign culture” (Brown, 2000, p. 181) and consequently, increase their language learning success. Ultimately, (E)FL learners should attain functional-situational bilingualism (multilingualism), which would make their communication in the foreign language much easier and more natural. The reason why we chose 3rd and 4th year grammar school pupils as participants in this study lies in our belief that their formal education in English and their level of proficiency makes these young adolescents appropriate participants for a study on language attitudes and also

because we deem that their attitudes largely reflect the quality of EFL teaching in Vojvodina, Serbia.

THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF VOJVODINA AND THE HUNGARIAN MINORITY

In Vojvodina, which was once an autonomous region in the southern part of the Austro-Hungarian Empire and is today an autonomous province in the north of Serbia, six languages are used officially: Serbian, the majority language, along with five minority languages - Hungarian, Slovak, Romanian, Croatian and Ruthenian. According to Raduški (2003, p. 264), the “[e]thnic complexity of Vojvodina is apparent not only in the high number of different nationalities and their proportion in the population, but also in the spatial distribution of the nationalities, considering the fact that over 80% of Vojvodina’s municipalities are ethnically heterogeneous.” Hungarians and Slovaks exhibit spatial polarization and ethnic domination in certain municipalities, while other national minorities are characterized by spatial dispersion and the absence of ethnic domination.

The rights of the national minorities to the use of their mother tongue are regulated by the Bill of Protection of Rights and Freedoms of National Minorities according to which (Article 10) “[m]embers of national minorities can use their language and alphabet freely, both privately and publicly” (as cited in Belić, 2014, p. 12). This means that in areas where national minorities traditionally live and their population reaches 15%, the bill allows the official use of the minority language and alphabet, along with Serbian and Cyrillic alphabet. Various state laws also grant the members of minorities the right to receive education in their mother tongue. Consequently, in Vojvodina, there are currently 71 elementary schools and 35 secondary schools (of which 10 are grammar schools) in which students can receive education with Hungarian as the language of instruction. At the same time, in spite of the multilingual character of Vojvodina, like in many other Central and East European countries, most L1 speakers of the state language display a monolingual attitude (Marác, 2016, cf. Brubaker et al., 2006).

It is exactly this constellation that is unique to the current research, in which we focus on the language attitudes of the Hungarian minority in a truly exceptional multilingual setting, in which the “hegemonic language, i.e. the official language of the state” (Marác, 2016, p. 26) is legally not promoted at the expense of so-called minor-

ity languages and in which the speakers of minority languages have the right to be educated in their L1. On the other hand, Serbian is the state language and it is therefore expected that minority L1 speakers should generally be bilingual. However, a sharp distinction between people living in a diffuse and in a compact environment has already been established in the existing sociolinguistic literature on the Hungarian minority in Vojvodina (Andrić, 2002, 2004, 2006, 2007, 2009, 2012; Bene, 2012; Čudić, 2003; Göncz, 1985, 1991, 1995, 1999, 2004; Grabovac, 2005, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013; Grabovac and Pléh, 2014; Lánicz, 1996; Mirnics, 2003; Molnár Csikós, 1974, 1995, 1998, 2000; Papp, 2004; Rajsli, 1995, 1996; Vukov Raffai, 2009, 2012; as well as our own research, Kovács Rácz, 2011a, 2011b, 2012a, 2012b, 2015). Namely, a large proportion of young Hungarians living in a compact environment (spatially polarized) in Vojvodina are completely or functionally illiterate in Serbian (cf. Gábrity Molnár, 2007), since they do not speak the language but merely understand (some of) it. Such a situation is mostly the result of the fact that in compact environments, the Hungarian minority lives in homogenous settlements or settlements where Hungarians represent the majority population and are therefore rarely exposed to Serbian except in administrative contexts (Kovács Rácz, 2011b). On the other hand, Hungarians living in a diffuse environment in Vojvodina are in everyday contact with Serbian in a variety of situations and many of them are bilingual. Unlike the compact environment, in the diffuse environment, Hungarian is mostly (or exclusively) used in familial situations. Of course, the situation described here is not unique to Hungarian in a minority context. As pointed out in Dewaele and Pena Diaz (2018), Galician is a co-official language in northern Spain, it is used in local and autonomic administrations, and yet “in general, it is in the rural setting, i.e. in villages and in the coastal areas, that more people use Galician whereas in cities and inland areas Spanish is generally more widely used.”

Leaving aside this issue and the potential facilitative effect of bilingualism on learning a new language, in this study we primarily concentrate on the determinants of the Hungarian minority pupils' attitudes towards English, especially on whether these depend on the environment they live in.

RESEARCH METHODOLOGY

PARTICIPANTS

The choice of 3rd and 4th grade grammar schools pupils in Vojvodina (Serbia) with Hungarian as the language of instruction as participants in this research is justified by a multitude of reasons. Firstly, to the best of our knowledge, there have so far been no similar studies conducted with grammar school pupils attending Hungarian minority schools in Vojvodina. It is worth mentioning though that Tódor and Degi (2016) studied the attitudes of Hungarian-minority primary and secondary school pupils in Romania to different languages based on their learning experiences. What makes studying the attitudes of the participants in this study interesting is that on the one hand, given that these pupils are speakers of a minority language in Serbia and thus are exposed to the majority language and culture from a fairly young age, the expectation is that they will be open to exposure to English and thus that their attitudes to EFL will be positive. On the other hand, however, pupils who live in a compact environment might show a less positive attitude toward English, much like the attitude they showed toward the majority language (Kovács Rácz and Halupka-Rešetar, 2017). Thus, the environment/ community the informants live in is expected to prove to be an important predictor of their attitudes not only towards their L1 and Serbian, as the majority language, but also towards English. Such an expectation is in line with Dewaele's (2005) study on attitudes towards foreign languages among Flemish high school students, in which a difference was found in attitudes toward French between participants with a strong regional identity (comparable to our participants from a compact environment) and participants with a stronger national identity (comparable to our participants from a diffuse environment), with the former group displaying more negative attitudes.

A total of 423 pupils took part in the research, of which there were 343 participants from six schools in a compact environment, as opposed to a mere 80 participants from the four grammar schools in a diffuse environment (i.e. all 3rd and 4th grade grammar schools pupils in Vojvodina with Hungarian as the language of instruction were included in the study). This significant difference in numbers stems from the fact that around 57% of the Hungarian population in Serbia live in a compact environment (Barlai and Gábrity, 2008, p. 17), therefore the number of grammar school pupils is also larger in these areas.

Additionally, the number of Hungarian L1 pupils who decide to attend secondary school in their L1 is not negligible and the compact communities certainly provide more opportunities to do so. Members of the Hungarian minority living in a diffuse environment, on the other hand, often decide to continue their secondary school studies in Serbian, either because this provides them with a wider choice of schools they can apply for or because they believe that attending grammar school in the majority language will prepare them better for their studies at university.

The second reason for choosing exactly these research participants is that their formal education and their expected level of proficiency in English makes them appropriate participants for a study on language attitudes. Thirdly, the attitudes of these young adolescents are expected to reflect the quality of EFL teaching in Vojvodina, Serbia, given that our research participants have been exposed to formal education in EFL for over 10 years. Lastly, but no less importantly, the selection of participants and the research method were strictly limited by the initial permission secured from officials at the schools in which the research was conducted.

INSTRUMENT

The research method used in this study was a survey and the research instrument was a questionnaire in Hungarian (the participants' L1). The research was conducted in all the grammar schools in Vojvodina in which Hungarian is the language of instruction (10 in total), administered in written form during one regular school class (45 minutes).

The questionnaire was designed specifically for this study, it was first piloted on a group of first-year university students and was partially modified before being used in this large-scale study. It contained two parts: the first part investigated the participants' profile and included questions which addressed issues such as the age of onset of acquisition of English, the frequency of its use, the situations in which the participants use English, their self-assessed proficiency and the grade they were awarded in English at school at the end of the previous academic year. The second part of the questionnaire used a dichotomous scale (yes/no) and it focused on the participants' value judgements regarding English, i.e. on whether they consider English to be a beautiful, useful, easy to learn, necessary to prosper, advantageous and recognized language. Based on the participants' answers to these questions, the study aims to provide a comprehensive picture of the attitudes toward English held by 3rd and 4th year grammar school

students in Vojvodina whose L1 is Hungarian. Moreover, it is expected to help pinpointing the ways in which the English language competence of Hungarian L1 learners in Vojvodina can be further developed and to enhance the quality of ELT in Vojvodinian grammar schools with Hungarian as the language of instruction, ultimately leading to the pupils attaining functional-situational bilingualism/ multilingualism, i.e. the ability to use multiple languages for special purposes (mostly study, cf. Niemeier, 1999) in a manner appropriate to the particular situation.

RESEARCH DESIGN

The following independent variables were selected in the present design: a) age of onset of acquisition of English; b) frequency of using English; c) self-assessed proficiency in English; d) contexts of English language use; e) grade awarded at the end of the previous academic year, and f) environment (diffuse or compact).

HYPOTHESES

- 1) Attitudes towards English will differ depending on environment.
- 2) Participants from a diffuse environment will have more positive attitudes toward English.
- 3) Independent variables of a more general nature, such as age of onset of acquisition, frequency of using English, self-assessed proficiency in English, contexts of English language use and school grade in English will affect the participants' attitudes toward English.

RESULTS

The data obtained within the research are analysed and presented in the following way: for the questions in the first part of the questionnaire, we first give a brief description of the data obtained. Next, the data are analysed using the SPSS Statistics 20 software package to compare the answers of the two groups of participants. Then, the participants' value judgements are analysed and they are correlated with the independent variables listed above in an attempt to establish the extent to which inter-group differences exist in attitudes toward English (variable (f) above) and whether attitude to English correlates with any of the more general independent variables in (a)-(e) above.

Proficiency in a second or foreign language is largely conditioned by the age of exposure. However, as Lynch (2017, p. 7) stresses, “the contemporary realities of globalism blur the dichotomy traditionally drawn between classroom learning (i.e., language as construct) and social use (i.e., language as practice). This is particularly true in the case of English use among younger-aged, urban, and upwardly mobile populations the world over”. People are exposed to English on a daily basis and they acquire it from various sources, often more (successfully) than in an institutional setting. The largest proportion of our research participants (over 42% of them) said that they had started learning English either at kindergarten (24% in diffuse and 28% in compact environment) or at school (35% in diffuse and 44% in compact environment). As expected, the percentage of participants who were exposed to English from a very young age is larger among participants from a diffuse environment, which could be the result of various factors, including the size of the city and consequently, the various opportunities it provides. Nonetheless, a comparison of the answers of the two groups of participants (i.e. taking into account the environment in which the participants live and study) returns no statistically significant differences in terms of age of onset of acquisition ($p=.167 - .488$).

Regarding frequency of using English, over half of the research participants claim to use English on a weekly basis and an additional nearly 30% said they use it every day, leaving a mere 15% of those who either use it less frequently or never (or they failed to provide a response to this question). If we take into account the environment the participants live in, we do see some differences between the two populations but the chi-square test shows that overall, and contrary to our expectations, research participants living in a compact environment use English significantly more frequently than those living in a diffuse environment ($\chi^2=7.342$, $p=.007$). Possible reasons for this difference are beyond the scope of this research but may well prove to be a fruitful ground for further studies.

Edmondson (1999, p. 143) stresses that “self-assessment is as good an indicator of future proficiency as any others we have going” and he also explores the interrelationship of attitudes, self-assessment (of proficiency) and length of contact (operationalized as age of onset of acquisition in this research). In terms of self-assessment of proficiency in English, judging by the distribution of answers in the total sample, our research participants are rather confident about their proficiency in English: a mere 14 respondents out of 423 admitted to hav-

ing a rather limited knowledge of English, while the other participants maintained that they can discuss familiar topics in English, with nearly 10% of the respondents declaring that they are highly proficient users of this language. A comparison of the data per environment shows no significant differences between the two groups of participants with respect to how they assessed their proficiency in English.

Regarding the contexts in which our participants use English, over half of them (53,2%) use it in class most frequently. Less than a third of the respondents (27%) asserted that it is when they travel abroad that they use English most often, whereas the remaining three options available were selected by fewer than 10% of the participants each. A comparison of the two populations in terms of the answer to this question reveals that the two options mentioned occurred in a larger percentage among participants who live and study in a compact environment but the chi-square test once again shows no significant differences between the two groups of participants.

The fact that school grades in primary and secondary schools in Serbia range from 1 (a fail grade) to 5 (excellent) allowed us to run the Mann-Whitney U test in addition to the chi-square test but it showed no significant differences between the two groups of research participants in terms of the grade awarded at the end of the previous academic year ($p=.725$).

In an attempt to establish whether the participants' self-assessed proficiency correlates with their school grade (which might prove to be a relevant piece of information below), we applied Spearman's rank correlation coefficient, which returned a statistically significant correlation between these two variables only in the compact environment, while in the case of participants from a diffuse environment, self-assessed proficiency does not correlate with school grade.

SELF-ASSESSED PROFICIENCY/ SCHOOL GRADE	SPEARMAN'S RHO	P LEVEL	N
Diffuse	0.234	0.036	80
Compact	0.009	0.867	343

TABLE 1: CORRELATION BETWEEN SELF-ASSESSED PROFICIENCY AND SCHOOL GRADE IN ENGLISH

Next, we report on the informants' attitudes toward English, based on their yes/no answers to the statements that English is a beautiful (B)/ useful (U)/ easy to learn (E)/ necessary to prosper (P)/

advantageous (A)/ recognized (R) language. In what follows, we first present the answers to these questions (+ or -) in percentages per environment and for the total sample:

STATEMENTS/ ENVIRONMENT	B	U	E	P	A	R						
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
DIFFUSE	86.3.	8.8	81.3	8.8	50	31.3	88.8	6.3	95	1.3	97.5	2.5
COMPACT	60.5	31.9	63.7	27.8	44.4	42.4	65.8	28.1	62.3	30.7	66.4	29.2
TOTAL SAMPLE	65.4	27.5	67.1	24.2	45.5	40.3	70.1	23.9	68.5	25.1	72.3	23.7

TABLE 2: DISTRIBUTION OF ANSWERS REGARDING VALUE JUDGMENTS OF ENGLISH (TOTAL SAMPLE)

Based on the descriptive statistics in the above table, research participants attending a grammar school in a diffuse environment appear to show a more positive attitude towards English. This difference is largest with respect to the categories 'advantageous' and 'recognized', where pupils studying in a compact environment generally appear to be less willing to acknowledge the significance of English in the 21st century than their peers living and studying in a diffuse environment. This might lead us to the conclusion that there is an interaction between our participants' attitudes toward English (in general) and their environment, which we explored using the Pearson chi-square test of independence for all six statements/value judgements. The results of this analysis confirm a significant interaction with environment in the case of the 'beautiful' ($\chi^2=19,786$, $p < .000$), 'useful' ($\chi^2=12,846$, $p < .002$), 'necessary to prosper' ($\chi^2=17,913$, $p < .000$), 'advantageous' ($\chi^2=33,606$, $p < .000$) and 'recognized' ($\chi^2=32,655$, $p < .000$), but not for 'easy to learn' ($\chi^2=3,866$, $p=.145$).

If we explore interactions per environment, we obtain the following results: in the diffuse environment, the value judgement 'necessary to prosper' interacts with age of onset of acquisition ($\chi^2=20,042$, $p=.029$), with self-assessed proficiency ($\chi^2=22,375$, $p=.004$) and with contexts of use ($\chi^2=27,575$, $p=.001$); 'useful' interacts with self-assessed proficiency ($\chi^2=23,073$, $p=.003$) and with contexts of use ($\chi^2=17,587$, $p=.025$), whereas 'beautiful' interacts with self-assessed proficiency ($\chi^2=30,659$, $p < .000$). In other words, the English language attitudes of our research participants from a diffuse environment depend mostly on their self-assessed proficiency, but also on the contexts of use and (to a lesser degree) on age of onset of acquisition also.

In the compact environment, interactions are registered between the value judgment ‘useful’ with age of onset of acquisition ($\chi^2 = 20,203$, $p = .027$) and with self-assessed proficiency ($\chi^2 = 16,863$, $p = .010$); ‘advantageous’ with age of onset of acquisition ($\chi^2 = 21,752$, $p = .016$) and self-assessed proficiency ($\chi^2 = 17,899$, $p = .006$); ‘necessary to prosper’ with self-assessed proficiency ($\chi^2 = 19,506$, $p = .003$); ‘recognized’ with self-assessed proficiency ($\chi^2 = 15,674$, $p = .016$) and ‘beautiful’ interacts with contexts of use ($\chi^2 = 19,573$, $p = .012$). Thus, in the compact environment, as well as in the diffuse one, the way pupils assess their knowledge of English appears to be the strongest indicator of their attitude toward this language. However, age of onset of acquisition is also identified as a variable that interacts with the participants’ value judgements.

Next, we performed a logistic regression test to ascertain the effects of environment, age of onset of acquisition, frequency of use, self-assessed proficiency, contexts of use and grade on the likelihood that participants showed a positive attitude towards English based on their value judgements. Below we give the χ^2 value and the significance of the model, the percentage of variance in attitudes the model explained (based on Nagelkerke R square) along with the percentage of cases classified correctly by the model:

VALUE JUDGEMENT	B	U	E	P	A	R
χ^2	14,402	29,892	6,520	30,815	57,618	63,955
p	0.012	0.000	.368	.000	.000	.000
Variance explained	9.4%	10.9%	2.4%	11%	19.7%	21.7%
Percentage correct	70.4%	72.2%	56.4%	74.6%	71.6%	73.1%

TABLE 3: RESULTS OF BINARY LOGISTIC REGRESSION

In the case of the value judgement ‘beautiful’, the variable of environment was the only one that significantly added to the model. Participants from a diffuse environment were 5.32 times more likely to exhibit a positive attitude than participants from a compact environment. Environment also added significantly to the model in the case of ‘useful’ ($p=0.001$, with participants from a diffuse environment again being as much as 3.99 times more likely to exhibit a positive attitude than participants from a compact environment), but so did age of onset of acquisition and frequency of use ($p=0.02$ for both). None of the variables proved to have an effect on the value

judgement 'easy'. However, environment and age of onset of acquisition were found to correlate with the participants' opinion of English being a language necessary to prosper ($p=0.000$ and $p=0.019$, respectively) and an advantageous language ($p=0.000$ and $p=0.022$, respectively). In the case of both of these value judgements, participants from a diffuse environment proved to have a more positive attitude toward English. Finally, age of onset of acquisition and frequency of use appear to significantly add to the model in the case of the value judgement 'recognized' ($p=0.013$ and $p=0.037$, respectively), irrespective of the environment.

DISCUSSION

The above results suggest that Hungarian L1 grammar school pupils in Vojvodina, Serbia, generally share a rather positive attitude toward English. While this is an expected result, the analysis of the data gathered also confirms the initial hypothesis of the research, which was that environment would be an important predictor of attitudes. We expected that pupils from a diffuse environment would show a more positive attitude toward English since these participants are mostly bilingual (Hungarian-Serbian) and it has been proven that knowledge of previous languages affects attitudes towards subsequent foreign languages (Lasagabaster, 2001). This expectation was challenged by our participants from a compact environment, whose answers suggest not only that they are more confident about their proficiency in English but also (probably as a consequence of this) that they use English more often and in a larger variety of contexts than their peers from a diffuse environment. In order to establish whether there is an interaction between our participants' attitudes toward English and their environment, we ran a chi-square test of independence for all six value judgements (English is a(n) beautiful/ useful/ easy to learn/ necessary to prosper/ advantageous/ recognized language). The results confirm a significant interaction with environment regarding all but one statement ('easy to learn'). However, given that the two groups of participants were not balanced in size and since we wanted to explore inter-group differences, we also ran the chi-square test per environment and even though some differences did occur, the way pupils assess their knowledge of English appeared to be the strongest predictor of their attitude toward this language, irrespective of the environment (cf. Dörnyei, 1994, 1998, 2010; Dörnyei and Ushioda, 2011; Edmondson, 1999; Noels et al., 1996; Tremblay and Gardner,

1995, among others. See also Mikulec and Šamo (2017), who report a negative correlation between self-assessed proficiency in English and positive attitudes towards this language).

Looking at the data from a different perspective, we next performed a logistic regression test to ascertain the effects of the independent variables of age of onset of acquisition, frequency of use, self-assessed proficiency, contexts of use and school grade on the likelihood that participants showed a positive attitude towards English based on their value judgements. The variable of environment proved to significantly add to the model in the case of as many as four of the six value judgements (beautiful, useful, necessary to prosper, advantageous), and so did the variable of age of onset of acquisition (useful, necessary to prosper, advantageous, recognized), whereas frequency of use was only significant for considering English a useful language. These results are in line with previous studies in which the early introduction of English has been shown to exert a positive influence on students' attitudes (see e.g. Cenoz, 2001, 2003; Cenoz and Gorter, 2005, 2017 for Basque students). The effect of the remaining variables on the likelihood that participants showed a positive attitude towards English was not confirmed in this study.

CONCLUSION The present study investigated the language attitudes of 423 Hungarian L1 grammar school pupils in Serbia towards English. The majority of L1 Hungarians in Vojvodina, Serbia, lives in a compact environment and mostly speaks Hungarian, whereas most members of the Hungarian minority who live in a diffuse environment speak Serbian well or are bilingual. This is the reason why one of the initial hypotheses in this study was that there would be a difference in attitudes towards English between the two groups of participants. We expected that participants from a diffuse environment, already familiar with more than one language, will be more open towards English and more likely to have a positive attitude toward it. We also hypothesized that the independent variables of age of onset of acquisition, frequency of using English, self-assessed proficiency in English, contexts of English language use and school grade in English would also affect the participants' attitudes toward English to varying degrees.

The research hypotheses were mostly confirmed. Namely, the environment the participants live in did prove to interact with their attitude to English, with research participants from a diffuse environment showing a more positive attitude. Of the more general independent variables, self-perceived proficiency in English proved to be

the strongest predictor of attitudes towards English, but age of onset of acquisition also proved to interact with it, especially in the compact environment, which was a surprising result. The test we ran to ascertain the effects of environment, age of onset of acquisition, frequency of use, self-assessed proficiency, contexts of use and grade on the likelihood that participants showed a positive attitude towards English based on their value judgements also confirmed the initial hypothesis to a large extent: environment was found to correlate with four of the six value judgements, with participants from a diffuse environment showing a more positive attitude towards English than their peers from a compact environment.

There are several limitations to this study, such as the possibility of measurement errors which are beyond the researcher's control (e.g. when participants either do not respond to specific questions, give insufficient answers or do not follow instructions correctly). Also, given that the larger research, which the present study is part of, explored attitudes toward three languages (minority L1, majority L2, EFL), when designing the questionnaire we had to achieve a trade-off: on the one hand, attitudes are a rather complex construct and therefore, to achieve reliable results, exploring them requires a rather elaborate measure i.e. quite a long questionnaire. This becomes an even graver issue when three languages are involved. On the other hand, however, the practical constraints such as getting permission to administer the questionnaire, the teachers' approval to disrupt their classes and the participants' agreement to take part in the research for free impose a significant limitation on the length of the questionnaire and the time needed to fill it in. We therefore conducted a pilot study on the basis of which we modified the questionnaire and made it more user-friendly and less time-consuming.

Regardless of these limitations, the study also has some pedagogical implications. It confirms the finding that early onset of acquisition and having more than one language lead to more positive attitudes toward a new language (in this case, English, cf. Cenoz, 2001, 2003; Cenoz and Gorter, 2005, 2017 for the effect of early introduction of English; also, cf. Lasagabaster, 2001 for the claim that knowledge of previous languages affects attitudes towards subsequent foreign languages). Unfortunately, these are issues which can no longer be altered at grammar school. However, the English language competence of Hungarian L1 learners in Vojvodina can be further developed and improved by insisting on their attaining functional-situational bilingualism/ multilingualism. This can be attained by ensuring that the

curriculum takes into account the wide range of micro- and macro-contextual and geopolitical factors language attitudes are linked to, and well as unique learner-internal sociobiographical variables and linguistic profiles (cf. Lasagabaster, 2001; Dörnyei et al., 2006; Huguet et al., 2008; Dewaele, 2010; Dewaele and Pena Diaz, 2018). In the context of the research participants in this study, it appears that the macro-contextual factor of environment exerts considerable influence on attitudes: the strong ethnic identity of participants from a compact environment indeed results in a more negative attitude towards English than the more national identity of participants from a diffuse environment (cf. Dewaele, 2005). This suggests that more attention should be paid to stimulating positive attitudes toward language diversity and to fostering plurilingual aspirations in young people generally, but especially so in multilingual contexts like Vojvodina (cf. Busse, 2017).

REFERENCES

- Andrić, E. (2002). Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben [Lexical influence of Serbian onto Hungarian in Vojvodina]. *Iskolakultúra* (12)10, 72-76.
- Andrić, E. (2004). A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról [On the influence of the majority language on the language use of Hungarian L1 children in Vojvodina]. In: I. P. Lakatos & M. T. Károlyi (eds.), *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere* (153-162). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Andrić, E. (2006). A vajdasági diákok kétnyelvűsége [Bilingualism of pupils in Vojvodina]. *Hungarológiai Közlemények*, 37(1), 99-115.
- Andrić, E. (2007). A szabadkai diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői [The bilingualism of students in Subotica and the features of their language use]. *Hungarológiai Közlemények*, 38(2), 52-70.
- Andrić, E. (2009). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini [Bilingualism of Hungarian students in Vojvodina]. In: P. Vlahović, R. Bugarski & Vera Vasić (eds.), *Višejezični svet Melanije Mikeš* (37-55). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Andrić, E. (2012). Az újvidéki középiskolások magyar nyelvi tudatáról [On the language consciousness of Hungarian L1 secondary school pupils in Novi Sad]. *Hungarológiai Közlemények*, 42(1), 69-84.
- Atchade, M. P. (2002). The Impact of Learners' Attitudes on Second or Foreign Language Learning. *Revue du Cames – Serie B*, 4, 45-50.
- Barlai, J. & Gábrity Molnár, I (eds.) (2008). *Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban* [Homecoming: opportunities and equality in Vojvodina]. Szabadka: Vajdasági Módszertani Központ, Grafoprodukt.

- Belić, B. (2014). Linguistic Vojvodina: Embordered Frontiers. In: T. Kamusella & M. Nomachi (eds.), *The Multilingual Society Vojvodina. Intersecting Borders, Cultures and Identities* (1-23). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University.
- Bene, A. (2012). Vajdaság, egyetem, kétnyelvűség [Vojvodina, university, bilingualism]. In: A. Bene (ed.), *A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól: Szocio- és pszicholingvisztikai tanulmányok* (9-27). Becse: Bene Anamária-Lux Color Printing.
- Brown, H. D. (2000). *Principles of language learning and teaching*. 4th edn. White Plains, NY: Addison Wesley Longman.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J. & Grancea, L. (2006). *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Busse, V. (2017). Plurilingualism in Europe: Exploring Attitudes Toward English and Other European Languages Among Adolescents in Bulgaria, Germany, the Netherlands, and Spain. *The Modern Language Journal*, 101(3), 566-582.
- Cenoz, J. (2001). Three languages in contact: Language Attitudes in the Basque Country. In: D. Lasagabaster & J. M. Sierra (eds.), *Language Awareness in the Foreign Language Classroom* (37-60). Zarautz: University of the Basque Country.
- Cenoz, J. (2003). The influence of age on the acquisition of English: General proficiency, attitudes and code-mixing. In M. P. García Mayo & M. L. García Lecumberri (eds.), *Age and the Acquisition of English as a Foreign Language* (77-93). Clevedon: Multilingual Matters.
- Cenoz, J. & Gorter, D. (2005). Trilingualism and minority languages in Europe. *International Journal of the Sociology of Language*, 171, 1-5.
- Cenoz, J. & Gorter, D. (2017). Minority languages and sustainable translanguaging: threat or opportunity? *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 38(10), 901-912.
- Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)*. Available at: <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages/level-descriptions>
- Csizér, K. & Dörnyei, Z. (2005). Language learners' motivational profiles and their motivated learning behavior. *Language Learning*, 55(4), 613-659.
- Čudić, M. (2003). Prilog izučavanju mađarsko-srpskih jezičkih interferencija u severnoj Vojvodini [Research on Hungarian-Serbian language interference in northern Vojvodina]. *Filološki pregled*, 30(2), 187-205.
- Dewaele, J.-M. (2005). Sociodemographic, psychological and politico-cultural correlates in Flemish students' attitudes toward French and English. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 26, 118-137.

- Dewaele, J.-M. (2010). *Emotions in Multiple Languages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dewaele, J.-M. & Pena Diaz, C. (2018). Sources of variation in Galician multilinguals' attitudes towards Galician, Spanish, English and French. *Revista Nebrija De Lingüística Aplicada a La Enseñanza De Lenguas*, 12(25), 34-58. <https://doi.org/10.26378/rnlael1225293>
- Dörnyei, Z. (1994). Motivation and motivating in the foreign language classroom. *The Modern Language Journal*, 78(3), 273-284.
- Dörnyei, Z. (1998). Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching*, 31(3), 117-135.
- Dörnyei, Z. (2003). Attitudes, orientations, and motivations in language learning: Advances in theory, research and applications. *Language Learning*, 53(1), 3-32.
- Dörnyei, Z. (2010). Researching motivation: From integrativeness to the ideal L2 self. In S. Hunston & D. Oakey (eds.), *Introducing applied linguistics: Concepts and skills* (74-83). London: Routledge.
- Dörnyei, Z., Csizér, K. & Németh, N. (2006). *Motivation, Language Attitudes and Globalisation*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Dörnyei, Z. & Ushioda, U. (2011). *Teaching and researching motivation*. 2nd edn. Harlow: Longman.
- Edmondson, W. (1999). *Twelve Lectures on Second Language Acquisition: Foreign Language Teaching and Learning Perspectives*. Tübingen: Gunther Nas Verlag.
- Ellis, R. (1994). *The study of second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Elyildirim, S. & Ashton-Hay, S. (2006). Creating positive attitudes towards English as a foreign language. *English Teaching Forum*, 44(4), 2-21.
- Gábrity Molnár, I. (2007). Vajdasági fiatal magyar diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei [Career, migration and adult educational needs of young Hungarian graduates from Vojvodina]. In: *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát-medencében* (132-173). Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Garrett, P., Coupland, N., Williams, A. (2003). *Investigating language attitudes: Social meanings of dialect, ethnicity and performance*. Cardiff: University of Wales Press.
- Göncz, L. (1985). *A kétnyelvűség pszichológiája [The psychology of bilingualism]*. Novi Sad: Forum.
- Göncz, L. (1991). *A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai [Psychological research into Hungarian-Serbian biligualism in Vo-*

jvodina]. In S. Györi-Nagy & J. Kelemen (eds.), *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II* (88-99). Budapest: Széchenyi Társaság.

Göncz, L. (1995). A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben [The impact of language of instruction on the personality development of pupils in a multilingual environment]. In I. Kassai (ed.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* (65-81). Budapest: MTA.

Göncz, L. (1999). A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban) [The Hungarian language of Yugoslavia (Vojvodina)]. Budapest & Novi Sad: Osiris & Forum.

Göncz, L. (2004). Újabb nyelvi adalékok a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználati szokásaihoz [New additions to the language use of Hungarian speakers in Vojvodina]. In I. P. Lakatos & Károlyi, M. T. (eds.), *Nyelvjárásvetés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. Nyelvvesztés, nyelvjárásvetés, nyelvcsere. A 13. Élőnyelvi Konferencia előadásai* (13-25). Budapest: Tinta.

Grabovac, B. (2005). Emlékezeti szerveződés, nyelvtanulás, fordítás. [Memory organization, language learning, translation]. In E. Csányi (ed.), *Társadalom és tudomány* (159-173). Novi Sad: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium.

Grabovac, B. (2009). Egynyelvű és kétnyelvű kognitív működés. Integrálás, felzárkóztatás, esélyegyenlőség [Monolingual and bilingual cognitive function. Integration, inclusion, equal opportunities]. In A. Bene (ed.), *Az esélyegyenlőség és felzárkóztatás vetületei az oktatásban III* (200-212). Novi Sad: Forum / Faculty of Philosophy.

Grabovac, B. (2010). Hasonlóságok és különbségek – egynyelvű és kétnyelvű nyelvi fejlődés és működés [Similarities and differences - monolingual and bilingual language development and functioning]. In A. Bene (ed.), *Korszerű módszertani kihívások* (154-167). Subotica: Hungarian Language Teacher Training Faculty.

Grabovac, B. (2011). Kétnyelvűség a szemantikus differenciál és a Stroop-teszt tükrében. A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban, a korszerű európai régiómodellben [Bilingualism in light of the semantic differential and the Stroop-test]. In A. Bene (ed.), *A magyar nyelv többnyelvű Vajdaságban I* (60-73). Subotica: Hungarian Language Teacher Training Faculty.

Grabovac, B. (2012). Kétszavas érzelmi Stroop-feladat egynyelvű és kétnyelvű vajdasági közegben [A two-word emotional Stroop task in a monolingual and bilingual environment in Vojvodina]. In A. Bene (ed.), *A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban II* (56-69). Subotica: Hungarian Language Teacher Training Faculty.

Grabovac, B. (2013). Mérési módozatok a kétnyelvűség-kutatásban és az affektív tudományokban [Measurements in Bilingualism and Affective Science].

In J. Berényi (ed.), *Tudományos diszkurzusok (83-86)*. Novi Sad: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.

Grabovac, B. & Pléh, Cs. (2014). Emotional activation measured using the emotional Stroop task in early Hungarian–Serbian bilinguals from Serbia. *Acta Linguistica Hungarica*, 61(4), 423-441.

Gréczi-Zsoldos, E. (2011). A nyelvi attitűd [The language attitude]. Available at: <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/12/16/a-nyelvi-attitud-2/> (2019. 07. 03.)

Halupka-Rešetar, S., Knežević, Lj., & Topalov, J. (2018). Revisiting willingness to communicate in English as a foreign language: The Serbian perspective. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 39/10. 912-924.

Horwitz, E. K. (1986). Preliminary evidence for the reliability and validity of a foreign language anxiety scale. *TESOL Quarterly*, 20, 559-562.

Horwitz, E. K. (2001). Language anxiety and achievement. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 112-126.

Huguet, A., Lapresta, C. & Madriaga, J. M. (2008). A study on language attitudes towards regional and foreign languages by school children in Aragon, Spain. *International Journal of Multilingualism*, 5 (4), 175-293.

Kiss, J. (1995). *Társadalom és nyelvhasználat [Society and language use]*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kovács Rácz, E. (2011a). The use of the dialect among Hungarian ethnic minority in Serbia (Banat). In: I. A. Fedorov, L.V. Krasnova & S.V. Guzenina (eds.), *The society, the communities, the human: In search of "eternal world"* (105-110). Tambov: Ministry of Education and Science of RF, FSBEI HPE Tambov State University named after G.R. Derzhavin.

Kovács Rácz, E. (2011b). *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében [Language attitudes of Hungarians in Vojvodina]*. Novi Sad: Sajnos.

Kovács Rácz, E. (2012a). Magyar nyelvjárások az oktatásban [Hungarian dialects in education]. *Hungarológiai Közlemények* 43(4). 27-37.

Kovács Rácz, E. (2012b). Kisebbségi nyelvjárási attitűd és identitástudat [Minority language attitudes and sense of identity]. In: J. Ispánovics Csapó (ed.), *Vajdasági magyar tudóstalálkozó. Tudomány, módszer, argumentáció* (35-41). Novi Sad: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács. Available at: <http://www.vmat.rs>.

Kovács Rácz, E. (2015). A vajdasági magyar ötödik és nyolcadik osztályos tanulók pozitív nyelvjárási attitűdje” [Positive attitudes to dialects among fifth and eighth grade Hungarian pupils in Vojvodina]. *Hungarológiai Közlemények* 46(3). 114-121.

Kovács Rácz and Halupka-Rešetar. (2017). Korelacija između uzrasta ispitanika, učestalosti upotrebe srpskog jezika, školske ocene i samoprocene znanja

kod učenika vođanskih srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku. *Nasleđe* 38. 141-161.

Laihonen, P. (2015). A nyelvoktatás elmélete és gyakorlata ma: betekintés a finn oktatásba és azon túl [The theory and practice of contemporary language teaching: education in Finland and beyond. In I. Vančo & I. Kozmács (eds.), *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára* (43-56). Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.

Láncz, I. (1996). A köznyelvűsödés útján [On becoming common language]. In: I. Láncz (ed.), *Nyelvünk – nyelvhasználatunk* (43-53). Budapest: Betli Bt.

Lanstyák, I. (1995). A magyar nyelv központjai [The linguistic centres of Hungarian]. *Magyar Tudomány*, 10, 1170-1185.

Lasagabaster, D. (2001). University students' attitudes towards English as an L3. In: J. Cenoz, B. Hufeisen & U. Jessner (eds.), *Looking beyond Second Language Acquisition* (43-50). Tübingen: Stauffenburg Verlag.

Lynch, A. (2017). Bilingualism and Second Language Acquisition. In: N. Van Deusen-Scholl & Nancy H. Hornberger (eds.), *Second and Foreign Language Education, Encyclopedia of Language and Education vol. 4* (43-55). Cham: Springer International Publishing.

MacIntyre, P. D. & Gardner, R. C. (1994). The Subtle Effects of Language Anxiety on Cognitive Processing in the Second Language. *Language Learning*, 44, 283-305.

Marác, L. (2016). Empowering ethno-linguistic minorities in Central- and Eastern Europe. *Belvedere Meridionale*, 28 (2), 21-37.

Mikulec, A. & Šamo, R. (2017). How important is English to Croatian pre-service primary and preschool teachers not majoring in English? In: S. Letica Krevelj & R. Geld (eds.), *UZRT 2016: Empirical Studies in Applied Linguistics* (115-126). Zagreb: FF Press.

Mirnic, K. (2003). Nemzeti kisebbségből szórványnépesség. In: I. Molnár Gábrity & Zs. Mirnic (eds.), *Kisebbségi létjelenségek* (25-84). Szabadka: MTT Könyvtár 7.

Molnár Csikós, L. (1974). Szociolingvisztikai vizsgálatok a Dunatájon [Sociolinguistic research along the Danube]. *Létünk*, 4(5-6), 76-83.

Molnár Csikós, L. (1995). A vajdasági magyar diáknyelv napjainkban [The language of Hungarian pupils in Vojvodina]. *Híd*, 59, 347-351.

Molnár Csikós, L. (1998). Az anyanyelven való tanítás a jugoszláviai magyarok körében [Teaching in the mother tongue among Hungarians in Yugoslavia]. In: I. Molnár Gábrity & Zs. Mirnic (eds.), *Vajdasági útkereső* (191-196). Szabadka: MTT Könyvtár 2.

Molnár Csikós, L. (2000). Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése [The language use of pupils in Vojvodina]. In: A. Borbély (ed.), *Nyelvek és kultúrák*

érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai (157-163). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Niemeier, S. (1999). A Cognitive View On Bilingualism And “Bilingual” Teaching And Learning. *Journal of English Studies*, 1, 165-185.

Noels, K. A., Pon, G. & Clément, R. (1996). Language, identity, and adjustment: the role of linguistic self-confidence in the acculturation process. *Journal of Language and Social Psychology*, 15(3), 246-264.

Papp, Gy. (ed.). (2004). *Mi ilyen nyelvben élünk [The language we live in]*. Szabadka: MTT Könyvtár 9.

Rajslji, I. (1995). Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között [Language adaptation and code switching under altered circumstances]. In: I. Kassai (ed.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai* (299-305). Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.

Rajslji, I. (1996). A kódváltás jelensége a fiatalok nyelvhasználatában [Code switching in the language use of young people]. *Ada: Szarvas Gábor Nyelv-művelő Napok*. 68-73.

Ryan, E. B. & Giles, H. (1982). *Attitudes towards language variation*. London: Arnold.

Sallabank, J. (2013). *Endangered Languages: Attitudes, Identities and Policies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Raduški, N. (2003). Etnička slika Srbije – popis 2002. godine [The ethnic picture of Serbia – the 2002 census]. *Migracijske i etničke teme*, 19(2-3), 253-267. Available at <https://hrcak.srce.hr/7860> (2019. 07. 03.)

Skehan, P. (1991). Individual differences in second language learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 13(2), 275-298.

Tódor, E. & Degi, Zs. (2016). Language Attitudes, Language Learning Experiences and Individual Strategies What Does School Offer and What Does It Lack? *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 8(2), 123-137.

Tremblay, P. F. & Gardner, R. C. (1995). Expanding the motivation construct in language learning. *Modern Language Journal*, 79(4), 505-520.

Ushioda, E. (2008). Motivation and good language learners. In: C. Griffiths (ed.), *Lessons from good language learners* (19-34). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Vukov Raffai, É. (2009). A kétnyelvűség megítélése kétnyelvű környezetben [The perception of bilingualism in a bilingual environment]. In: A. Borbély, I. Vančóné Kremmer & H. Hattyár (eds.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó.

Vukov Raffai, É. (2012). *Az örökíró, a hémijszka, és ami körülöttük van*. Subotica: Grafoprodukt.

САБИНА ХАЛУПКА-РЕШЕТАР

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЕЛЕОНОРА КОВАЧ-РАЦ

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

РЕЗИМЕ

СТАВОВИ ПРЕМА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ:
КОНТЕКСТ МАЂАРСКЕ МАЊИНЕ У ВОЈВОДИНИ

Иако постоји обимна литература о ставовима према енглеском језику, до сада су у значајно мањој мери истраживани ставови говорника мањинских језика према страном језику, посебно у контекстима у којима говорници мањинског језика стичу формално образовање на свом језику и нису изложени страном језику у непосредној околини. У раду су представљени резултати анкете спроведене међу ученицима гимназија у Војводини (Србија) чији је матерњи језик мађарски и који енглески језик уче више од десет година. У истраживању смо имали два подузорка испитаника, зависно од окружења у ком живе (компактна и дифузна језичка заједница). Истраживачки инструмент био је упитник који је садржавао два дела: први део је истраживао профил учесника, а други је истраживао вредносне судове учесника о енглеском језику. Почетне хипотезе истраживања биле су (1) да ће окружење у коме испитаници живе утицати на њихове ставове према енглеском језику, (2) да ће испитаници из дифузног окружења изразити позитивнији став према енглеском језику од испитаника који живе у компактном окружењу, те (3) да ће варијабле општије природе, као што су узраст у коме су почели да уче енглески језик, учесталост употребе овог језика, самопроцена знања енглеског језика, контексти његове употребе и школска оцена из предмета Енглески језик такође утицати на ставове испитаника порема енглеском језику као страном.

Резултати истраживања потврђују почетну хипотезу да окружење утиче на ставове: испитаници који живе у дифузном окружењу показали су се отворенијим за излагање енглеском језику и њихов однос према овом језику се такође показао позитивнијим од ставова испитаника који живе у компактном окружењу. Само неке од општијих независних варијабли укључене у студију показују интеракцију са позитивним ставовима према енгле-

ском језику. Наиме, самопроцена знања енглеског језика показала се као најјачи предиктор односа према енглеском језику, али се показала интеракција са узрастом у коме су испитаници почели да уче енглески језик, посебно у компактном окружењу, што је било изненађујуће. Тест који смо спровели како бисмо утврдили утицај ових варијабли на вероватноћи да су учесници показали позитиван став према енглеском на основу њихових вредносних судова такође је у великој мери потврдио почетну хипотезу: окружење корелира са четири од укупно шест вредносних судова, при чему су испитаници из дифузног окружења показали позитивнији став према енглеском језику него њихови вршњаци из компактног окружења.

Упркос ограничењима, пре свега у погледу обимног истраживачког инструмента, броја недостајућих одговора на упитницима, те ограниченог приступа испитаницима, овде представљена студија такође има одређене педагошке импликације. Пре свега, потврђује већ познату чињеницу да учење/усвајање језика на раном узрасту и билингвизам/мултилингвизам резултују позитивнијим ставовима према новом језику (у овом случају, према енглеском, уп. Cenoz, 2001, 2003, Cenoz and Gorter, 2005, 2017, Lasagabaster, 2001). И мада се на ове факторе не може утицати у гимназији, компетенције ученика енглеског језика из Војводине, чији је матерњи језик мађарски могу се даље развијати и побољшавати инсистирањем на њиховом постизању функционално-ситуационе двојезичности/вишејезичности. Ово се може постићи уколико се у наставни план и програм укључи читав спектар микро- и макроконтекстуалних и геополитичких фактора који су повезани са језичким ставовима, као и јединствене социобиографске варијабле и језичке профиле ученика (уп. Lasagabaster, 2001, Dörnyei et al., 2006, Huguet et al., 2008, Dewaele, 2010, Dewaele and Pena Diaz, 2018). У контексту испитаника у овој студији, чини се да макроконтекстуални фактор окружења има значајан утицај на ставове: изражен етнички идентитет испитаника из компактног окружења доводи до негативнијег односа према енглеском језику од националног идентитета карактеристичнијег за испитанике из дифузног окружења (уп. Dewaele, 2005). Ово наводи на закључак да много више пажње треба посветити подстицању позитивног става према језичкој разноликости код младих, као и неговању вишејезичних аспирација, нарочито у вишејезичним контекстима каква је Војводина (уп. Busse, 2017). Резултати овог истраживања

тредало би да допринесу оскудној литератури о ставовима мањинских говорника према страном језику у вишејезичним и мултикултурним областима попут Војводине.

Кључне речи: језички став; ставови према енглеском језику; мањински контекст; компактна и дифузна језичка заједница.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КЊИЖЕВНОСТ

АНИЦА М. РАДОСАВЉЕВИЋ¹

НЕБОЛША Ј. ЛАЗИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЛИЧНА И ПОРОДИЧНА ДРАМА СИМКЕ КАТИЋ У РОМАНУ *КОРЕНИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

САЖЕТАК. У раду разматрамо лик Симке Катић из романа *Корени* Добрице Ћосића, који је уједно и најважнији женски лик у роману. Из укупног књижевног опуса и мноштва ликова *Корена* издвојили смо овај женски лик како бисмо указали на његов значај и место у књижевном свету Добрице Ћосића. Покушаћемо да укажемо на личну и породичну трагедију Симке Катић која произилази из болне чињенице немогућности остварења потомства. Показаћемо како Добрица Ћосић гради књижевни лик Симке Катић из различитих наративних углова и посматра је у најразличитијим животним ситуацијама и различитим међуљудским односима.

Анализом књижевног лика Симке Катић покушаћемо да у раду тематизујемо неколико важних питања, као што су: да ли је у лику Симке Катић писац књижевноуметнички обликовао прототип српске жене с краја XIX века? Како се патријархална средина односи према жени нероткињи? Због чега се тада на материнство гледало као на најважнију друштвену улогу жене?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Симка Катић; *Корени*; Добрица Ћосић; жена; трагичност; потомство; љубав; патња.

¹ anicaradosavljevic93@gmail.com

² lazicjnebojsa@yahoo.com

Рад је примљен 10. јануара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

*Свака жена дар једанїуї у живоїу зїреши
Добрица Ћосић, Корени*

Без обзира на различита мишљења, књижевно стваралаштво Добрице Ћосића представља једно од најамбидициознијих, најуспешнијих и највећих достигнућа српске прозе у другој половини XX века. Велики по обиму, али и по значају за културни, историјски и књижевни живот, романи Добрице Ћосића заузимају значајно место у савременој српској књижевности.³

Из обимног Ћосићевог књижевног опуса, према модерној структури која подсећа на роман тока свести, по свевременој теми и мотивски обликованој причи, издваја се роман *Корени*.⁴ Без обзира на променљиви књижевни укус критичара, али и публике, овај роман остаје, уз роман *Време смрти*, беспоговорно ремек-дело Добрице Ћосића. О овом роману Добрице Ћосића Јован Делић је писао на следећи начин:

„*Корени* и *Бајка* романи су од највећег значаја за књижевни, односно романсијерски, па и интелектуални развој Добрице Ћосића: за његову романсијерску, политичку и публицистичку судбину [...] С *Коренима* ће писац пронаћи ону почетну тачку у историји, у времену о којем приповједа и од те тачке ће кренути у свом имагинирању историје. Овај роман је данас гранични угаони камен и почело те визије, Ћосићевог успостављања епохе.“ (Делић, 2018, стр. 60)

Најзрелији период Ћосићевог романсијерског приповедања почиње *Коренима*.⁵ Роман је енциклопедија породичног и друштвеног живота у Србији и њена је својеврсна слика у малом.⁶ Борислав Михајловић Михиз у књизи *Порџреїи* пише да је у овом роману осликана душа Србије: „[...] Србија коју нисмо досада по-

³ Велики део прозног штива овога писца чине историјски романи. Заправо, његов романсијерски опус је историја једног народа у распону од век и по, са историјским, социјалним, породичним и личним проблемима појединца у епохи рата, отпора и страдања. Ћосићеви романи су истовремено хроника и историја српског друштва, а понајвише историја српског сељака. Када говоримо о историјским романима увек морамо имати у виду да су историјски романи овога писца уједно и породични. Сви романи Добрице Ћосића, изузимајући романе *Далеко је сунце* и *Бајка*, повезани су у велики породични циклус. Главни јунаци породичног циклуса су чланови породица Катић и Дачић.

⁴ Од тренутка када је роман *Корени* угледао светлост књижевног дана, давне 1954. године, па све до данас, на њега се гледало као на један од најуспешнијих књижевних подухвата овога писца. Био је и остао његов најчитанији роман.

знавали. Знали смо јој декор и костим, трају још понеки њени обичаји и куће које је градила и у којима је живела. Нисмо јој до краја знали душу. Да је тако блиска, тако идентична нашој, а тако друкчије оштра и суровије тупа ...“ (Михајловић, 1988, стр. 215–228). *Корени* су слика друштвеног живота српског човека с краја XIX века. С овим романом Ћосић је унео у свој приповедачки дискурс вишегласје јунака, сукобе различитих животних идеологија и драмске заплете. На таквом поетичком темељу обликовани су касније сви Ћосићеви романи.

Снажна социјална и психолошка обележја осликана су у карактерима књижевних јунака *Корена*. Ћосићеви јунаци су уметничка литерарна пројекција стварних људи, а не измишљених ликова. О Ћосићевим јунацима Милан Радуловић у студији *Роман Добрице Ћосића* пише: „Романсијерске теме нашег писца засноване на конкретној историјској грађи, док индивидуализован јунак 'подражава' стварну или могућу судбину неког реалног или замишљеног човека, дочарава отвореност и једноставност природног живота“ (Радуловић, 2007, стр. 56).⁷

У оквиру нашег бављења проблемом књижевних ликова у делу Добрице Ћосића, посебно ћемо се осврнути на један женски лик, лик Симке Катић, који је уједно и најважнији женски лик у рома-

⁵ „И поред сјајног успеха романа *Далеко је сунце* (1951), тек је *Коренима* Ћосић заплочио у велику матицу романсијерског твораштва. Дубином виђења прошлости, синкретичном снагом имагинације, ритмом и магијом језика, који се на моменте, несвесно, користећи десетерачки ритам (о томе је изврсно писао др Жарко Рушић), смењиван аритмијом која прати покрете тока свести – тај роман је показао да српски модерни роман сме да крене ризичним струјама истраживања, да лозинка: слобода стилова није реторичка фигура, да су појединци склони таквим истраживањима стварна залога у борби за пруланизам књижевних идеја и облика, борби која се до тада (1954) још водила у нашој књижевности“ (Егерић, 1982, стр. 131).

⁶ У студији *Роман Добрице Ћосића*, Милан Радуловић пише да је Ћосић „открио“ и „уметнички васкрснуо једну у литератури непознату Србију, мрачну, несрећну и тајанствену, изнутра рањену и растрзану, окренуту новом добу и новој европској култури и оптерећену тешким историјским наслеђем и горким животним искуством [...]“ (Радуловић, 2007, стр. 64).

⁷ „Смештајући своје ликове у породични микрокосмос као примаран и природан простор људског живота, Ћосић не примењује само поетичке законмерности породичног романа него и активира патријархални архетипски модел на основу којег се заснива, спознаје и самерава људска судбина. У свести и подсвести његових читалаца тај образац живи као традицијска духовност: подразумевајућа вечна животна истина, а не само као пролазан, историјски, или апстрактан и превазиђен културни модел“ (Радуловић, 2007, стр. 44).

ну. Недовољно описивана и тумачена, ова књижевна јунакиња остала је у сенци доминантних мушких ликова. Дубоко индивидуализовани Симкин лик Ћосић је веома брижљиво градио, моделовао и приказао тако да га читаоци могу сагледати из различитих наративних углова и перспектива приповедања, у различитим животним ситуацијама и у најразличитијим међуљудским односима.

Симка Катић представник је оне типично запостављене женске популације у старим патријархалним породицама у којима је мушкарац на врху хијерархијске лествице. Муж је најдоминантнија личност у породици, а жена није жена уколико није способна да оствари своју основну биолошку функцију – да иза себе остави потомство. Друштво је на материнство, нарочито у XIX веку, гледало као на примарни циљ и основни задатак женског пола; брак без деце сматрао се необичним и неприродним. Такав брак патријархална средина је оспоравала, уз преовлађујуће мишљење према којем је пород нужан и неопходан услов смисла и одржања брачне заједнице.

Уметнички књижевни сензибилитет и свест о жени Добрице Ћосића доноси пред читаоце слику патријархалне жене у Србији краја XIX века и њен потчињен положај у патријархалној породичној заједници. Ћосићев приповедачки таленат обликовао је и приказао жену чија се тешка животна судбина налази између две негативне појаве: пропаст српског друштва и пропадање старе српске патријархалне породице на крају XIX века. Лик Симке Катић изграђен је на такав начин да се она од почетка до краја налази између егзистенцијалне угрожености и душевне nelaгоде. Дубоко укорењена у болну стварност из које не може да побегне, а која је као зла судбина прогони, Симка Катић временом постаје симбол женског отпора и побуне против угњетавања и ниподаштавања супруге у оваквим браковима.

Тематизацијом социјалног значења у *Коренима* разоткривамо много различитих односа, између осталих онај најбитнији, однос мужа и жене. Читав роман од прве до четврте главе⁸ прати интимни брачни однос Симке и Ђорђа Катића. Однос супружника најважнији је однос у роману, а посебно је битан за боље и темељније упознавање с књижевним ликом Симке Катић. Роман прати психолошко и друштвено, породично и лично пропадање

⁸ Поред четири главе романа, својеврсни оквир приче о Катићима у *Коренима* чине пролог и епилог старца Николе, свезнајућег приповедача мистификованог порекла.

супружника. Несрећни и дубоко погођени чињеницом да немају деце, супружници проживљавају праву драму. Њихови брачни сукоби драмски су осликани и дубоко психолошки мотивисани.

Након кратког разговора на почетку романа са слугом Толом, из којег сазнајемо да се Толова жена породила, Симку Катић читалац боље упознаје из дијалога, односно сукоба са мужем. Вредна, одана и пожртвована, Симка је Ђорђу више од жене, она је његов највернији и најоданији слуга. Доведена у кућу Аћима Катића, Симка служи једном човеку и његовој срећи.⁹ Њен социјални статус у великој мери одређује њену судбину. Сиромаштво је њено име и презиме.¹⁰ Сиромаштво је нагнало да пристане на удају, али и да остане у браку у коме је срећа била немогућа.

Одана и верна, Симка петнаест година чека мужа с пута, увек са спремљеном вечером и намиреном стоком. Како је писала Вирџинија Вулф, „суштина женског постојања [...] јесте у томе да су издржаване и да дворе мушкарце“ (Вулф, 2000, стр. 63).

„Никад се није вратио с пута, свеједно у које доба ноћи и по каквом невремену, а да га она није будна дочекала, вратнице му отворила, испрегла стоку и нахранила, њега топлом вечером понудила, обућу му изула, и ноге опрала, као дете сместила у чист кревет, и после га заспалог грлила под мишку.“ (Ћосић, 2013, стр. 33)

Народна традиција одувек је жену везивала за кућу, а мужу допуштала слободно кретање, о чему је Љиљана Пешикан-Љуштановић писала:

„Жена је везана за простор куће, мировање и чекање, док мушкарцу припада отворени простор и слободно кретање у њему. Гранични простор куће – врата, праг, прозор – постају место сусретања два типа простора, отвореног и затвореног, и два типа егзистенције – мушког и женског. [...] Нарушавање скровитости и изолованости куће, сматра се кршењем моралне норме које обезвређују жену упркос њеној лепоти.“ (Пешикан-Љуштановић, 2011, стр. 352)

⁹ На примеру Симке и Ђорђа Катића, Милан Радуловић примећује да „Ћосићеви јунаци срећу понекад замишљају као стања у којима с задовољене природне, чулне и душевне жудње дића: нагон за самоодржавањем, жудња за љубављу. За превазилажењем осећања самоће, невољности и слутње смрти“ (Радуловић, 2007, стр. 209).

¹⁰ О Симкиној прошлости сазнајемо из прича других жена које говоре о њеном пропадању онда када је први пут Ђорђе истерује из куће. Пре него што је постала газдарица, Симка је била сиромашна и без мираза: „Високо је држала главу и презирала сиротињу. А сада је пала на ниско грање [...] Нек види мало како сиротиња живи. Заборавила, па се осилила,“ (Ћосић, 2013, стр. 149–150).

Добрица Ћосић се у приповедању користи унутрашњим монолозима, како би на најбољи начин дочарао емоционалне набоје и психолошке потресе својих јунака и што сликовитије читаоцима приближио њихово душевно стање. Симкини унутрашњи монолози имају симболичку вредност и показују тешко стање у којем се јунакиња налази. На самом почетку романа наилазимо на таква један монолог из којег сазнајемо шта она осећа, проживљава и шта је мучи. Овај монолог најбоље приказује несрећни брачни живот Симке и Ђорђа.

„Колико сам хлебова намесила и људи нахранила. Очи и руке изгорела сам на огњишту. А сан ми траје само између других и последњих петлова. Свиње ти храним, стоку надгледам, помажем у трговини, копам с надничарима [...] Изелице! За вас Катиће сам радила и чувала. У шта су истекле моје младе године? Ти си ми снагу просуо ни у шта, ти што хрчеш, што спаваш, уморан си, заболеле те пенице од моје главе. Нисам ни годину дана проживела као жена, ни као Анђа Толина, што ни хлеба у кући нема, ни као она нисам проживела, и она је срећнија од мене [...] Ти си се ваљао по туђим постељама. [...] А ја те чекам [...] За тебе се спремала, а ти дођеш, па удараш на механчине, оборе и коње. А да си бар тада могао жељу да ми одмалиш. Узимала сам те и наручје и пела на себе, као што се дете пење на коња. А ти ме, јаду, штупаш, уједаш као мало куче, само ме наљутиш и оставиш. Од таквих као што си ти не би ни на ђубрету клијало!“ (Ћосић, 2013, стр. 61)

Ћосић Симкину одвојеност од просвећеног и културног живота градске средине најбоље приказује у односу према деверу Вукашину.

„Често би ноћу заплакала у бризи за њим што је негде далеко у свету, туђем и мрском, у свету дрзге вере и другог говора [...] И његове женидбе се дојала, била је убеђена да ће га та варошанка отуђити. Онда више неће доћи и помиловати је шкрто меком, господском руком по образу. На та лака миловања поруменела би и у себи дуго носила сећања на њих, понекад мутна и стидна с резом слатке, танке дрхтавице.“ (Ћосић, 2013, стр. 56)

Не допуштајући сину да изабере себи жену, Аћим Катић бира себи снаху по једином важном критеријуму: према плодности. Симка се мири са судбином коју јој намењује свекар и од првог тренутка зна своје место у породици Катић. Без могућности да себи изабере мужа, Симка постаје Ђорђева жена и газдарица у кући Катића. Аћим Катић верује да Симка може да му роди мно-

го наследника. Аћим бира себи снаху не као свекар или отац, већ као мушкарац који је такву жену у животу желео.

„Он је њу нашао и изабрао. Баш онакву какву је желео снаху да има: крупну, бокату, да може децу као зечиће да рађа. Није му сметало што је из сиротињске куће, и што јој је отац дунарџија и надничар, јер је видео још код манастира да је по свему друкчија од његове Живане, танке, мале и савијене као махуна пасуља у сушној години. Знао је да се Симка неће прекинути и осушити после другог детета. Запросио је, не питајући Ђорђа да ли му се допада. Уживао је, гледајући је кроз прозор, кад висока, боката а витка, лако као усправан вал заплочи двориштем, испуни га свег, па су кућа и зграде и јасенови мали, играчке за децу: одједном су сва врата затиснута њоме, а руке немирне, као да расад саде.“ (Ћосић, 2013, стр. 41)

Срамотна Аћимова жеља за Симком јавља се у тренуцима када схвати да је синовљева немогућност да са Симком има деце узрок њихове брачне несреће. Његова старачка и срамотна жудња за младом женом остаје контролисана и неостварена.

„Тада, у тим данима, жалио је Симку, свако јутро разгледао је да је види траг постеље у подочњацима, а видео је само умор од искиданог сна, тугом је испраћао увече кад би одлазила у своју собу, и желео је [...] Он, свекар. За човека срамотно.“ (Ћосић, 2013, стр. 184)

Симка Катих симбол је женске еротске лепоте. Међутим, ова лепота Симки Катих не доноси срећу, она је њена зла коб и несрећа. Симкина лепота је повод за мужевљево стално сумњичање о могућој превари.¹¹ Путеност и сензуалност њеног тела, телесност и самозагледаност у себе повезују Симку са Станковићевом Софком.¹² У тренуцима када се препушта себи, свом телу,

¹¹ У нашем усменом стваралаштву и народној традицији познате су пословице у којима лепота жене указује на могућу несрећу: *Удавило кућу не завילו, Удавило збор здира, а традило кућу кући, Лепа жена је шућа жена и сл.*

¹² Софка је симбол сексуалности, еротичности и привлачности у роману *Нечиста крв*. Бора Станковић развија мотив сексуалности у роману рушећи табуе нечега што се „не сме“ продирујући у Софкину душу и тело. Роман слави женску лепоту и телесност, али указује и на њену коб. Софкина сексуалност, путеност њеног тела, страственост коју тешко потискује, доводе је до самодеструкције и уништења. У тренуцима када она припада само себи, својим маштаријама, свом телу, Софка себе доживљава као друго биће. Она пројектује другу Софку, креира своје друго ја. Вишак њене телесне енергије постаје снага њене еротичности. То друго биће, та друга Софка, телесна је, чулна, осетљива жена која ужива у својој сексуалности. У тим тренуцима Софка добија животињску форму постојања: она постаје жена која не размишља, без логике, препушта се страстима.

Симка чезне за правим мушкарцем, оним мушкарцем чију снагу жели да осети на себи, ону мушку снагу која јој недостаје. Попут јунакиње *Нечистије крви* када она постаје „друга Софка“, и Симка се препушта миловању свог тела. Симка Катић се, заљубљена у себе и своја недра, своје крупне набрекле дојке, препушта миловању свог тела. Дојке су симбол материнства и женствености. Милујући их и препуштајући им се она се препушта маштању, сањарењу о правом мушкарцу.

„Дуго је лежала, непомична, уживајући у себи, безименом мушкарцу нудила груди, трбух, удолицу бутина, нудила себе невину са jakim жељама, нудила снажним рукама, мишићавим и длакавим, нудила се некоме коме је сваки превој на телу знала, само лице никако није могла да му види, том жељеном знанцу што је понекад посећује пред сан, и кад није сама у кревету. [...] није желела Ђорђевице и оне мушке прсте на њему.“ (Ђосић, 2013, стр. 103–104)

Симкина еротска жеља за мушкарцем преображава се током романа и добија другачији смисао. Еротска жеља се трансформише у жељу да роди. У први план, дакле, налази се Симкина жеља за материнством. Сексуални ерос¹³ Симке Катић вођен је и условљен жељом да роди. О Симкином еросу Јован Делић примећује да „Симкин ерос је животодајан и усмјерен на оплођење, рођење, дојење дјетета“ (Делић, 2018, стр. 72). Ерос је дакле вођен жељом да роди здраво мушко дете коме ће уста бити пуна мајчинског млека, које ће сисати и малим детињим усницама миловати њене брадавице и снажно вући и последњу кап.

Симкин лик, изграђен брижљиво и темељно од почетка до краја романа, вођен је мотивом страха. Страх је последица неприхватања и осуде средине због немогућности да Катићима роди мушког наследника. Бездетна Симка бори се са предрасудама и осудама патријархалне заједнице, која је због тога одбацује. Потчињен положај у кући условљен је чињеницом да, иако је Ђорђе

¹³ Ерос или нагон живота је, каже Фројд, нагон „који стално тежи обнови живота и који га стално обнавља“ (Фројд, 1994, стр. 52). У грчкој митологији бог Ерос оличава и слави телесну љубав. Он је симбол страсти која обузима богове и људе и нагони их да успостављају интимне односе којим обнављају живот космоса. У Фројдовој теорији ерос обједињује нагоне самоодржавања индивидуе (глад, жеђ, нагоне ега) и нагоне одржавања врсте (сексуалне нагоне). По својој природи ерос тежи повезивању јединица живота у све веће целине, као и њиховом очувању. Он је основа сваке социјалне заједнице и културе. Човек је као телесно биће, биће нагона. Нагонске побуде су издаци ероса.

тај који не може да има децу, Симка испашта и сноси последице због тога. Иако на својим леђима носи болни терет истине због мужевљеве неплодности, Симка га ипак ниједног тренутка не криви, из страха или сажаљења. Кривицу увек пребацује на себе. Кривећи себе, а бранећи мужа, Симка брани његову мушкост, његов статус, моћ у друштву и положај у породици.

„Ти ниси био крив. Код мене је била фалинка [...] Ја сам се излечила.“ (Ћосић, 2013, стр. 176)

Или:

„Ти си мушко. Све можеш, имаш право.“ (Ћосић, 2013, стр. 238)

Ђорђе Катих ниједном у роману не признаје да је проблем у њему. За све муке и несреће криви само Симку. Своју несрећу упорно пребацује на жену, непрестано је оптужујући и злостављајући због немања порода:

„Ти си моја несрећа! Ти си ме сатрла и живот сахранила ... Ја сам мртав човек, ја нисам човек, ја сам камен, ја сам угашен угарак ... Ништа сам ја, чујеш ли? Ништа! [...] У животу немам ништа сем дуката и муке. Ко ме ћу дукате? За кога сам се мучио? У овој кућерини живе мишеви, слуге, дукати, ти, моја несрећа ... И ја ... камен, сув, ништа.“ (Ћосић, 2013, стр. 58)

„Она, то дисање, његова је зла судбина: она му је накотила несрећу довољну да затре све. Да му је родила децу, не би се његов живот у ово мучење претворио. Не би постојала ова ноћ, ни оне раније, све црње једна од друге.“ (Ћосић, 2013, стр. 93)

„Упропастила си ме ... сасвим. Начисто ...“ (Ћосић, 2013, стр. 83)

Симка доживљава брачну постељу као гробницу, то је њихово мучилиште, њихова јалова земља, дрво које не рађа плода. Тежак живот који живи са Ђорђем погађа не само Симку већ и оне који тај однос у кући годинама немо посматрају. Милунка и Никола на најбољи начин описују несрећни однос супружника.

„Тебе ће ћерко овај крвник да отера у гроб. Сву ти снагу поједе. Са сузама ћеш и вид исплакати.“ (Ћосић, 2013, стр. 153)

„Када би све жене живеле као твоја ћерка, Бога не би ни било.“ (Ћосић, 2013, стр. 60)

Симка је годинама трпела незадовољство и увреде вечито пијаног оца, али се ни после удаје не спашава ропства. Ђорђеви дукати и њиве потврда су његове моћи због које је Симка спремна

да ћути и да трпи, да све што је снађе прима и подноси стоички. Незадовољан животом Ђорђе годинама малтретира и бије жену, из мржње што немају деце и из прејакe жеље да му роди сина наследника.¹⁴

„[...] ударао је песницом по глави, леђима, свуда, све немилосрдније јер спази да јој први светлости жара из пећи лице лепо, и зато што се не брани, занемела у запрепашћењу од његових првих удараца, туче је и јауче зато што је први пут туче, што је много воли, и жели да је убије, јер је лепа, да је не види после овога, после. (Ђосић, 2013, стр. 58)

Понижен немогућношћу да има дете, Ђорђе се плаши Симкине освете. Самоуништавајућа и самопорицајућа истина Ђорђа нагони да насиљем кажњава Симку. Из круга злостављања и понижавања она не успева да се извуче ни након порођаја. Њеним мукама не назире се крај ни онда када Ђорђе добија оно што у животу највише жели – сина. Ђорђе, пијан, изговара нешто чега се трезан боји да чује. Наговара Симку са зачне са Толом. Јован Делић о овоме пише: „тај пијани подстицај није занемарљив у мотивисању Симкине прељубе“ (Делић, 2018, стр. 76). Подстицај се претвара у кајање и страх од истине:

„Ово је најмекши кревет, а ти си курва, ја ти плаћам, ја свима курвама поштено плаћам. А ти ако можеш, кучиће рађај. Рађај зверке, за све има хлеба у мојој кући. Не могу да поједу колико имам. [...] Жена не пита човека са ким ће да живи. Тих месеци он није одлазио од куће на дуже време. Понекад до Паланке. Могла је тада. За пола сата може. Могла је док он вечера. [...] Тола, није Тола, неки висок и крупан батрга рукама по њеном трбуху, урива се у њу, стеже је, гњечи, ломи, а она му се смеје лица скривена у сукњу.“ (Ђосић, 2013, стр. 173–180)

Симка покушава да излаз из тешке ситуације која погађа читаву породицу пронађе у манастиру и молитви. Монолог у цркви и покајање искрена је исповест о Симкином животу и гресима. Њено искрено покајање и вапај за помоћ одраз су борбе за лично постојање. Искрено покајање као услов за милост Божију, нада се Симка, помоћи ће. Благослов који би добила од манастира, могао би да је спаси мука. Манастир ће, нада се, залечити њихове ране, исцелиће Симкину неплодност и пружиће Ђорђу и њој срећу и

¹⁴ Вирџинија Вулф у делу *Сојсџивена сода* истиче да је „право на насиље над женом било признато право мушкараца, које се без стида упражњавало и међу богатима и међу сиромашнима“ (Вулф, 2000 стр. 50).

потомство. Бошко Сувајцић примећује како је „Симкина исповедна молитва стилизована [је] у духу хагиографских списа о кнезу Лазару и Косовском боју“ (Сувајцић, 2018, стр. 119). Исказ који прати ток свести Симке Катић, сублимиран емоционалним набојем док се у цркви моли Богу дирљива је и потресна истина о жени нероткињи.

„Откако сам се родила и откад знам за себе, све ћу испричати, Господе, молим ти се [...] Пила сам млеко уочи причести. Била сам дете, опрости ми Господе. Покојном оцу много пута сам смрт зажелела. Није ме волео [...] Господе и свети великомучениче, у паклу нек се кувам, само ми сина дај, њега ми Господе, дај, да живи после мене [...] Боже, опрости грешници, сиромаша сам помогла, убог и слепог увек даривала [...] Сина, сина ми Господе дај.“ (Ћосић, 2013, стр. 106–108)

Стално трагајући за излазом из егзистенцијалне тескобе, јунакиња Ћосићевог романа постаје свесна да је такав осећај узрокован животом између два принципа: добра и зла. Природна тежња ка друштвеном поретку, да се буде део система и прописаних норми, да се буде оно што друштво намеће као патријархални и морални кодекс, поштујући притом неписана правила, нагони Симку на прељуду. Симкина прељубничка потреба излази из традицијом утврђеног кодекса понашања патријархалног друштва. Живот и опстанак жене у једној патријархалној породици условљен је остварењем материнства. Биолошко остварење важније је од морала. Празна утроба жене већи је грех него прељуба. принуђена и присиљена да што пре роди Симка чини оно што мора. Прељубом она спасава кућу и лозу Катића, а пре свега себе. Симка се храбро одлучује на прељуду, убеђена од мајке Милунке да су грешне само оне жене које не рађају. Убеђење да дете са другим човеком не може бити грех, јер отац то дете жели више од свега, охрабрује Симку.

Симка, решена да се бори за свој опстанак у породици и здрав разум, доноси одлуку о прељуби.¹⁵ Рођење детета Симкин је спас. Дете потврђује њен идентитет.¹⁶ Од тренутка када роди, она није више само Симка, газдарица, рођењем детета рађа се Симка –

¹⁵ Како пише Вукашин Станисављевић „Поетски су веома снажне секвенце које сликају Симкину унутрашњу муку у којој сазрева одлука да Катићима са Толлом роди наследника“ (Станисављевић, 1982, стр. 36)

¹⁶ Како промишља Симон де Бовоар, „жена која докаже своју плодност вреди три пута више од слободног мушкарца, али када више не може да буде мајка губи вредност“ (Бовоар, 1982, стр. 131).

мајка. Зоран Аврамовић сматра да се ту „догађа нешто противно патријархалној култури односа муж-жена [...] Огроман је култ мушког детета у српској културној традицији. Село опстаје на мушкој деци. Имање је оно што се предаје наследницима. Друго, наследник је разлог да се прекрши брачна верност. У таквим строго патријархалним оковима учинити прељуду, али из жеље да се роди наследник, може се тумачити и као искорак из традиционалне норме односа муж-жена. Није у питању нагонска потреба, већ вредност рађања онога ко ће наследити име, имање, кућу“ (Аврамовић, 2018, стр. 192).

У светлу овог проблема, „рођење детета је средиште обредно-породичног микрокосмоса. Син наследник имења је доминантни носилац традиционалне свести патријархалног друштва, митско средиште породичног култа“ (Сувајчић, 2018, стр. 112).

Добрица Ћосић слика најтананије моменте сензуалности, онда када раздукталост страсти обузме људску природу. Док готово натуралистички слика еротски однос жене и мушкарца, његов роман добија једну нову димензију, димензију љубавног романа. Ћосић истовремено натуралистички и симболистички осликава чулну, телесну и сексуалну Симкину екстазу.

„Под њом се земља обурвавала, она се придизала и опет падала на плеће што су гњечиле жедну и угажену ледину. Сву су се гласови подавили у њој [...] Њој је на трбуху и грудима све држе расла тежина, све више је гњечила, срцем га жустро песничила, а пријатно јој што је толико тежак, јер никад на себи није имала толику снагу, па му се мека и устрептела подметнула да што дуже остане на њој [...] У мраку њене утробе замире дрхтавица.“ (Ћосић, 2013, стр. 205)

Описи земље имају важну и дубоку симболику. Ћосић плодност земље везује за жену из чије се утробе рађа нови живот, јер и „земља је женско, јер је ору, сеју, заливају, и она рађа. И цвет и трн“ (Ћосић, 2013, стр. 193).

Једини излаз из тешке ситуације види у слузи Толи Дачићу, човеку који има само мушку децу. Како пише Јован Делић, „те шарене очи су, очито, и раније живјеле негдје дубоко потиснуте у Симкиној подсвијести, јер израњају изненадно, тако и толико изненађују и саму Симку, а затим је потпуно освајају“ (Делић, 2018, стр. 75).

У роману примећујемо Симкину бригу за човека са којим има дете, за Толу. Управо ова брига условљена је чињеницом да он није било ко, да није само слуга већ да је и човек са којим има оно највредније. Јован Делић сматра да „Симкина брига за Толине

синове је скривена брига за самога Толу; праћена знацима њежности и жеље“ (Делић, 2018, стр. 75). Мужеван и снажан, крупних шарених очију, Тола Дачић у Симки буди страст и пожуду. Док се диви његовој сировој снази, постаје свесна чињенице да живи са човеком који, по Николиним речима, „није мушко, он је слама“ (Ћосић, 2013, стр. 98).

Грех са Толом и Симкина жеља за осветом условљени су нужном потребом опстанка у породици Катих. Борба за потомство је део друштвене потребе, вредност и основно устројство сваке културе. Симка је исто тако свесна да упадљиви мањак физичке сличности између сина и оца појачава сумњу у Ђорђевој души.

Николина срамна жеља за Симком у знаку је контролисане жудње и мушке пожуде за женом о којој машта читавог живота. Његова љубав према Симки огледа се у његовом заштитничком, очинском односу према жени и снажном жељом да ту исту жену поседује као мушкарац. Штити је као отац а воли као мушкарац.

„Николи су уста пуна пенушаваг шапутања, очима се привиђа Симкина млечна накота, њене босе, пуне ноге додирују му руке, увлаче се под покривач, а изнад самог чела висе њене дојке и подрхтавају, да се откину као најкрупније капи млека [...] Тада јој он шапуће речи које човек његова доба жени не говори, тепа стидно, очински и љубавнички, и бира израз, како то само настрано ћутљив човек уме.“ (Ћосић, 2013, стр. 59–60)

Тренутак у коме болесна Симка лежи у постељи најпогоднији је тренутак да Никола оствари своју старачку жељу да је додирује.

„Од како се разболела, по читаву ноћ он тако седи и гледа у њу. Дању је у подруму испод њеног кревета. Одатле, некад је ловио шумове њених босих стопала и чешља у коси и свлачење кошуље и меког падања сукања, и на небу од греда и талпи видео загрњене месеце њених дојки. [...] Болесна и немоћна, без мужа и свекра у кући, она је први пут без отпора припала њему: могао је поред њених ногу да седи докле он жели и да је гледа колико хоће: може кад јој ставља облоге, прстима да купи росу са њеног чела: може да јој прича оно што јој до болести никада није смео да каже, и прича јој.“ (Ћосић, 2013, стр. 233)

Николина жеља за Симком распламсава се на крају романа. У тренуцима када болесна Симка умире, Никола додирује њене још увек топле и живе груди.

Сме ли жена жртвовати душу да би одбранила себе? Ћосић одговара на ово питање у тренутку када на самртничкој постељи, његова јунакиња ниједног тренутка не признаје и не окајава свој

грех. И тада, остаје верна мужу, породици и изнад свега себи. Храбра и мудра, Симка херојски односи тајну у гроб. Како пише Зоран Аврамовић, „тај притисак наследника је толико јак да она у то свом прељубничком зачећу и рађању не види разлог да се не закуне“ (Аврамовић, 2018, стр. 189). Добрица Ћосић ниједног тренутка својој јунакињи не приписује осећај кривице. Симка је учинила оно што је био императив породице и патријархалне заједнице. Њен матерински нагон да поседује нешто своје у биолошком смислу био је јачи од верности.

Ђорђевићев страх од истине потиче од властите несигурности. Наиме, „страх од властите телесне неизвесности коју мушкарац пројектује у жени. [...] јер нико није тако арогантан, агресиван и пун презира према женама као што је то мушкарац који је забринут за своју мушкост“, пише Симон де Бовоар (Бовоар, 1982, стр. 21).

Због епидемије која је у Србији тада однела многе животе, Симка Катић остаје ускраћена за онај најлепши део материнства, за синовљево одрастање. Животопис Симке Катић почиње и завршава се у *Коренима*. Међутим, Симка наставља духовно да живи и у наредним делима, у којима је главна романескна фигура њен син Адам. Коначно Адамово укореење у лозу Катић, сигурна је победа Симкиног животних принципа.

Брижљивим приповедачким поступком Добрица Ћосић успео је да своју јунакињу прикаже што уверљивије и на посредан начин допринео је нашем бољем разумевању српског друштва и жене у другој половини XIX века. Симка Катић није само Ћосићев архетип помоћу којег је успео да укаже на тежак положај жене у XIX веку, она представља парадигму човекове борбе за егзистенцију.

Сликајући традиционалну културу и однос према жени у Србији с краја XIX и почетка XX века, Ћосић приказује судбину и положај жене у друштву неравноправних. Прича о Симки је потресна прича која садржи дубље, болније и истинитије поруке о жени и њеној трагичној судбини од усмених сведочанстава из тог доба. Из мреже патријархалних очекивања, потреба и нужности, Симка Катић ипак излази као победник. Њена победа је њен син Адам, наследник лозе Катић. Ћосић је ликом Симке Катић показао да је улога жене у друштву одувек подразумевала на првом месту рађање, нарочито мушке деце, којима би се продужавала лоза породице.

Већ смо на почетку овог рада истакли да је лик Симке Катић у роману представник оног принципа љубави и доброте, који верује у божије и божанске законе срца. Симка је жена која сав свој живот подређује срећи једног човека, детету, породици.

Причу о жени XIX века Добрица Ћосић је испричао на нов и модеран начин. Није ни чудо што овај женски лик својим карактером и снагом своје духовности и данас привлачи много пажње. Проблем материнства Ћосић је само сместио у одређени простор и време. На модеран начин Ћосић је успео да старе мотиве о љубави и жртвовању, оживи у времену које је све само не време доброте и емпатије. Роман *Корени* би стога могао бити документ највишег реда о жени и њеној трагичној судбини.

-
- ЛИТЕРАТУРА Аврамовић, З. (2018). Значењски слојеви романа *Корени*. У: Р. Симић и В. Брборић (ур.), *Књижевно дело Добрице Ћосића (187–196)*. Београд: Филолошки факултет.
- Вулф, В. (2000). *Сојсџвена сода*. Београд: Плави јахач.
- Де Бовоар, С. (1982). *Друџи џол I*. Београд: БИГЗ.
- Делић, Ј. (2018). Романи *Корени* и *Бајка* као пресудна дјела у романсијерском развоју Добрице Ћосића. У: Р. Симић и В. Брборић (ур.), *Књижевно дело Добрице Ћосића (59–86)*. Београд: Филолошки факултет.
- Егерић, М. (1982). *Дела и дани II, Есеји и криџике*. Нови Сад: Матица српска.
- Михајловић, Б. (1988) *Портрети*, Београд, Нолит.
- Пешикан-Љуштановић, Љ. (2011). Сакрални, социјални, историјски и психолошки простори љубавне усмене лирике. У: Ј. Делић и А. Јовановић (ур.), *Језик, књижевност, култура: Новици Пејковићу у сџомен (339–364)*. Београд: Филолошки факултет – Институт за књижевност и уметност.
- Радуловић, М. (2007). *Роман Добрице Ћосића*. Београд–Фоча: Институт за књижевност и уметност – Православни богословски факултет.
- Станисављевић, В. (1982). *Корени Добрице Ћосића*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сувајџић, Б. (2018). Мит о коренима у *Коренима* Добрице Ћосића. У: Р. Симић и В. Брборић (ур.), *Књижевно дело Добрице Ћосића (109–127)*. Београд: Филолошки факултет.
- Фројд, С. (1994). *С оне сџране џринџија заговолсџива*. Нови Сад: Светови.
- Ћосић, Д. (2013). *Корени*. Београд: Завод за уџбенике.

ANICA M. RADOSAVLJEVIĆ

NEBOJŠA J. LAZIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

PERSONAL AND FAMILY DRAMA OF SIMKA KATIĆ
IN THE NOVEL *KORENI* BY DOBRICA ĆOSIĆ

Through the fate of a novel's heroine Simka Katić, Serbian writer Dobrica Ćosić (1921–2014) showed the individual and collective fate of women in the Serbian society during the 19th century. The tragedy of this woman comes from her desire to give birth to the male heir for herself and for the family she was getting married into. In despair, she cheats her husband with a servant and by this gesture, which defies the strict rules of patriarchal morality, she gives birth to the son named Adam, who becomes the inheritor of the Katić family, but she destroys her own life.

KEYWORDS: Simka Katić; Koreni; Dobrica Ćosić; woman; tragedy; descendants; love; suffering.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ОДЕЉАК ПОСВЕЋЕН ЛИКУ
И ДЕЛУ ПРОФЕСОРА ПЕТРА
КОСТИЋА

Госћ̄ уредник:
Душан Ј. Ранђеловић

ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ

Проф. др Петар Костић (1949-2019) био је редовни професор психолошких наука и пуковник у Војсци Републике Србије. Аутор је књиге *Психолошка анатомија Голог ојкока*, као и бројних других научних и стручних публикација. Свој велики допринос струци дао је у виду развоја нових психолошких мерних инструмената (*Тести професионалне одређења - ТПО, Базични ослонци личности и психолошки историјски систем- БОЛ, Универзални тест способности - УТС, Струкурирални тест личности - СТЛ и други*); као и преко стандардизације и ревизије *Плучиковој инвешара емоција- ПИЕ-ЈРС* и *Махверовој теста цртежа људске фигуре*. Оставио је дубок и неиздрисив траг на психологију као науку и струку, као и на развој психолошке службе у српској војсци. Носилац је годишње награде Друштва психолога Србије „Жижа Васић”, која му је додељена 2004. године.

Поред његовог запаженог и упечатљивог наставног ангажмана (од 2004–2014. године) на предметима: Психометрија, Принципи психолошког тестирања, Психологија индивидуалних разлика, Методологија психолошких истраживања, професор Костић је дао и значајан допринос стварању и развоју научног подмлатка на Катедри за психологију Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Активно је учествовао у акредитацији основних и мастер академских студија психологије на овом факултету, а својим плодним научно-стручним радом значајно допринео развоју Катедре за психологију.

Свом педагошком раду дао је и лични печат: ведар, духовит, позитиван, спреман да помогне и мотивише, због чега је био омиљен и међу студентима и међу колегама.

Као израз поштовања према дугогодишњем научностручном доприносу и наставном ангажовању, радови посвећени делу професора Петра Костића биће објављени у часопису *Зборник радова Филозофског факултета*.

АЛЕКСАНДРА П. ВЛАЈИЋ¹
ГРАДСКА УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА

МИНА Р. МАНИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

IN MEMORIAM

Петар Костић (1949–2019)

Проф. др Петар Костић рођен је 6. 1. 1949. године, од мајке Гвозденије и оца Благоја, у селу Семегњеву, општина Чајетина. Прва четири разреда основне школе похађао је у селу Семегњеву

¹ anavlajic75@gmail.com

² mina.manic@pr.ac.rs

Уводник је примљен 4. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

(1956–1960), где након тога основно образовање наставља и завршава у ковинском Гају (1960–1964). Године 1968. завршава гимназију „Бранко Радичевић“ у Ковину, као војни стипендиста прве генерације. Војну академију копнене војске, смер пешадије, Петар завршава у 25. класи 1972. године. По завршетку студија бива командир пешадијског вода и чете у трупи, гарнизон Смедеревска Паланка, све до 1978. године. У истом периоду, као ванредни студент, завршава студије психологије на Филозофском факултету у Београду. Те 1978. године окончава командирску каријеру трупног старешине, а започиње каријеру психолога и асистента на Војној академији (Ков). Бавећи се проблемима и предметом истраживања војне психологије, магистрирао је 1984. на Филозофском факултету у Београду и докторирао 1990. године на Филозофском факултету у Сарајеву. Крајем октобра 1991. године добровољно се јавља за учешће у рату, где наредне месеце, све до 28. 4. 1992. године, проводи на четири ратишта (Вуковар, Книн, аеродром Задар, Свети Рок). Године 1994. завршава падобрански курс, укључујући скок падобраном, и „преживљавање у природи“ у 63. падобранској бригади, чиме унапређује своје компетенције за селекције људства, поготову за специјалне јединице Војске Србије (специјалци и падобранци). У два наврата бива на Космету, први пут као истраживач у петочланом истраживачком тиму Института за ратну вештину 1988. године и други пут 1999. године заједно са свим наставницима Војне академије током злочиначке НАТО операције „Милосрдни анђео“. Каријеру редовног професора на Војној академији, област војне и ваздухопловне психологије, окончао је 30. 4. 2004. године одласком у пензију, по личном захтеву, у чину пуковника. Каријеру универзитетског професора у области „Мерење у психологији“ (предмети: Психометрија, Методологија психолошких истраживања и Психологија индивидуалних разлика) започео је 1998. године на Студијској групи Психологија на Филозофском факултету у Нишу. Исте предмете предавао је и на приватним факултетима у Београду, затим у Суботици, Панчеву и Бијељини. Петар је, такође, био у непрекидном радном односу на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици од 2005/2006. године, све до 31. 7. 2014. године, када одлази у старосну пензију.

Током радног века објавио је више од 350 радова (укључујући јавне наступе, уџбенике и књиге). Међу њима се могу наћи уџбеници *Психологија дордених јединица (ируйна психологија)* (Костић, 2000), *Психометрија – Конструкција, реконструкција и ујоредба пси-*

холошких *тестова* (Костић, 2004), као и студија *Психолошка анализа Голџијевог ојока* (Костић, 2002), која је привукла највећу пажњу, како лаичке тако и стручне јавности, што је био повод снимања две ТВ емисије на РТС-у (<http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/rts-1/2689392/profesionalci.html>). Ова студија, као и добар део Петрових (не)одјављених радова, књига и уџбеника могу се наћи на сајту <http://www.psihometric.com/>. Творац је знатног броја психолошких тестова (Базични ослонци личности – БОЛ, Тест професионалних опредељења – ТПО, Универзални тест способности – УТС, Структурални тест личности и др.), а учествовао је и у ревизији и стандардизацији бројних других психолошких мерних инструмената који се и данас користе у Републици Србији (Ајзенков EPQ тест, Маховеров цртеж људске фигуре, Плучиков инвентар емоција – ПИЕ-РС и др.).

Живот проф. др Петра Костића, поред његове професионалне каријере, у много већој мери обележили су супруга Душица, кћери Александра и Ксенија, унучићи Алекса, Теодора и Нина, зетови Иван и Џон, многобројни рођаци, пријатељи, познаници, студенти, питомци... Једна од битнијих особа у Петровом животу био је његов деда Станоје, што потврђује и информација која се може наћи на сајту <http://www.psihometric.com/>, где у делу у коме се наводе име и националност стоји „Петар, Станојев унук, Србин“. О томе какав је утисак Петар остављао, као и какав је човек и професор био сведочи и аматерски филм који су, приликом његовог пензионисања на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, снимили студенти у његову част (<https://www.youtube.com/watch?v=mjtH0ugdKgg>). Наш драги проф. др Петар Костић преминуо је 29. 1. 2019. у Београду, у својој седамдесетој години.

У даљем тексту биће више речи о проф. др Петру Костићу и његовом животу које је посветила Петрова кћи, Александра, наводећи и мисли и речи које су родбина, колеге и пријатељи изјавили постхумно, из другачијег, емотивног и пријатељског угла, по мало неспецифичног за ову врсту публикације, баш онаквог какав је Петар у суштини и био.

„Причу о тати бих започела (пошто су остале информације већ наведене) са његовим дедом, Станојем Костићем, који је Петру остао једна од најбитнијих фигура током читавог живота. Често је говорио да је највећу пажњу управо имао од деде Станоја који му је кришом током поста (а постило се редовно) давао млека. Најболнији тренутак у његовом одрастању доживео је већ са четири године ка-

да му је преминуо деда Станоје. Петар је рођен и одрастао у тешком сиромаштву. Мајка неписмена давала се кућом и децом, а отац пољопривредом која је била једва довољна да обезбеди храну за четворочлану породицу. Како то бива на селу, Петар је врло рано одрастао. Након дедине смрти, помагао је у ситним пословима, а како је растао и у свим осталим. Колико је тешко доживео смрт деде најбоље описује да је тога дана чекао да се ђаци врате из школе и пролазећи поред његове куће сваком од њих је рекао: 'Баци, умро ми је деда'."

„Полазак у школу је доживео као велику радост и предах од тешких послова које је радио. Основна школа је била удаљена 4 километра од куће у којој је живео. Пешачење по снегу и сунцу му није сметало и сваки дан се радовао новом школском дану. Када заврши са школом редовно је чувао говеда на испаши и то му је био омиљени део дана јер је чувајући овце и краве имао прилику неометано да чита све што му је дошло под руку. На крају другог разреда основне школе Петрови родитељи приморани немаштином селе се у село Гај код Ковина у Банату. Петар остаје код стрица да би завршио ниже разреде основне школе. Одлазак, на почетку V разреда, у непрегледну равницу, напуштајући тешко савладива брда Златибора оставља тугу код дечака. Иако је отишао са Златибора увек му се враћао, да би по одласку у пензију годинама касније тамо направио другу кућу на остацима оне у којој се родио. Није било лако 'Србијанцу' и 'дођошу', како су га задиркивали другови, да се навикне на равницу. Као слабашан дечак уживао је заштиту оних који су у њему препознали људскост која је остала његова основна карактеристика током читавог живота.“

„Трчао је по завршетку основне школе да се похвали родитељима са одличним успехом гајећи наду да ће наставити школовање. татини родитељи, још увек гоњени сиромаштвом и тешком повредом оца Благоја који је у то време већ био у инвалидској пензији, код њега не препознају памет и жељу за новим знањима већ га усмеравају да иде на занат. Очајан, родитељским неразумевањем одлази у војни одсек, конкурише за војну стипендију и уписује као прва генерација Ковинску гимназију. Знајући да неће имати да се прехрани иде у Ковину од куће до куће тражећи где би могао да има стан и храну, а заузврат да ради и помаже како би се одужио породици која га прими. На срећу, стан и храну налази код свештеника који му заузврат тражи само да вредно учи са његовим сином (касније свештеников син и Петар постају најбољи пријатељи). У гимназији није био најбољи ђак, волео је пецање и дружење, али је имао све петице и већ тада је био сигуран у одлуку да ће наставити школовање након гимназије. Сав новац који добија шаље својим

родитељима и брату који тај новац не троше из страха 'шта ће бити после'“.

„Сценарио се понавља. Тата се, са одличним успехом, враћа кући и са надом да ће моћи наставити школовање. Родитељи су се ћутке погледали, након чега је следио дедин коментар: 'Добро Перо ето и тај си хир испунио, ајде сада на занат'. Наредног дана, раном зором, одлази у Београд и пријављује се за питомца на Војној академији. Војска није била његов избор, поштовао је, али је знао да није за његов необуздани дух. Опет разочарање. На лекарском прегледу га одбијају због неухрањености, са речима 'Гољо, није *џи местио код нас*'. Чека други уписни рок и одлази на мерење пуног стомака (увек је умео да се довија – појео је огромне количине лубенице) и бива примљен на Војну академију са јасним циљем да је заврши како би могао да упише психологију на Београдском универзитету. Обуздао је свој дух на кратко, увојничео се, а како је говорио учио је само што мора, није се либио да се снађе и да препише. Било је доста ситуација у којима је био главни актер у конфликтима са препорукама да се испише, да одустане, да ће му бити опроштени сви трошкови школовања (изузетно високи) само да своје старешине 'спаси' проблема. Наравно, није их послушао. Завршава Војну академију, добија чин потпоручника и прво место службовања у Смедеревској Паланци, касарна код болнице, али и толико жељени индекс студента психологије.“

„У годинама које долазе следе терени, упознавање са мамом Душицом која ради у болници и која му постаје супруга, љубав коју је неговао целог живота. На почетку забављања био је искрен, додуше увек је такав и био, 'Постаћу бар доктор наука, живот са мном неће бити лак'. Живот можда није био лак, али мама Душица и данас каже да ни један други не би живела. У Паланци се остварује као отац две кћерке, старије мене Александре и млађе моје сестре Ксеније. Истовремено вредно ради на свом школовању. Такође, ту му као војник долази тек свршени лекар Слободан Боба Маран, који му касније помаже да савлада испите из физиологије, и све до докторове смрти остају пријатељи. На академији му је био класић Темелко Ристевски са којим се Петар касније и окумио. У Паланци први, али не и последњи, пут иде на војни суд. Револтиран потребом младих војника да добију кућну негу одржава методско-показну вежбу 'Како успешно извршити самоубиство'“.

„Читава књига са не малим бројем страна могла би се написати са догледовштинама у којима је тата био главни актер“.

„Као свршени студент психологије добија посао у Београду и тек тада почиње његова академска каријера. Мама га прати као што је и обећала, али и напредује заједно са нашим породицом. Када је

узнала Петра била је медицинска сестра, на његов наговор уписује дефектологију и заједно уз децу и кућу, посао на Војномедицинској академији, мама Душица завршава дефектологију. Ми татина деца растемо, а и он заједно са нама. Када се родила моја сестра, а Петрова млађа ћерка Ксенија због компликација, маму и њу шаљу за Београд, а тата се први пут моли Богу, кога је чини се заборавио, да му се обе врате. Милостив је био Бог, а ми као четворочлана породица почињемо живот у Београду. Убрзо постаје омиљен психолог на Војној академији, изузетно правичан и осетљив. Иако војска није била његов први избор остао јој је веран до задњег дана. Отишао је са овог света и по његовој жељи сахрањен је у свечаној униформи. Никада није био осредњи, у војсци је стекао чин пуковника, каже никада није желео да постане генерал и ја му верујем. Али до татиног одласка има још прича да се исприча. Рекао би човек да је био обузет књигама и науком. Јесте, али је био пре свега супруг и отац. Једном приликом га затичем међу књигама, хтела сам нешто да га питам. Видевши да оклевам, једним потезом руке (увек је био театралан) руши гомилу књига са свог радног стола и каже ми као свом старијем младунчету (тако је звао моју сестру и мене): 'Ништа битније од вас три (Душица и сестра и ја) не постоји! Како отац може да ти помогне?'

„У годинама када долазе вежбе, терени, тестови, тестирања, ратови, наше одрастање било је свега. Увек је био присутан. Када мама ради дежурство обавезно Ксенију и мене води на пилу и у луна-парк. Кришом нам купује пљескавице да мама не зна и води нас на возњу електричним аутићима, вероватно више због себе. Обожавао је да буде дете и када већ одавно то није. У том периоду вредно је писао чланке, учествовао у истраживањима, али и свакодневно био присутан у породичном животу. Родитељски састанци – увек је он ишао. Уживао је велико поштовање, не толико наших наставника колико наших другара.“

„Рат... Ништа лепо није донео, али је тата током ратних збивања широм простора бивше Југославије највише сазрео као војни психолог (ишао је као добровољац) иако је био активно војно лице. На наше питање због чега се добровољно пријављује једноставно је одговорио: 'Два су разлога први је људски: Не могу да гледам како моји питомци одлазе, млади неки се никада неће вратити (мало су старији од вас две и нечија су деца), а ја да остајем у Београду, а други је личан и себичан: Велика је привилегија бити војни психолог али не у миру већ управо у рату'. Кажу ми да је био храбар и у тим ратовима, да се није крио у штабовима већ је био на првим линијама фронта као војник, а када се утиша ратно лудило и као психолог помагао би и радио интервенције у кризи. Непосредно након бомбардовања моја сестра Ксенија, млађа Петрова кћи, одлази у

Сједињене Америчке Државе на студије молекуларне биологије и биохемије. Никада јој није рекао 'Где ћеш у ту непријатељску земљу која нас је домбардовала!?' Искрено и топло је, пар година касније, постао таст једног америчког младића, годинама касније и дека једне полу-Американке моје сестричине Нине. За који месец, моја сестра Ксенија ће родити још једно дете које неће имати привилегију да упозна свог српског деку, али ће свакако чути много прича о њему.“

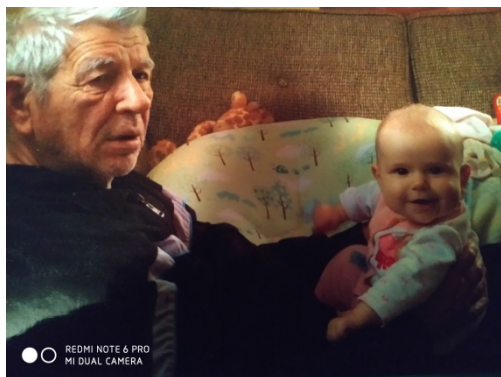
„Тешко је држати се хронолошког реда када пишем о тати због тога и догађаји из његовог живота нису дати по хронологији. Све што је радио у животу радио је са пуно ентузијазма и преданости.“

„На предлог академика Драгослава Михаиловића (сви смо читали *Пејријин венац* и *Чизмаше*) почиње да се бави проучавањем Голог отока из једне другачије перспективе. О Петровим научним радовима, књигама и чланцима нећу писати то ће урадити неко други, али је *Психолошка анајџомија Голог отока* заузела централно место у његовој академској каријери, променила је његова уверења, па чак и његову идеологију. Сваки извор, сваку писану реч и искуства голооточана је темељно и детаљно проучавао да би их све заједно преточио у психолошки доживљај свих оних који су тамо били, вратили се или нису. О Петровој правичности много је прича, већина њих је истинита, ја ћу вам испричати једну чији сам актер била.“

„Година 1994. – саопштавам тати да желим да упишем психологију. Не, није ме наговарао, пре тога сам желела да будем новинар. Знате ли шта је тата урадио? Обезбедио је да цео дан проведем са једном новинарком, а за рођендан ми је поклатио књигу *БИТИ НО-ВИНАР* са посветом 'Мојој ћерки за диван дан, 13. рођендан и све године потоње, али да на време сазна шта уме и може'. Неколико година касније заједно смо читали књигу *Ми деца са колодвора 300*. Препознао је моју силну жељу да помажем наркоманима и рекао да психологија може да буде мој избор, што и јесте била.“

„Дакле, почетак јуна 1994. године и припреме за пријемни испит, Петар се јавља телефоном и каже: 'У Нишу сам, на курсу падобранства. Опрости, дете, ја не умем да ти помогнем да упишеш факултет ако то сама не завредиш и да заузмеш место некога другог чији отац нема пријатеље на факултету'. На срећу завредила сам, уписала и завршила факултет и годинама била психолог у тој истој Војсци носећи најлепши епитет: 'То је Колетова ћерка, она није као други психолози, он ју је научио да буде човек'. Надам се да сам човек и била. Када сам одлучила да одем из Војске тата се радовао мојим успесима, а док сам у Војсци радила свесрдно ми је помагао у струци. Када сам одлучила да се удам, тадашњи дечко, а садашњи

муж, такође психолог, био је на одслужењу војног рока. Да ли је Петар помогао да добије дуже одсуство будућем зету од предвиђеног? Наравно да није, али је био поносан отац моје сестре и мене које се удају истог дана у Дому Гарде, и обе се удајемо за психологе. Умео је да се нашали 'Шта би Фројд сада рекао'. Био је још поноснији када је моја сестра завршила студије у Америци, као један од најбољих студената на одсеку на коме је студирала. Када је тата преминуо нису вределе речи да не долази из Америке, да тата не би то желео. Наравно, дошла је на три дана и испратила свога оца.“

„Највеће достигнуће и највреднију титулу за живота добио је три пута 2006. године када је добио унука Алексу коме је говорио: 'Алчексо унук дедин', 2009. године када је добио унуку Теодору коју је звао: 'Тејка, декина луткица' и 2015. године када је добио унуку Нину којој је певао, а није умео то лепо да ради: 'Нина, Нина, цура фина дека је воли највише', четврту титулу као што сам већ споменула добиће након живота Боже здравља у априлу године ове. Колико су унучићи заузимали посебно место у његовом животу сведоче његове речи: 'Жао ми неког ко има 60 година, а нема унучиће, он нема ништа од живота'. Управо поменута деца су емотивно и са великим болом се опростила када је Петар решио да оде како је сам говорио свом имењаку на исповест.“

„Био је посвећен својим питомцима, касније су се звали кадети Војне академије али и својим студентима на различитим факултетима. Надам се да ме нико неће погрешно разумети али морам овом приликом да споменем тада питомца Марка Маријановића кога је сматрао неприкосновеним војником. Марко је касније постао супруг Петрове колегинице Весне, психолога са Војне академије, која нас је, нажалост, напустила у новембру 2018. године. Петар је био дубоко потресен њеним прераним одласком, али је Нади Данић такође колегиници, сарадници, а пре свега пријатељици, по

Весниној смрти написао поруку: 'Не тугуј Надо, наша Веца је сада у рају'“.

„Исто тако, морам да споменем и Душана Ранђеловића некада студента, а данас професора на Филозофском факултету који је Петру био као син. Радовао се када је Тина постала Дулетова жена, а посебно када су Тина и Дуле постали родитељи Тадеја.“

„У Петровом животу било је много пријатеља које би он волео да споменем. Неки од њих су Дамјан, Суша, Милојко, Мира, Иштван, Миша, Владица, Сале, Лујс, Миља, Славко, Бранко, Драгана, паша Гуглете, многи професори, пријатељи, колеге, пецароши, рођаци, обичан мален свет какав је и Петар био, али знам да би пре свега желео да се сетим његових питомаца, кадета и студената, био је бескрајно поносан када би га срели и рекли: 'Ово је наш профа', за живота направили су му филм и то је стално истицао не као своју величину већ величину тих који су то урадили, а када је отишао посветили су му предивне речи на порталима.“

Nas profesor Kosta Vujic...

Milovan Vitezovic je opisao Kostu Vujica... a mi smo kroz Peru imali priliku da ga dozivimo.

Slava najboljem predavacu i najdivnijem coveku.

Dragi moj profesore, tamo gde sada idete, kako bi Vi rekli, ne treba ni veza ni prijateljska preporuka. Bili ste moj profesor, testirali me na kraju druge godine vojne akademije za izbor roda i preporučili ARJ PVO, hvala Vam na tome. 1999. godine sam imao čast da dođete u moju jedinicu na Kosmetu, gde ste obišli sve vojnike i položaje i u međuvremenu, na terenu, na svom laptopu pisali, kako ste tada govorili "svoje životno delo". Nisu Vam smetale ni eksplozije ni streljačka vatra i često sam teškom mukom uspevao da Vas smestim u zaklon. Hvala Vam na svemu, na divnom druženju, mudrim savetima, optimizmu, ogromnoj mudrosti. Želim Vam rajsko naselje. Nadam se da ćemo se ponovo sresti i družiti na tom nekom boljem mestu. Zbogom profesore Petre Kostiću!!!

Најтеже зарађена оцена на психологији била ми је његова Психометрија. Дође на факултет, понесе врећу за спавање и преноћи у холу факултета јер није желео да му управа плаћа смештај.:-) Легендарни професор на Филозофском у Косовској Митровици! Слава му и хвала.

Само су неке од речи коју су му упућене постхумно.

„Жао ми је што нисам могла да видим његову реакцију, а знам каква би била када су на РТС-у и у многим новинама написали 'Преминуо Петар Костић, оснивач војне психологије'. Знам и чујем његов глас који каже: 'Човече, еј, оснивач, па то је феноменално'“.

„Највећи траг оставио је у животима нас са којима је делио радост и тугу, оставио је срећу што је био наш и тугу што га нисмо дуже имали. Душица, Ксенија, Алекса, Теодора, Нина, Иван, Џон и ја. Каква је Петар човек био можда најбоље сведочи текст који ћу пренети у целости. Написао га је Петров зет, муж моје млађе сестре Џон, Американац који не зна српски о Петру који не зна енглески.“

МИСЛИ О ПЕТРУ

Желео сам да поделим пар мисли о Петру и надам се да је у реду што су оне више веселе него тужне. Моје успомене на њега увек ме насмеју зато што није било никога налик њему – и није ствар у томе да је он био као неки лик, него зато што је био толико јединствен и без сличности са другим људима.

Није тешко замислити колико сам мало знао о њему пре него што сам га упознао, ако се узме у обзир Ксенијина склоност брбљању.

Заправо, једине ствари које сам знао о њему пре него што сам ушао у њихов стан 2003. године је да је професор психологије који пише књиге у војсци и да говори немачки језик. Шта двадесетдогодишњак са Флориде да му каже на другом језику, да ће му ускоро бити зет?

Старим лифтом смо се попели до стана, врата су се отворила и нас двојица смо се нашли лицем у лице. Како смо пронашли један другог у двособном стану, у коме је у том моменту било десетак људи, не знам ни сам; вероватно је тако требало да буде. Човек је зуррио у мене, тада сам имао утисак читаве вечности, толико је мени трајало тих пет минута пре него што нас је Ксенија упознала. Сасвим сам сигуран да сам се смешио највише што сам могао, све док ме лице није заболело и можда сам пар пута климнуо главом. Не мислим да ме је Петар одмеравао, већ да је покушавао да прочита моју душу и да сазна ко сам ја; без потребе да разговара са мном. Моја мама је имала исти осећај када је упознала Петра.

Није ми имало много смисла да нам се родитељи сретну (због језичке баријере), али су Петар и Душка дошли код мојих родите-

ља када су први пут дошли код Ксеније и мене на Флориду. Моја мама је много пута рекла да никада неће заборавити како Петар улази на врата, снажно је хвата за руку и брзо привлачи њено лице да би се поздравили по српски, али се пре тога на неколико секунди загледао у њене очи, била је шокирана. Неочекивано, тај дирљив моменат се дубоко урезао у њено сећање. Петар је био добар у томе. Сигуран сам да се свако ко је упознао Петра сећа тог првог момента упознавања са њим. Сасвим сам сигуран да ће се са тим сложити и стјуардесе на лету до Америке.

Можда није прикладно да сећањима на Петра додам и ову причу али... Петра никада није превише. Стварно, ко би се други усудио да се искраде на прекоокеанском лету и да запали цигарету у тоалету авиона? Ипак то није било смешно, али је било смешно када смо морали да убедимо јако озбиљног менаџера авио-компаније који је инсистирао да Петар схвати да му неће бити допуштено да се укрца на лет ка кући ако чврсто не обећа да неће пушити у авиону. Били смо тако љути (Душка, Ксенија па и ја). Наравно, ту није крај Петровим договорштинама.

Сећам се да сам чуо причу о његовој здужености да би неки геј могао погрешно да схвати његово пријатељско расположење када га види у црвеној дуксерици. Петру је била омиљена боја црвена, шта он ту може!?!?

Толико је уживао у мојој домаћој ракији да је отишао у продавницу, купио шест боца Периеа (киселе воде) и био јако разочаран када је схватио да сам у тим флашама само складиштио ракију коју сам направио.

Када је отишао у шетњу током боравка Орланду, кући је дошао са два шерифа, а када је отишао у шетњу у Портланду скоро да су га крстили у једној баптистичкој цркви у нашем крају. Било му је довољно да једном вози кола и да схвати да то није за њега, можда је покушавао да чита књигу у исто време.

Не могу да се сетим и једног дана да сам га видео без књиге коју је читао или писао. Ако то није радио седео би, пијуцкао ракију и гледао слагалицу (надам се да се тако пише) или, моје омиљено, улазио у озбиљне дебате са породицом. Заправо никада нисам разговарао са њим (само нас двојица очи у очи и то би било могуће, иако нисмо говорили исти језик), али нисам ни морао, оно што је он био, његови животни принципи, његова животна љубав, све је било толико снажно и транспарентно да им није требало тумачење. Посао и породица су биле ствари за које је он живео и према њима је био бескрајно великодушан. Од дечака

коме је било предодређено да постане фармер. Сањао је да створи нешто више за себе и учинио да се то више обистини, својим нагонима, фокусираношћу и умом. Особине које су тада биле ретке, а сада још ређе.

Петров дух, иако понекад тако необичан, био је непогрешив; не само да неће бити заборављен већ ће га заувек осећати они које је додирнуо. Немогуће је не бити тужан, али то је последње што би он желео. Верујем да не би желео и некакве церемоније. Петар би био најсрећнији што смо се окупили и вероватно би желео да нам буде лепо, да мало попијемо (или много) и да живимо живот у што већој мери отвореним умом.

Дугујемо му да покушамо.

Џон.

„Тешко је завршити причу о тати, за његове најближе и мене, она никада неће бити завршена. Тешко је рећи све што има да се каже, шта је радио, чиме се бавио, о чему је писао, кога је тестирао, кога је пуно волео, а кога мање. Сваки пут када мислим да је ова прича сувише лична и са много детаља, који нису за овакав вид текста, ја се сетим још понечегашто што је још мање за овај текст, али тата је био једноставно такав, другачији, помало неуклопљен, простодушан и са огромним срцем. Једном приликом, Петров пријатељ ми је рекао: 'Замисли, пришао ми је Петар и рекао да ми се извињава'. На моје питање због чега, он је одговорио: 'Помислио сам нешто ружно - да ниси добар човек, јер сам имао неке дезинформације'“.

„Како описати човека који се извињава због својих мисли.“

„На крају Петрове родитељске методе су биле другачије, да бих вам дочарала бар мало какав је био као отац преносим до-словце део мејла који је послао мојој сестри, а његовој млађој ћерки пре него што је постала мајка, а Петар је сматрао да је време да се она и њен супруг остваре у улози родитеља.“

Психолошки, родителство је, пре свега, продућетак индивидуалног тра-
јања: јединка дефинитивно умире онда када нестане из сећања живих. Па
зна се ко највише памти мртве! Гробља су, друштвено, несигуран траг
индивидуалне егзистенције, а највише и служе управо деци мртвих. Затим,
у психолошком смислу деца су извор радости и појединачне среће: нема
лепшег осећаја и смисла појединачне егзистенције од гледање деце
(унућади) сопственог порода како расте и израста у одрасле јединке
људске заједнице. Најзад, психолошки залог родителства је и старење:

kada oslabe motivacije, kada usahne životna energija, kada individualni izvori radosti prestanu da to budu, ostaju deca i deca njihove dece. Postoje i psihološko-strukturalni, najčešće, duboko individualni razlozi koji starenje bez poroda čine teškim i neizvesnim. Ne, nema reči da ti opišem moje unutrašnje ispunjenje kad se umoran vratim sa posla, a zagrlji me Aleksa ili mi se osmehne Teodora. Naravno, toga je bilo i dok ste vas dve odrastale, ali je tada zadovoljstvo bilo „kontaminirano“ i brigom. Sada postoji samo moja radost, briga je Anina i Ivanova.

„Волео је Риђљу Чорбу и песму 'Ко те љуби док сам ја на стражи', 'Кад сам био млад', волео је песму од Магазина 'Како је добро видети те опет', волео је ракију и вино, увек црно, волео је слаткише и пихтије, волео је науку, психологију, пре свега, волео је Војску, своју земљу, Златибор, волео је живот, а пре свега је волео све нас.

Студенти у посети проф. др Петру Костићу, у његовом родном Семењеву, на обронцима Златибора, након одласка у пензију

- ЛИТЕРАТУРА Станојевић, А. (2017, 10. април) Професионалци: Проф. др Петар Костић – војни психолог [Видео запис]. Преузето са: <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/rts-1/2689392/profesionalci.html>
- Студенти Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (2014, 29. октобар) Film о професору Petru Kostiću [Видео запис]. Преузето са: <https://www.youtube.com/watch?v=mjtH0ugdKgg>
- Костић, П. (2000). *Психологија борбених јединица*. Београд: НИЦ „Војска“.
- Костић, П. (2004). *Психометрија (конструкција, реконструкција и коришћење шесћива)*. Београд: Независна издања Слободан Машић.
- Костић, П. (2002). *Психолошка анализица Голој ојока*, студија. Београд: НОВА184, Слободан Машић.

НЕБОЈША М. МИЛИЋЕВИЋ¹
МИРОСЛАВ Б. КОМЛЕНИЋ²
АНА Ж. ЈОВАНЧЕВИЋ³
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

СТАНДАРДИЗАЦИЈА, АДАПТАЦИЈА И ПРИМЕНА ПЛУЧИКОВОГ ТЕСТА ЕМОЦИЈА (ПИЕ-ЈРС) У ВОЈНОЈ ПОПУЛАЦИЈИ – ДОПРИНОСИ ПРОФЕСОРА ПЕТРА КОСТИЋА

САЖЕТАК. У раду је дата анализа предности и недостатака оригиналног Плучиковог теста емоција (ПИЕ), као и приказ напора професора Костића да својом стандардизацијом и адаптацијом постојеће мане овог теста отклони. Посебна предност југословенске ревизије и стандардизације Профила индекса емоција (ПИЕ-ЈРС), поред побољшања метријских карактеристика, израде посебних норми на домаћој популацији, и др., лежала је и у проширењу домена његове примене. Овај психолошки инструмент је био од посебне практичне користи у раду са војничком популацијом. Применом са другим познатим тестовима личности и конфигуралном анализом димензија дошло се до оригиналних открића, операционализовања и издвајања посебних скала као што су: прилагођавање, склоност симулацији, отпорност на стрес, склоност алкохолизму, склоност самоубиству и др. Ове додатне анализе пружале су

¹ nebojsa.milicevic@filfak.ni.ac.rs

² miroslav.komlenic@filfak.ni.ac.rs

³ jutarnjakafa15@gmail.com

Рад је примљен 19. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

корисне податке војним психолозима и омогућавале брзу процену и ефикасно издвајање ризичних група. Такође, као илустрације могућности примене Плучиковог теста у војној психологији наведена су нека од истраживања у земљи и окружењу. Резултати су углавном слични и доследни, па тиме потврђују оправданост овакве стандардизације и адаптације овог веома популарног психолошког мерног инструмента.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Профил индекс емоција; ЕПИ-ЈРС; професор Петар Костић; војна психологија.

УВОД

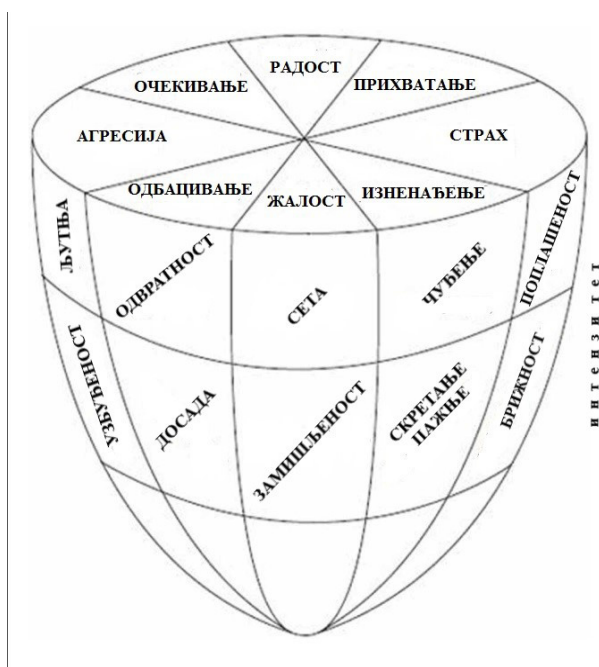
Међу бројним тестовима личности Плучиков профил индекс емоција (ПИЕ) често је и радо примењиван у разним доменима психолошке праксе у Србији и окружењу током више од пола века. Тест аутора Роберта Плучика и Хенрија Келермана појавио се 1974. године (Plutchik & Kellerman, 1974), а већ 1978. године Завод за продуктивност дела Љубљана, тј. Центар за психодијагностична средства, добија дозволу за штампање, адаптацију и публикавање у тадашњој Југославији (Baškovaс-Milinković, Bele-Potočnik, Hruševar, Rojšek, 1979, 1985).

Константин Момировић проверава метријске карактеристике и закључује да ПИЕ има ниску поузданост и дискриминативност, осредњу хомогеност и репрезентативност. Ипак, он сматра да је његова примена могућа у оквиру клиничких батерија које су састављене од других тестова бољих метријских карактеристика (Момировић, 1987). И поред наведених примедби, Плучиков тест задржава своју популарност и наставља да се ефикасно примењује у психолошкој пракси. Према Матешиховој анализи (1999) ПИЕ је сврстан међу десет најкоришћенијих психолошких мерних инструмената, а такође спада и међу три најпримењиванија теста личности у Хрватској. Иако нема тачних података за Србију, чини се да је ситуација слична.

Роберт Плучик није само аутор овог популарног теста личности већ је развио читаву оригиналну теорију емоција на чијим основама је настао овај инструмент. Он емоције пореди са бојама. Као што постоје основне боје, тако постоји и осам примарних емоција, али постоје и секундарне, које су мешавина основних. Основне емоције су: страх (заштита), изненађење (оријентација), туга (лишеност), гађење (одбацивање), љутња (агресија), очекивање (истраживање), радост (репродукција) и дивљење (инкорпорација). Однос примарних емоција, њихове сличности и ра-

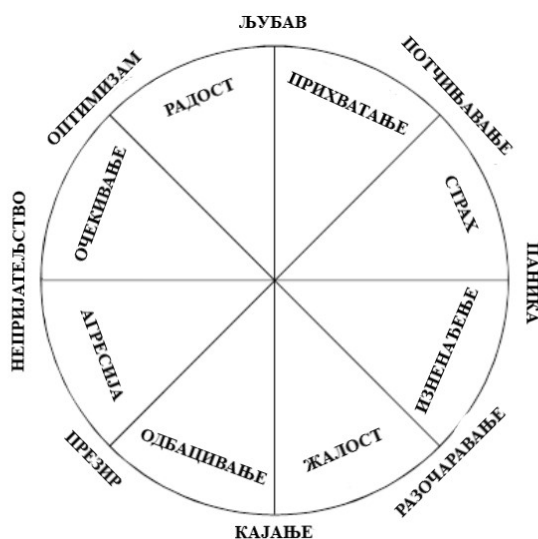
зликe Плучик представља моделом обрнуте купе (Слика 1) и круга (Слика 2). Свака примарна емоција представљена је дужним исечком од најснажније до најслабије форме (нпр. жалост, сета, замишљеност). Са друге стране, помоћу „круга емоција“ представљене су примарне дијаде које настају мешањем суседних основних емоција. Тако, на пример, очекивање и радост граде примарну дијаду оптимизма, и тако даље. И удаљеније емоције могу да се мешају, градећи секундарне и терцијарне дијаде. Емоције на „кругу емоција“ на супротним странама говоре о могућим конфликтима.

На основу теста може да се закључи о примењеним механизмима одбране, што је његова посебна вредност. Тако инкорпорација одговара негацији, оријентација регресији, заштита потискивању, лишеност компензацији, одбацивање пројекцији, истраживање интелектуализацији, агресија померању, а репродукција реактивној формацији.

СЛИКА 1. МОДЕЛ ЕМОЦИЈА У ОБЛИКУ ОБРНУТЕ КУПЕ (АДАПТИРАО КОСТИЋ, 1997, ПРЕМА: ПЛУТЧИК, 1980) (ПРЕВОД ЕМОЦИЈА НА СРПСКИ ЈЕЗИК ПРИЛАГОДИО ЈЕ ПРОФЕСОР ПЕТАР КОСТИЋ)

FIGURE 1. PLUTCHIK'S "CONE MODEL" OF EMOTIONS (KOSTIĆ, 1997, ADAPTED FROM PLUTCHIK, 1980) (TRANSLATION OF EMOTIONS INTO SERBIAN BY PROFESSOR PETAR KOSTIĆ)

СЛИКА 2. Плучиков модел емоција у облику круга (адаптирао Костић, 1997 према Плутчик, 1980) (примарне дијаде на ободу круга настају мешањем две суседне емоције)

FIGURE 2. PLUTCHIK'S MODEL OF CIRCLE-SHAPED EMOTIONS (KOSTIĆ, 1997 ADAPTED FROM PLUTCHIK, 1980) (PRIMARY DYADS AT CIRCLE ARE FORMED BY MIXING TWO ADJACENT EMOTIONS)

На основу овакве теоријске основе Плучик и Келерман су током година радили на конструисању теста за мерење сваке од осам примарних емоција (Plutchik, 1962; Kellerman & Plutchik, 1968). За црте је издвојено 12 израза (нпр. друштвен, послушан, склон пустоловинама) који су комбиновани методом (поређења) парова (Хавелка, Кузмановић, Попадић, 1998, стр. 182). Укупан број комбинација износи: $n*(n - 1)/2$, што би било укупно 66 парова. Због већ садржаних истих емоција, четири пара су избачена, па је коначни број био 62. Испитаник има задатак да увек од две понуђене алтернативе означи ону која га боље описује. Тако се добија коначни резултат који се приказује кружним профилем са посебном оценом за сваку од осам емоција. Поред емоција, постоји БИАС скор који говори о степену у којем појединац жели да себе представи у пожељнијем светлу.

Добијени профили могу да се изразе: а) процентуално и б) перцентилним скоровима. Управо је овај други начин дуго година био проблематичан, јер норме за нашу популацију нису постојале. То је и био један од главних мотива професора Петра Костића

да уради ревизију и адаптацију овог инструмента и прилагоди га испитаницима са нашег поднебља.

Овакав оригиналан психолошки мерни инструмент имао је следеће предности:

- а) тест је утемељен адекватном теоријом о емоцијама;
- б) економичност: брзо задавање, прегледавање и тумачење резултата;
- в) испитаници имају мањи отпор при попуњавању овог теста;
- г) психологу тест оставља више слободе у интерпретацији;
- д) домени применљивости су веома широки;
- е) тест је веома осетљив и реагује на актуелна стања испитаника. Ово у неким случајевима може представљати и озбиљан недостатак.

Мане овог теста су следеће:

- а) Плучикова теоријска основа није широко прихваћена у психолошким круговима;
- б) мерне карактеристике инструмента нису најповољније (Момировић, 1987);
- в) слобода у интерпретацији може довести до лаичких и погрешних интерпретација;
- г) неке категорије испитаника имају отпор у давању одговора, а неким је (и поред „краткоће“) тест досадан јер се тврдње стално понављају;
- д) ПИЕ тест није довољно дискриминативан у просечној популацији;
- е) тешко може бити самосталан инструмент (Момировић, 1987).

СТАНДАРДИЗАЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ПИЕ ТЕСТА (ЕПИ-ЈРС)

Полазећи од наведених недостатака Плучиковог теста, пре свега од проблема са нормама и тешкоћама у примени на нашој популацији, Петар Костић је урадио стандардизацију и адаптацију овог инструмента. У поступку ревизије коришћен је превод Плучиковог теста (Baškovac-Milinković, Bele-Potočnik, Hruševar, Rojšek, 1979, 1987), али су неке од дефиниција придева – особина прилагођени нашој култури. Тако је *озлојеђена* (особа) дефинисана као особа која: *лако изражава осећања беса (љутиње)*, а *најла особа* – *лако изражава сва осећања*. Уместо *самозаштитна* – уведен је назив *заштитна*; *неконролисаност* – замењена је термином *оријентација*; уместо *дејривација* – користи се *лишеност*; уместо *ојозиционал-*

ности користи се одбацивање; агресија уместо агресивности или де-струкције; уместо експлорације коришћен је термин израживање.

Узорак за стандардизацију чинило је 3159 испитаника подељених у четири групе: а) општи узорак жене (N=633); б) општи узорак мушкарца (N=968); в) подузорак девојке (N=581) и г) подузорак младићи (N=977) (Костић, 1997). За војну популацију издвојен је узорак војника и питомца (N=845) (Костић, 1996, стр. 108).

Направљен је рачунарски програм и унети су подаци у базу, а затим су израчунате интеркорелације сваке емоције из пара са сваком скалом. На основу тих интеркорелација добијен је нешто другачији распоред емоција у односу на онај из старог приручника: иза инкорпорације следи заштита, а иза одбацивања истраживање. Потом су израчунати проценти и одређене су норме за сваки од четири узорака посебно. Тиме је отклоњена тешкоћа са старим америчким нормама, тј, проблем културолошких разлика. У бројним истраживањима запажено је да је у нашој култури знатно израженија репродукција, али и агресивност и опозиционалност код мушкараца (Милићевић, 1996, 1997, 2002).

Костић (1997) сматра да БИАС скала није проста мера „склоности ка давању социјално пожељних одговора“, већ да се ради о посебној и веома сложеној црти личности.

Измене се огледају и у начину оцењивања. Психолог након примене теста користи једну од четири групе шаблона. Треба обратити пажњу приликом добијања сирових скорова да су одговори, за разлику од старе верзије, у поступку баждарења пондерисани са 1 или 2 поена. Ово чини поступак нешто сложенијем, али треба имати на уму да је Петар Костић још тада понудио компјутерску верзију за израчунавање скорова, цртање профила и помоћ у интерпретацији (Костић и Анђелковић, 1995; Костић, 1996).

Највећа предност нове верзије ПИЕ-ЈРС огледа се у проширењу домена њене примене, као и креацији емпиријски и психометријских заснованих „нових“ црта личности.

ПОДРУЧЈА ПРИМЕНЕ ПИЕ-ЈРС У ВОЈНОЈ ПСИХОЛОГИЈИ

Навешћемо само неке од могућности примене Плучиковог теста старе оригиналне и нове стандардизоване и адаптиране верзије (ПИЕ-ЈРС). Посебну пажњу и највећи део простора посветићемо таквим применама у војној организацији где је Петар Костић провео велики део своје професионалне каријере.

ПРОФЕСИОНАЛНО САВЕТОВАЊЕ, СЕЛЕКЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА

Одавно се зна да одређене профиле личности привлаче тачно одређена занимања (Katel, 1978). Костић (1997, стр. 39–40) то показује упоређујући профил „психолошкиње“ са профилом „непсихолошкиње“. Постоје (необјављени) подаци да је Костић истраживао групне ПИЕ профиле припадника различитих родова, специјалних јединица, као и профиле војника на различитим војничким и професионалним дужностима.

Психолози запошљени у војсци на подручју Србије примењивали су стандардизовани ПИЕ-ЈРС уз друге тестове као део шире батерије тестова у селекцији војника за командире одељења, возаче моторних возила, руковаоце различитих машина, нишанџије, дужности граничара и сл. (УБПТВП/ – ГШ ВЈ, Управа за информисање, 1996). Резултати на Плучиковом тесту су више служили да би се издвојиле особе са психопатолошким цртама личности које нису погодне за ове дужности, док су остали војници упућивани на даља тестирања когнитивних и специфичних способности другим тестовима и инструментима. Тако су за избор оператера противоклопних вођених ракета (ПОВР) војни психолози у јединицама Нишке армије користили Ревидирани Бета тест или Равенове Прогесивне матрице, као и Плучиков тест. Војници који би испунили предвиђене норме упућивани су у Војну болницу на даљу селекцију коју је обављао психолог Божидар Љубишић старим француским апаратима као што су: Трасаж тест, РЦБ, ЦЦН реакциометар и Мишоов визиодаљинометар⁴ (Љубишић, Милићевић, Миленовић и Бјелић, 1998; Милићевић, Миленовић и Љубишић, 2000). Сличан поступак спровођен је и код селекција за друге војничке дужности (Љубишић, Милићевић и Миленовић, 2006).

⁴ Ови инструменти се давно већ не користе, али су сачувани и налазе се изложени у Лабораторији за психолошка истраживања на Департману за психологију Филозофског факултета у Нишу. Сигурно је да они немају такву историјску вредност као апарати у Лабораторији за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду (од којих неки потичу још из Вунтове лабораторије), али очито су значајни за историју наше војне психологије и имају, ако ништа друго, одређени емотивни значај (Милићевић, 2019).

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦИЈЕ НА ВОЈНУ СРЕДИНУ

Често се замера ПИЕ тесту и наводи као велики недостатак чињеница да је он веома осетљив на промене у актуелном психолошком стању испитаника. Међутим, то може да буде и највећа његова предност. Применом овог теста могу се разликовати промене током времена, након примене фармаколошке терапије (Костић, 1997, стр. 41). Такође, ова особина корисна је за праћење проблема адаптације на нову средину као и њихово превладавање.

У војној психологији овај проблем је био веома битан, а посебно у периоду када је служење војног рока било законска обавеза, као и при мобилизацији у ратним условима. Психолози запошљени у војним јединицама често су се сусретали са проблемима адаптације пристиглих војника на одслужење војног рока. То, такозвано „неприлагођено понашање“ испољавало се кроз низ манифестација као што су: узнемиреност, несаница, нервоза, раздражљивост, осећај страха и тескобе, незаинтересованост, повишена вербална и физичка агресивност, недисциплина и одбијање наређења, самовољно напуштање јединица, намерно самоповређивање, суицидалне мисли, покушај и извршење суицида или убиства.

Плучиков тест показао се корисним у праћењу оваквих проблема адаптације. Тако Цветковић и Милићевић (2000) испитују психолошке карактеристике војника који су се у мирнодопским условима самовољно удаљили из јединице (N=56) и упоређују са карактеристикама оних који то нису чинили (N=37). Од тестова, поред ПИЕ теста примењен је Woodward-Matheus тест и Ревидирани Бета тест. Коришћени су и подаци из постојеће војне и медицинске документације. Такође су анализирани и анамнестички подаци из Упитника за војнике који је попуњаван приликом пријема сваке нове генерације војника. Овај упитник су сачинили војни психолози Миодраг Миленовић и Небојша Милићевић 1990. године, а од 1998. адаптиран је и званично уврштен у *Приручник за примену психолошких тестова у војсци* као УПИ Б (Обрадовић, Баховић, Станојевић, Цветковић, и Милићевић, 1998).

На основу аритметичких средина, тј. медијана сирових скорова на ПИЕ тесту (Табела 1) урађен је групни профил војника са самовољним удаљењима. У раду су коришћене старе перцентилне норме како би се профил упоредио са резултатима неких ранијих истраживања и профилима које наводи Плучик. Уочљива је

повишена агресивност, депривација и самозаштита а снижена репродукција, експлорација и неконтролисаност. Снижена репродукција је у складу са добијеним израженим асоцијалним тенденцијама на Вудвортовом тесту и неадекватним и редукованим социјалним интересовањима. Висока депривација и самозаштита иду у прилог ситуационим неуротским реакцијама, анксиозности и паду животних динамизама. Снижена неконтролисаност говори о јаком потискивању, али такође ниска експлорација може да упућује на могућност импулсивног реаговања без размишљања о могућим последицама (Цветковић и Милићевић, 2000). Добијени профил сличан је профили који је добио војни психолог Никола Илић (1991) у истраживању емоционално незрелих војника, тј. војника са неприлагођеним понашањем.

Уочљива је сличност са профилем војника са траговима ранијих самоповређивања (Милићевић, 1996, 2002). Из анамнестичких података регистровано је у овом истраживању да је чак 30,3% војника дезертера пре доласка у војску починило самоповређивање, а да је 21,4% помишљало о самоубиству.

	Р	И	Н	С	Д	О	Е	А	БИАС
Md	13(40)	19(58)	9 (28)	18(74)	11(83)	11(57)	14,5(15)	11(63)	31(3)
AS	11,56	15,63	8,27	14,4	10,66	10,93	14,8	15,5	27,02
SD	5,1	8,43	3,6	5,6	5,6	6,91	4,29	11,2	14,2

ТАБЕЛА 1: МЕДИЈАНЕ И АРИТМЕТИЧКЕ СРЕДИНЕ СИРОВИХ СКОРОВА НА ПИЕ ТЕСТУ ВОЈНИКА КОЈИ СУ САМОВОЉНО НАПУШТАЛИ ВОЈНУ ЈЕДИНИЦУ (ЦВЕТКОВИЋ И МИЛИЋЕВИЋ, 2000) [TABLE 1. MEDIANS AND MEANS OF SCORES ON THE PIE TEST OF SOLDIERS WHO WAS LEAVING THE MILITARY UNIT (CVETKOVIĆ AND MILIĆEVIĆ, 2000)]

Поред намерних преармијских самоповређивања ($\chi^2=7,06$, $p<0,01$) међу дезертерима је било значајно више оних из непотпуних породица или са нарушеним породичним односима ($\chi^2=11,64$, $p<0,01$), оних који су имали искуства са дрогама ($\chi^2=5,05$, $p<0,05$), више оних са прекршајним и кривичним делима ($\chi^2=5,44$, $p<0,05$) итд.

СКЛОНОСТ САМОПОВРЕЂИВАЊУ

Самоповређивање младих особа постало је све чешћа појава, па је постојала потреба да се у психијатрији посматра као посебна дијагноза (Kapur, Cooper, O'Connor & Hawton, 2013). Зато је у ДСМ-5

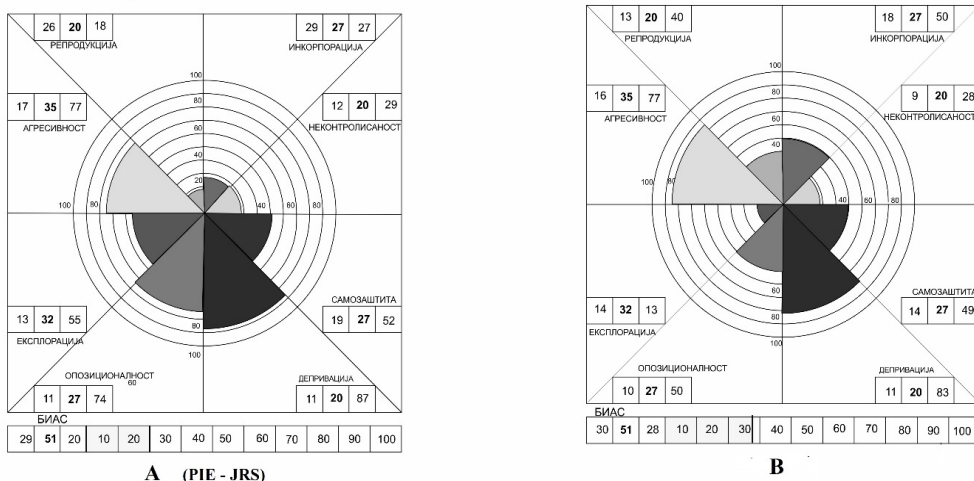
уведена посебна дијагностичка категорија *несуицидално самоповређивање* (non-suicidal self-injury /NSSI/). Реч је о особама за које се не може тврдити да имају неки психијатријски поремећај.

Самоповређивање у војсци може бити велики проблем, посебно у периоду адаптације на нову средину (Јовичевић, 1987). Иако се најчешће радило о симулативним тенденцијама особа које су желеле да избегну служење војног рока или о „апелу за помоћ“, није искључена могућност суицида, па овој појави треба посветити посебну пажњу. Зато су на систематском лекарском прегледу војника који долазе на служење војног рока обавезно регистровани сваки трагови ранијих самоповређивања (ожилци, опекотине и сл.) као и тетоваже.

Милићевић (1996, 1997, 2002) испитује карактеристике личности војника са евидентираним ожилцима од ранијих намерних самоповређивања (нпр. оштрим предметима, жилетом, стаклом, ножем, гашењем цигарета по кожи, и сл.) и упоређује са контролном групом „адаптираних“ војника. Поред ПИЕ теста коришћени су и подаци добијени упитником за војнике УВ-1 и УПИ-Б. Профил аутоагресивних адолесцената сличан је профилу хоспитализованих особа са покушајем суицида (Conte & Plutchik, 1974) као и поменутом профилу војника са тешкоћама у адаптацији и емоционално незрелим понашањем (Plić, 1991). И овде су веома изражене скале агресивности и депривације што упућује на могућност аутоагресивног понашања али и суицидалне тенденције. Снижене су скале неконтролисаност, експлорација и БИАС. Ниска неконтролисаност говори о јаком потискивању, док ниска експлорација о нестабилности, дезорганизованости и ирационалности, као и слабом коришћењу мисаоних активности и отежаним логичким управљањем својим понашањем (Милићевић, 2002).

Извесне разлике видљиве су када се упореди профил изражен на основу норми ПИЕ-ЈРС (Костић, 1997) (Слика 3А) и Плучикових норми (Baškovac-Milinković, Bele-Potočnik, Hruševar i Rojšek, 1979, 1987) (Слика 3Б). Експлорација, инкорпорација и репродукција су нижи, а опозиционалност и депресивност виши. То се може објаснити разликама између америчке и наше популације, а све то потврђује оправданост ревизије, стандардизације и адаптације ПИЕ-ЈРС Петра Костића. Нижа експлорација може да указује на недостатак дугорочног планирања („живети од данас до сутра“), слабију рационалну контролу и сл. Приказ по стандардизованим нормама чини карактеристични профил још јаснијим. Разлике су

израженије, а репродукција и инкорпорација су снижени што је ближе карактеристикама и понашању припадника овог узорка.

Слика 3. Групни ПИЕ профил војника са ожиљцима од ранијих намерних самоповређивања: А) перцептилне вредности из ПИЕ-ЈРС (Костић, 1997) В) перцентилне вредности по америчким нормама (Plutchik, 1980)

FIGURE 3. GROUP PIE PROFILE OF SOLDIERS WITH SCARS FROM PREVIOUS INTENTIONAL SELF-HARM: A) PERCENTILE VALUES BY US NORMS (PLUTCHIK, 1980) AND B) PERCEPTUAL VALUES FROM PIE-JRS (KOSTIC, 1997)

Професор Петар Костић, свестан проблема прилагођавања у војној организацији у једном истраживању испитује узорак од 207 војника ЕПИ тестом и резултате корелира са проценама датим од стране њихових непосредних старешина (Костић, 1997, стр. 30). Процене су се тичале: мотивисаности за служење војног рока, залагања у извршавању војничких задатака, емоционалне стабилности, васпитљивости, поштовање прописа, извршавања наређења и сл.. Све димензије ЕПИ Костић своди на скор прилагођености (критеријумска променљива) и тако је добија следећу регресиону једначину:

$$\text{ПРИЛАГОЂАВАЊЕ} = 59 + (\text{ИНК} * .308) + (\text{ОРИ} * -.287) + (\text{ЗАШ} * .872) + (\text{ЛИШ} * -.723) + (\text{ОДБ} * .084) + (\text{ИСТ} * .06) + (\text{АГР} * -.551) + (\text{РЕП} * -.247) + (\text{БИАС} * -.645).$$

Скор испод 5 прогнозира ВИСОКУ прилагођеност, од 5 – 11 ПРОСЕЧНУ прилагођеност, а за скорове веће од 11 СЛАБО прилагођавање захтевима војничке средине. Тиме је војним психолозима

понуђен још један користан „додатни алат“, добијен из ЕПИ теста који можда може бити од користи и у другим доменима психолошке праксе.

СТРЕС, БОРБЕНИ СТРЕС, ПОСТРАУМАТСКИ СТРЕСНИ ПОРЕМЕЋАЈ

Плучиков тест може добро регистровати стрес. Стрес се може дефинисати као „узнемирујуће животно искуство које прате биохемијске, физиолошке и когнитивне промене и промене понашања у настојању да се особа дугорочно прилагоди ситуацији у којој су угрожене његове виталне вредности...“ (Костић, 2000, стр. 201). Са друге стране, траума је „изненадан и жесток догађај који потреса појединца тако снажно да он привремено губи психолошку равнотежу и показује неприлагођено понашање и/или манифестује симптоме физичког (телесног) или душевног поремећаја“ (Костић, 2000, стр. 202).

У војној психологији се доста говори о борбеном стресу. У ратовима је екстремно угрожен опстанак појединца као индивидуе и читавих друштвених група. Овде се најчешће мисли на припаднике борбених јединица али су и цивили такође изложени страховима рата, често на много ужаснији и бруталнији начин. После крвавих ратова на нашим просторима често се говорило о ратном стресу као синдрому посттравматског поремећаја. Дијагноза посттравматски стресни поремећај (ПТСП) била је веома честа код учесника рата, али и код цивила. Према дијагностичким критеријумима ДСМ-4, за ПТСП су карактеристични неки од симптома као што су: рекурентна, наметљива и непријатна сећања на трауматски догађај (флешбек); непријатни снови о трауматском догађају; доживљај понављања трауме; изражена непријатност на стимулусе који симболизују трауму, физиолошко реаговање. Јављају се симптоми избегавања ситуација у вези трауме или „генерализована отупљеност“ и симптоми пренадражености (нпр. тешкоће са успављивањем, раздражљивост, изливи беса, тешкоће са концентрацијом, хипервигилност пажње). Ове промене су евидентне дуже од месец дана, па долази до оштећења у социјалном, професионалном и другим важним областима животног функционисања (Самарџић и Шпирић, 2004, стр. 47-57).

Да ли Плучиков тест може ефикасно да региструје овај поремећај и да ли особе са ПТСП показују њима карактеристичан профил?

У пракси је ПИЕ тест, као и ревидирана и адаптирана верзија ЕПИ-ЈРС Петра Костића доста примењивана и постоје истраживања која би могла да упућују на одговор.

Сања Мршић Хусар (2008) тестира ветеране рата у Хрватској (N=132) са дијагнозом ПТСП и добија ПИЕ профил са високим резултатима на димензијама агресивности, одбацивању (неповерљивости) и депресивности, а екстремно ниске резултате на димензијама репродукције (друштвености), инкорпорације (поверљивости) и контролисаности и БИАС-у. Бирање социјално непожељних одговора ауторка сматра „апелом за помоћ“. Такође су упоређивани испитаници са вишим и нижим интензитетом ПТСП. Ветерани са вишим ПТСП су мање поверљиви, агресивнији и мање друштвени. Ауторка констатује да су резултати слични налазима из те области „за сада јединог познатог истраживања“ Трлаје, Костића и Дедићеве (1997).

Циљ горепоменутог истраживања био је да се испитају психолошке разлике учесника рата (N=419) и војника без ратног искуства (стандардизациони узорак N=968) и рањеника (N=38) са (N=19) и без ПТСП (N=19). Рањеници са ПТСП на ПИЕ тесту имају знатно нижу инкорпорацију, заштиту и репродукцију, а вишу агресивност. Ратници имају повишене скорове на оријентацији и лишености, а ниже скорове на репродукцији, заштити и БИАС-у. На крају, аутори на основу добијених резултата предлажу организовање одговарајуће психолошке рехабилитације ратних ветерана и спољне помоћи шире друштвене заједнице (Трлаја, Костић и Дедић, 1997).

Милићевић и Миленовић у индивидуалним тестирањима војника, старешина и чланова породица са симптомима ПТСП добијају сличне профиле као у претходно наведеним истраживањима (Миличевич, Миленович и Маркович, 2016).

Петар Костић је аутор још једног мање познатог, али врло корисног инструмента намењеног војним психолозима. Реч је о упитнику борбене мотивације (УБМ). Упитник је настао на основу ауторовог богатог искуства и истраживања у ратним условима и „у себи скрива два доста зависна мерна инструмента: Упитник корелата борбене мотивације (из књиге П. Вотсона *Психологија рата*) и ревидиран Плучиков тест...“ (УБПТВП, Костић, 1996, стр. 103). Овај упитник мери варијабле: а) борбену мотивацију; б) отпорност на борбени стрес и в) став према самоубиству. Скоровима борбене мотивације на УБМ додаван је и скор *емоционалне компетенције борбене мотивације* из ПИЕ-ЈРС. Такође, скоровима от-

порности на дорбени стрес из УБМ додаван је и скор *емоционалне комјоненїе оїїорносїи на дорбени сїрес* добијен из ПИЕ-ЈРС.

Петар Костић (1997, стр. 33) узорку од 120 војника задаје ПИЕ-ЈРС и Упитник ставова према самоубиству који је садржао 30 ајтема, тј. вербално формулисаних различитих животних проблема. Испитаник је имао задатак да на петостепеној скали изрази степен (не)прихватања суицида као решење наведеног животног проблема. Одређеним психометријским поступцима је из ПИЕ-ЈРС добијена скала *їозїїивної сїава їрема самоудїсїеву*, чији се скор израчунава из скорова добијених наведеним упитником и склопом емоционалних димензија на ПИЕ-ЈРС тесту (Костић, 1997, стр. 53).

ОСТАЛЕ ЦРТЕ ЛИЧНОСТИ ИЗ ПИЕ-ЈРС – ДОБИЈЕНЕ КОНФИГУРАЛНОМ АНАЛИЗОМ

Поред поменутих психометријски заснованих „нових црта“ које је Петар Костић добио конфигуралном анализом споменућемо још неке: „СИМУЛАЦИЈА (склоност намерног бирања одговора који имплицирају патологију.); ИНТЕЛ (процена у којој мери испитаник уме и може да се усредсреди да би оптимално користио своје интелектуалне потенцијале); АЛКОХОЛ (конфигурални склоп који имплицира емоционалну основу за посезањем 'чашице' и када и ако се особа нађе у животним тешкоћама)“ (Костић, 1997, стр. 82).

Костић претпоставља да ће највише критика изазвати овакав начин градње „монументалне структуре великог броја црта личности“ из 62 ајтема Плучиковог теста (Костић, 1997, стр. 29) и спремно даје одговоре на могуће критике. Такво издвајање нових црта познато је и код других тестова. Сложеност 12 особина у ПИЕ тесту такође су оправдање, а упаривање нових црта представља нови квалитет. Нове црте личности су корелати интервенишућих варијабли и свака од њих је валидирана и кросвалидирана одговарајућим психометријским поступцима.

Додали бисмо још и резултате из праксе војних и других психолога који су користили ПИЕ-ЈРС. Нове црте изведене конфигуралном анализом из ПИЕ теста као што су *їрилатїођавање, склоносїї самоудїсїеву, симулација, дорбени сїрес, дорбена моїивација* и др. били су корисни помоћни инструмент у дијагностиковању, превенцији, откривању и отклањању негативних појава почевши од тешкоћа у адаптацији, појава страха, панике, стреса, преко могу-

ћих повређивања, самоповређивања, покушаја самоубиства, па све до фаталних исхода као што су извршење убиства и самоубиства.

ЗАКЉУЧАК Тест ПИЕ-ЈРС је нашао велику примену и пружио помоћ војним психолозима у различитим областима њихових професионалних делатности: од научних истраживања, психодијагностике, психолошког саветовања, професионалне селекције и класификације, праћења и превенције проблема адаптације, страха, панике, суицидалних тенденција и др.

Петар Костић је својим несребичним радом помагао колегама трупним психолозима у свим областима рада.⁵ Велики део тих доприноса односи се и на опремање, набавку, комплетирање, као и израду адекватних психолошких мерних инструмената и батерија тестова.

Костић се прихватио веома сложеног и напорног посла стандардизације Плучиковог теста настојећи да реши многе проблеме у његовој примени. Али он се ту није зауставио, већ је креативно⁶, емпиријски и психометријски засновано, стварао нове корисне психолошке „алате“ изводећи их из основне структуре ПИЕ теста. Такви алати могу бити корисни не само у војној психологији већ и много шире у другим областима.

ЛИТЕРАТУРА ГШ ВЈ Управа за информисање (1996). *Уџубник за батерију психолошких тестова за војну употребу* (У БПТВП) (за интерну употребу). Београд: Војноиздавачки завод.

⁵ Професор Петар Костић је од 1997. до 1998. године обављао дужност начелника психолошке службе у ГШ СЦГ и улагао је огромне напоре да побољша положај војних психолога и важност улоге ове службе. Иако је 1998. године поднео начелнику ГШ писмену оставку на ову дужност (<http://psychometric.com/>), своје активности и подршку војним психолозима наставио је и после тога са истим интензитетом и ентузијазмом.

⁶ У већини установа, па и у образовним, преовладава конвергентна продукција која не доноси ништа ново (Милићевић, Пејић, Комленић, 2016). Свака војна организација је строго хијерархијски организована и захтева, пре свега, конвергентни приступ у извршавању задатака и решавању проблема. То може често да пређе у ригидност. Ипак, чини нам се да је, и поред тешкоћа и отпора на које је наишао, професор Петар Костић својим смелим идејама, начином решавања професионалних задатака, али и односом са колегама психолозима, доказао да је ипак могућ и овај други (много ређи) креативни, тј. дивергентни приступ.

ГШ ВЈ Управа за информисање (1998). *ПРИРУЧНИК за њрмену ѡсихолошких ѡесѡва у Војсци Јуѡславије* (за интерну употребу). Прир. Касагић, Љ. Београд: Војноиздавачки завод.

Јовичевић, М. (1987). *Менијална хиѡијена у ОС*. Београд: ССНО.

Костић, П. (1994). Ратно искуство и мењање понашања ратних ветерана, *Психолоѡија*, 1-2, 97-109.

Костић, П. (1996). *Проблеми мерења у ѡсихолоѡији - ѡримена рачунара*. Вол. 2. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Костић, П. и Анђелковић, З. (1995). *Примена рачунара у ѡрофесионалном раду ѡсихолоѡа. Мерење у ѡсихолоѡији*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Костић, П. (1997). *ПИЕ-ЈРС - Плучиков ѡесѡј емоѡија, Приручник, Јуѡсловенска ревизија и модификаѡија*. Београд: Центар за примењену психологију ДПС.

Љубишић, Б., Милићевић, Н., Миленовић, М., Бјелић, Д. (1998). Процена успешности селекѡије оператора противоклопних вођених ракета (ПОВР) у ВЈ [Апстракт]. 46. научно-сѡручни скуѡ ѡсихолоѡа Срѡије. Аранђеловац. Књига резимеа, стр. 89.

Милићевић, Н. (1996). Профил индекс емоѡија адолесцената - војника са ранијим намерним самоповређивањима [Апстракт]. 44. научно-сѡручни скуѡ ѡсихолоѡа Срѡије. Врњачка Бања. Књига резимеа, стр. 77-78.

Милићевић, Н. (1997). Особине личности адолесцената на одслужењу војног рока са аутоагресивним тенденѡијама [Апстракт]. X Конѡрес ѡсихолоѡа Јуѡславије - Петровац на мору. Књига резимеа

Милићевић, Н., Љубишић, Б., Миленовић, М. (2000). Прогностичка ваљаност батерије тестова за селекѡију оператора ПОВР [Апстракт]. VI научни скуѡ - Емѡиријска исѡраживања у ѡсихолоѡији. Београд: Филозофски факултет. Књига резимеа, стр. 1.

Милићевић, Н. (2002). Карактеристике личности адолесцената са аутоагресивним тенденѡијама. *Годишњак сѡудијске ѡрује за ѡсихолоѡију*, 1 (1), 225-233.

Милићевић, Н., Љубишић, Б., Миленовић, М. (2006). Ефикасност селекѡије за специфичне дужности у војној организацији [Апстракт]. II Конференѡија са међународним учешћем Дани ѡримењене ѡсихолоѡије. Ниш: Филозофски факултет. Књига резимеа, стр. 17.

Миличевич, Н. М., Миленович, М. Б., Маркович, Д. (2016). Война и психотравма: Размышления о психиатрических потерях в войнах XX столетия. *Сейевой журнал „Научный результат“*. Серия „Социальные и ѡуманиѡарные исследования“ - Т.2, №1 (7), 2016/4. Тематический выпуск: *Сербская индивидуальность XXI век и ѡраѡија* (стр. 40-45). Белгород, Россия:

Белгородский государственный национальный исследовательский университет. <http://research-result.ru>;

Милићевић, Н., Пејић, Б., Комленић, М. (2016). Улога креативности и иновативности у савременом образовању. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 46 (2), 63–81.

Милићевић, Н. (2019). *Емпијска исцртавања естетској доживљаја*. Ниш: Универзитет у Нишу – Филозофски факултет.

Обрадовић Б., Баховић С., Станојевић, Т., Цветковић, В., Милићевић, Н. (1998). УПИ-Б, информативни упитник за војнике. У: Љ. Касагић (прир.), ГШ ВЈ Управа за информисање, *ПРИРУЧНИК за примену психолошких тестова у Војсци Југославије* (117). Београд: Војноиздавачки завод.

Самарџић, Р. и Шпирић, Ж. (2004). Посттрауматски стресни поремећај. *Војносанијетски преглед*, 61 (1), 47–57.

Трлаја, Љ., Костић, П., Дедић, Г. (1997). Посттрауматски стресни поремећај ратних рањеника. *Психологија*, 4, 425–436.

Хавелка, Н., Кузмановић, Б., Попадић, Д. (1998). *Методе и технике социјално психолошких исцртавања*. Београд: Центар за примењену психологију.

Цветковић, В. и Милићевић, Н. (2000). Анализа узрока и мотива самовољног удаљавања из јединица. *Нови гласник*, 2, 13–18.

Vaškovac-Milinković, A., Bele-Potočnik, Ž., Hruševar, B., Rojšek, J. (1979). *Profil indeks emocij (PIE) – Priručnik*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za produktivnost dela – Center za psihodijagnostična sredstva.

Vaškovac-Milinković, A., Bele-Potočnik, Ž., Hruševar, B., & Rojšek, J. (1987): *Profil indeks emocija Priručnik*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Center za psihodijagnostična sredstva

Conte, H. R. & Plutchik, R. (1974). Personality and background characteristics of suicidal mental patients. *Journal of Psychiatric Research*, 10 (3–4), 181–188.

Ilić, N. (1991). Standardi profil Indeks emocija u vojničkoj populaciji. *Vojnosanitetski preglad*, 48 (2), 111–114.

Kapur, N., Cooper, J., O'Connor, R., Hawton, K. (2013). Non-suicidal self-injury v. attempted suicide: new diagnosis or false dichotomy?. *The British Journal of Psychiatry*, 202, 326–328.

Katel, R. (1978). *Naučna analiza ličnosti*. Београд: BIGZ.

Kellerman, H. and Plutchik, R. (1968). Emotion – trait interrelations and the measurement of personality. *Psychological Reports*, 23, 1107–1114.

Matešić, K. (1999). Aktualni problemi testova i testiranja u Republici Hrvatskoj: Rezultati EFPPA-ine ankete. *Suvremena psihologija*, 2, 115–126.

Momirović, A. (1987). Određivanje metrijskih karakteristika testa Profil indeks emocija. *Primijenjena psihologija*, 8, 227–232.

Mršić Husar, S. (2008). Pie profil kod veterana domovinskog rata s kroničnim PTSP-om. *Suvremena psihologija*, 11 (2), 273-285.

Plutchik, R. (1962). *The emotions: facts, theories and new model*. New York: Random House.

Plutchik, R. (1980). Unsere gemischten Gefuele - Emotionen. *Psychologie Heute*, Juli, 56-63.

NEBOJŠA M. MILIĆEVIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

MIROSLAV B. KOMLENIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

ANA Ž. JOVANČEVIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

STANDARDIZATION, ADAPTATION AND APPLICATION OF PLUTCHIK'S
EMOTION TEST (PIE - JRS) IN ARMY POPULATION –
CONTRIBUTIONS OF PROFESSOR PETAR KOSTIĆ

One of the main problems in the application of the Plutchik's test in Serbia and the region of the former Yugoslavia faced by psychologists was the lack of adequate standards. With his standardization and adaptation of this Psychological Measurement Instrument (PIE-JRS), professor Kostić made it more effective and broader in application, especially in the field of military psychology. The paper presents the efforts of professor Kostić to eliminate the existing shortcomings of this test by standardization and adaptation. The special advantage of Yugoslavian revision and standardization, in addition to the improvement of metric characteristics, adaptation of translations, development of special norms on the local population, etc., lay in the extension of the domain of its application. This psychological instrument has been of particular practical use to military psychologists in dealing with the soldier population in various fields such as: selection of personnel for various military duties, detection and prevention of auto-aggressive and suicidal tendencies, psychological counseling and education, assessment of combat motivation and combat stress, prevention and elimination of problems of

adaptation, diagnosis, work and rehabilitation of war veterans and civilians with post-dramatic stress syndrome, etc.

Using other well-known personality tests and configurable dimension analysis, original breakthroughs like operationalization and isolation of special scales (personality traits) such as: adaptation, simulation tendency, resistance to stress, combat motivation, alcoholism, suicide tendency, etc., came to light. These additional analyses provided useful data for military psychologists and allowed for rapid assessment and effective isolation of risk groups. Also, some of the researches conducted in the country and the surrounding area are listed as illustrations of the possibilities of application of the Pluchik test in military psychology. The paper describes or presents profiles of maladapted soldiers who left the unit arbitrarily during their military service, followed by young men with scars from previous intentional self-harm as well as profiles of wounded and post-traumatized war veterans. Interestingly, similar results were later obtained in the territories of the ex Yugoslavian republics. The results are generally similar and consistent, thus confirming the justification of this standardization and adaptation of this very popular psychological measuring instrument.

KEYWORDS: *Emotions profile index, EPI-JRS, test standardization, professor Petar Kostić, military psychology.*

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ¹

СЕНКА М. КОСТИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ДОПРИНОСИ ПРОФ. ДР ПЕТРА КОСТИЋА РАЗВОЈУ И УНАПРЕЂИВАЊУ ПСИХОЛОШКИХ МЕРНИХ ИНСТРУМЕНАТА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

САЖЕТАК. Основни циљ рада био је упознавање са доприносима који су професора др Петра Костића учинили важним именованом психометрије као научне гране у области психолошких наука. Детаљно су описани, анализирани и критички преиспитани неки од мерних инструмената на којима је професор Костић радио – било у својству конструктора, ревизора или приређивача. У овом раду издвојена су три инструмента које смо сматрали за репрезенте за три доминантна домена испитивања психолошких својстава појединца: особина личности (Базични ослонци личности – БОЛ), професионалних опредељења (Тест професионалних опредељења – ТПО) и когнитивних способности (Универзални тест способности – УТС). Поред приказа и анализе поменутих инструмената у раду су наведени и примери публикованих емпиријских истраживања у којима су коришћени ти инструменти и тиме потврдили њихов научни допринос. Сви поменути инструменти показали су солидне психометријске карактеристике и имају широку примену у стручној пракси (у школама, клиникама, центрима за социјални рад, војсци итд.), али и

¹ alkadule9@yahoo.com

² senka.kostic@pr.ac.rs

Рада је примљен 13. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

научним истраживањима. На крају је дат критички осврт на комплетан допринос професора Костића развоју психометрије у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: проф. др Петар Костић; психометрија; БОЛ; ТПО; УТС.

УВОД

Почеци мерења појединих психолошких карактеристика људи датирају још из периода пре нове ере. Наиме, још су стари Грци, конкретно Гален и Хипократ сачинили прву типологију темперамента (флегматик, колерик...), 275 г. (према: Костић, 2007), а ову су касније (после две хиљаде година) прихватили Павлов, Ајзенк и амерички бихејвиористи. На основама те типологије огледали су се и мање познати психолози (па и интелигентни лаици) операционализујући је у тестове.

У психолошкој науци развијене су многе методе и технике мерења способности, особина личности, знања, нивоа мотивације, емоционалног доживљаја и слично. Психометричари су настојали да операционализују готово све психолошке појаве и процесе. У проценама вредности свих тих психолошких мерних инструмената неки су се показали психометријски кориснијим од неких других, који нису задовољили извесне стандарде које прописује психометрија као грану психологије која се бави мерењем индивидуалних разлика помоћу психолошких тестова (Костић, 2007).

Иако се у ранијем периоду развоја психолошких мерних инструмената (до средине ХХI века) користио значајан број инструмената који нису прошли комплетан процес психометријске провере и за чије коришћење није било потребно добијање дозволе од стране дистрибутера, у данашње време готово да је немогуће (или бар недопустиво) да се употребљавају поједини инструменти који нису стандардизовани и за које не постоји одговарајућа лиценца, односно дозвола за коришћење од стране дистрибутера. И поред несумњивог бенефита који постоји код лиценцираних инструмената, а који се огледа у детаљној и адекватној психометријској провери коришћених инструмената, те могућности да се њиховим одговарајућим коришћењем (након проласка одговарајуће обуке) дође до резултата који се могу уопштити и публиковати у престижним научним часописима, постоје и извесни проблеми и ограничења у таквом уређењу правила употребе психометријског алата. Један од тих проблема везан је за финансијски аспект, који се огледа у неопходности плаћања

дозволе за коришћење лиценцираних инструмената, те немогућности њиховог коришћења, чак ни при остваривању научно-истраживачких циљева. Неретко се дешавало да истраживачи у академској заједници, чак ни по добијању дозволе аутора тестова, нису били у могућности да користе инструменте јер им дистрибутери то нису дозвољавали. На овај проблем је у више наврата указивао један од наших најистакнутијих психометричара и творац великог броја психолошких мерних инструмената проф. др Петар Костић. Професор Костић је конструисао велики број психолошких мерних инструмената; учествовало је у ревизијама и стандардизацијама већ коришћених инструмената, а многи од њих се и даље активно користе у психолошкој пракси, као и у научно-истраживачким радовима.

ПСИХОЛОШКИ МЕРНИ ИНСТРУМЕНТИ У СРБИЈИ

У Србији је коришћење психолошких мерних инструмената, као и њихова куповина, дозвољена једино дипломираним психолозима (Друштво психолога Србије организује обуке за специфичне тестове кадровима који су блиски психологији, нпр. обука педагога за задавање тестова спремности за школу). Неки инструменти су јасни сами по себи и не захтевају додатну обуку поред оне која је назначена у упутству задавања теста; док са друге стране, постоје инструменти који подразумевају и обуку њихове примене (тест спремности за школу, тест професионалног опредељења и сл.).

Од мерних инструмената које је професор др Петар Костић конструисао, превео и адаптирао, доступни су:

- 1) **СТЛ (Структурални тест личности)** (Костић, Ранђеловић, Влајић, 2012); **Маховеров тест људске фигуре** (Костић и Дивац, 1999) (ЦПП³ дистрибутер) **Плучиков инвентар емоција** (Костић, 1977) (ЦПП дистрибутер); и **БОЛ/ТПМС** (ЦПП дистрибутер) – тестови који су намењени процени димензија и особина личности.

Поред ових инструмената, за процену личности, код нас су у употреби инструменти других аутора: дистрибутер Синапса едиција: Big Five Upitnik (BFQ; BFQ-C упитник за децу), Кателових 16 персоналних фактора (16PF), Ајзенков инвентар личности (EPQ; EPQ Junior), Беков инвентар депресивности, Корне-

³ ЦПП – скраћеница за Центар за примењену психологију.

лов индекс (CI), Минесота мултифазични инвентар личности за адолесценте (MMPI), Бохумски инвентар за опис личности у радном окружењу (BIP), NEO петофакторски инвентар (NEO-FFI), PAI Инвентар за процену личности (мери психопатологију) итд.; дистрибутер Друштво психолога Србије (Центар за примењену психологију): Кибернетичка батерија конативних тестова (KON-6), Великих пет плус два (VP+2 – верзија и за одрасле и за децу), Тест недовршених реченица модификована верзија (TNR /mod), MMPI-201 и MMPI-202, Генерални неуротизам (GEN/A и GEN/B), Корнел индекс (CI-N4), Упитник психопатологије адолесцената (ADOLESCENT), Батерија упитника социјалне прилагођености за адолесценте (SOCIO 4) и сл.

- 2) **ТПО – тест професионалне оријентације** (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011). Дистрибутер за овај тест је Друштво психолога Србије. Поред овог инструмента, за нашу популацију адаптирани су и:

Инвентар професионалних интереса (CII) за професионално усмеравање – George K. Bennett, Harold G. Seashore, Alexander G. Wesman (<https://www.sinapsaedicije.rs/>) – инструмент је конструисан 1996. године, а стандардизован је у Хрватској; мери образовне циљеве и интересовања; намењен је особама узраста од 16 година. Дистрибутер је Синапса едиција.

Инвентар професионалних интереса (IPI OŠ) за ученике основних школа – George K. Bennett, Harold G. Seashore, Alexander G. Wesman (<https://www.sinapsaedicije.rs/>) – инструмент је конструисан 1996, а стандардизован на узорку основаца из Хрватске; мери образовне циљеве и интересовања; пружа информације о интересовањима основаца у домену појединачних школских предмета, а сходно томе и према одређеним пољима рада; намењен је особама између 13 и 15 година. Дистрибутер је Синапса едиција. Задаје се у комбинацији са диференцијалним тестовима способности.

Диференцијални тестови способности (DAT) за професионално усмеравање и селекцију – George K. Bennett, Harold G. Seashore, Alexander G. Wesman (<https://www.sinapsaedicije.rs/>) – инструмент је конструисан 1947. године, а стандардизован је у Хрватској; мери седам различитих врста способности: тест вербалног расуђивања; тест нумеричког расуђивања; тест апстрактног расуђивања; тест перцептивне брзине и тачности; тест механичког расуђивање; тест просторних односа;

тест граматике и правописа. Намењен је особама узраста од 16 година. Дистрибутер је Синапса едиција.

- 3) УТС (Универзални тест способности) (Kostić, Randelović, Vukmirović, 2011) – комплексни тест интелектуалних способности који обухвата, поред мерења општих интелектуалних способности, и мерење конативних аспеката личности.

Поред овог инструмента, за испитивање способности код нас су адаптирани: I) дистрибутер Синапса едиција: Кателови културално непристрани тестови интелигенције (СТИ), Тестови општих способности (TOS – Pauline Smith, Chris Whetton); II) дистрибутер Друштво психолога Србије (тачније Центар за примењену психологију): VITI – Векслеров индивидуални тест интелигенције, REVISK – Ревидирана скала за мерење интелигенције деце по принципима Весклера КОГ 3 – Батерија тестова интелигенције, Вербална серија проф. др Борислава Стевановића, Нова београдска ревизија Бине-Симонове скале, БЕГ-серија, Ревидиран Бета тест, ТЕМ – Тест визуелне перцепције „Електрична мрежа“, ТВП – Тест визуелног памћења, Прогресивне матрице у доји, Гудинаф-Харис тест цртања људске фигуре (<http://dps.org.rs/>).

МЕРНИ ИНСТРУМЕНТИ ПРОФ. КОСТИЋА

Професор Костић се бавио инструментима из различитих аспеката комплетне људске психологије: од личности, преко општих когнитивних, али и специфичних способности, до инструмената који снимају различита социопсихолошке и личносне диспозиције као и ставове према различитим темама.

Основни циљ рада био је упознавање са доприносима који су професора др Петра Костића учинили важним именованом психометрије као научне гране у области психолошких наука. Како би остварили задати циљ, у наставку рада су приказани и анализирани неки од инструмената које је професор Костић приредио, адаптирао или конструисао; дати су примери из праксе, као и из научно-истраживачког опуса. На крају ће се дати критички осврт на комплетан допринос професора Костића развоју психометрије у Србији.

С обзиром на то што је професор др Петар Костић објавио велики број инструмената који су класификовани по областима мерења на оне које се односе на домен испитивања особина личности, професионалних опредељења и когнитивних способности, определили смо се да у оквиру овог рада представимо по један

инструмент из сваке области.⁴ Структура приказа инструмената садржи следеће елементе: а) опис инструмента; б) психометријске карактеристике инструмента и ц) примена инструмента уз навођења публикација у коме су изнети резултати емпиријских истраживања у којима су дати инструменти коришћени.

Приказ инструмената ће кренути са БОЛ-ом (Базичним ослонацима личности), који је хронолошки и најраније настао, а завршићемо Универзалним тестом способности (УТС), који је плод дугогодишњег рада професора Костића и на коме је радио такође до скоро последњих дана у животу.

1) УПИТНИК БОЛ/ТПМС (БЕРГЕР И КОСТИЋ, 2002)

Упитник БОЛ/ТПМС представља инструмент који је намењен процени тога колико се особе ослањају на елементе базичног психолошког потпорног система; односно представља операционализацију базичних ослонаца личности (тело; мишљење; припадање; и сврха, вера и нада) и сл. (Бергер и Костић, 2002).

Прва димензија упитника БОЛ/ТПМС јесте „тело“ (БОЛ/Т) – представља процену доживљаја и опажања себе; задовољство телесним изгледом, здрављем, контакт са осећањима, телесним потребама и сл. Субскала Т је двополна (два негативна екстрема: немоћ–свемоћ) и састоји се од 25 ајтема („Моје садашње здравствено стање је стабилно и добро“; „Понекад пожелим да сам супротног пола (да сам женско, односно, мушко)“; „Моји су покрети прецизни, лаки и спонтани“). Резултати досадашњих истраживања показују да скала негативно корелира са неуротицизмом (Бергер и Костић, 2002; Џамоња и Бергер, 1997), а преко неуротицизма и са анксиозношћу, депресивношћу, узнемиреностју и хостилношћу. Минимални резултати указују да се особа осећа безмоћно, немотивисано, болесно и сл. Резултати који су на другој страни скале указују на супротност минималним вредностима, али је проблем код ове крајности склоност ка претеривању (Бергер и Костић, 2002).

Друга димензија представља „припадање“ (БОЛ/П) – представља операционализацију карактеристика интерперсоналних односа као форме социјалних односа која може бити его-синтонична и его-дистонична. Припадање се односи на перцепцију себе у

⁴ Приликом одабира инструмената, у обзир нису узети они који су конструирани за потребе цивилног сектора, а могу се користити у сектору безбедности и ширих намена.

односу на свет (у социјалном контексту – Ко сам ја?; Ко смо ми?); као и на спремност успостављања односа са другим људима који ће се карактерисати лојалношћу, посвећеношћу и сл. Умерено позитивно је повезан са сарадљивошћу, савесношћу и екстраверзијом, а негативно ниско повезан са неуротицизмом (Бергер и Костић, 2002; Џамоња и Бергер, 1997). Указује на то колико се особа осећа усамљено, изоловано, али припадање може представљати и врсту везаности за неке идеје, веровања и сл. – стога је ово базичан ослонац личности који указује на то да ли се особа осећа сигурном и понаша стабилно; резултати на скали су двополни (два негативна екстрема): изолација – симбиоза. Минимални резултати указују на особу која је склона повлачењу, изолацији, апатичном односу према другима, немогућношћу да се остваре блиски контакти и сл. Исто као и на претходној субскали, и овде је склоност ка претеривању оно што је лоше код естрема који има максималне вредности на овој субскали. И ова субскала има 25 ајтема, пример неких: Мој изненадни нестанак са лица Земље нико не би приметио; Осећам се везано за родитеље и моју породицу; Не пратим шта се са људима у свету догађа изван моје најуже околине; Умем да се дубоко посветим нечем или некоме налазећи у томе задовољство (Бергер и Костић, 2002).

Трећа димензија је „мишљење“ (БОЛ/М) – интегрални концепт когниције (интуитивни, рационални и критички ниво); обухвата интелигенцију, осете, опажање, способност суђења, уопштавања, планирања, креативност и сл. Представља мерење индивидуалних разлика у двополној димензији (два негативна екстрема): немишљење – интелектуализација. Ниски резултати указују на особе које избегавају освешћивање интерних процеса, избегавају рационалан приступ проблему, карактерише их импулсивност, непромишљеност и сл. Високи резултати указују на претеривање у домену непримереног прибегавања мишљењу онда када то није неопходно или чак и када је то бесмислено (код оваквих особа мишљење постаје присила). Субскала има 25 ајтема: Често препустим да уместо мене, неко други брине о мојим проблемима и обавезама; Моје жеље и осећања су скоро увек јаче од разума; Желим да пуно знам и научим; Волим књиге и филмове који подстичу на размишљање; Боље ми је да прихватам предлоге некога коме верујем него да сам смишљам решења (Бергер и Костић, 2002).

Четврта димензија се односи на „сврху, веру и наду“ – проактивистичка димензија, минималне вредности указују на одсу-

ство моралних вредности, склоност ка осећању депресије, безнадежности, отуђеност и сл.; док високи скорови указују на супротне тенденције, али и склоност ка претеривању у томе. Концепт је повезан са димензијама NEO PI R (Бергер и Костић, 2002; Џамоња и Бергер, 1997), само је са неуротицизмом негативна корелација. Судскала има 25 ајтема: Ја сам песимиста; Верујем да ћу доживети срећну и дубоку старост; У већини случајева када се обично мисли „готово је, ствар је пропала“ има излаза и неког решења; Живот ми пролази, а ништа заиста вредно нисам доживе(ла) нити постигао(ла) (Бергер и Костић, 2002).

Упитник БОЛ/ТПМС се примењује у следећим ситуацијама (Бергер и Костић, 2002, стр. 27):

- 1) Као инструмент за процену личности појединца;
- 2) Приликом испитивања група или узорака;
- 3) Као додатак другим инструментима приликом процене генералног стања испитаника;
- 4) Као средство за препоруку адекватне психотерапије;
- 5) Као средство праћења промена ефекта психотерапије;
- 6) У квалитативној анализи упитника, модела и теорија на основу модела БОЛ.

Приказ случаја (Бергер и Костић, 2002) – особа има 38 година, завршила је факултет, иде на индивидуалну психотерапију. Резултати на упитнику БОЛ/ТПМС указују на повишени скор на димензији „тело“, нешто нижи на димензији „мишљење“, још нижи скор на димензији „припадања“ и најнижи на скали „сврха, вера и нада“. Као вид објашњења оваквог распона резултата, интерпретатор је предочио да је ова особа трпела злостављање током детињства и да је у том процесу развила склоност, али и кроз учење (отуда виши скор на димензији мишљење). Међутим, са друге стране, такво искуство је имало ефекта на начин на који је та особа успостављала контакте, колико су ти односи били искрени и блиски. Односно, развијање телесне снаге као вид компензације није доводило до ослобађања од негативних осећања, већ до њиховог блокирања, потискивања осећања, што је имало ефекте на развијање потпорног система прихватања и сврхе, вере и наде. Из овог примера се види да овај упитник може да укаже на битне елементе развоја личности појединца, што може да потпомогне у терапијском раду (подробније испитива-

ње начина формирања базичних ослонаца, ако су повишени, зашто су повишени и обратно).

Упитник БОЛ је коришћен приликом тестирања важности одређених карактеристика породичне кохезивности за формирање система подршке личности (Тодоровић, Кезуновић, Стојиљковић, 2009). Резултати овог истраживања указали су на постојање позитивне повезаности између породичних окупљања и базичних ослонаца личности. Аутори су назначили да кохезивност и породично окупљање доприносе бољем развоју адолесцената. У погледу субскала упитника БОЛ, највећа повезаност била је између субскале Тело и Одржавања социјално интеракцијског круга нуклеарне породице (први фактор упитника СОПУС); као и између субскале Мишљење и Одржавања социјално интеракцијског круга нуклеарне породице у контакту са широм друштвеном заједницом (други фактор упитника СОПУС).

Затим, упитник БОЛ је коришћен и приликом тестирања вулнерабилности мајки и очеве деце ометене у развоју, где је добијено да мајке деце ометене у развоју испољавају ниже скорове на димензијама базичних ослонаца личности у односу на мајке деце нормалног развоја, ови скорови су нижи и у односу на посматране очеве (Драгојевић и Милачић-Видојевић, 2011).

2) ТЕСТ ПРОФЕСИОНАЛНИХ ОПРЕДЕЉЕЊА ТПО 3

Тест се користи за испитивање професионалних интересовања ученика основних (8 разреда) и средњих школа (4 разреда).

Аутори теста наводе да су при конструкцији пошли од претпоставке постојања четири вида изражавања професионалних интересовања (Super, Vili, Andrej, Stronga; према: Bele-Potočnik, 1972, стр. 3):

- 1) Изражени професионални интерес (вербално опредељивање, „Желим да будем свештеник“);
- 2) Манифестни (учешће у активности на пример, посећивање верских храмова);
- 3) Измерени интерес (изражен бројем бодова на објективном тесту, на пример, социјалне активности у вези са религијом, на пример „Певање у локалном црквеном хору“);
- 4) Инвентарисани интерес на неком самоописном тесту професионалних интересовања (на пример, натпросечан скор да на димензији религијских професионалних интересовања).

Тестирање испитаника тестом професионалних интересовања ослања се на претпоставку да испитаник нешто зна о том посебном професионалном подручју или, барем о фамилији занимања, зна техничке термине и детаље о делатности за коју се, наводно, интересује (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011). Логика коришћења ових тестова у школама и филијалама тржишта рада састоји се у разумном очекивању да ће млади испитаници мерним инструментом боље одразити своја професионална интересовања него што је то могуће изражавањем, манифестовањем и друштвеним активностима (прва три вида) у погледу посла којим појединац жели да се бави током целог будућег радног века.

Прва верзија инструмента је настала 2002. године (ТПО 1), да би после бројних адаптација и промена коначну форму попримила 2011. године (Костић, Ранђеловић, Влајић, 2011).

У нашој психолошкој пракси, за потребе професионалне оријентације и саветовања, од 1998. године у употреби је и *Тести професионалних интересовања* (ТПИ, Драговић, Балковој, Мирковић, Козић, 1998). Још 2002. двоје аутора (Трогрлић и Васић, 2002) известило је професионалну јавност да тај тест, који користе психолози у школама и филијалама Републичког тржишта рада, није добро баждарен спрема пола ученика. Поред тог проблема, ТПИ тест се није показао као психометријски адекватан за употребу на старијим узрастима, поготову не на матурантима (Костић, Ранђеловић, Влајић, 2011). За разлику од њега, ТПОЗ има подједнаку ефикасност како код осмака тако и код матураната, а истовремено обухвата већи опсег делатности.

Тест професионалних опредељења (ТПОЗ), теоријски се ослања на теорију Барета и Вилијамса (Barrett & Williams, 1994). Састоји се од 236 ставки упарених у 118 парова тако да захвата тринаест садржајно и логички радних делатности, фамилија и подручја фамилија занимања. Списак ових група занимања, као и примери ставки за сваку од група дат је у наставку.

- 1) **Администрација** (пословодство, књиговодство, бизнис, менаџмент и контакти са клијентима у име неке институције);
- 2) **Безбедност** (војска, полиција и обезбеђење ВИП-а и објеката);
- 3) **Техника** (електроника, електротехника, машинство и рачунарске науке);
- 4) **Креативност** (стварање нових цивилизацијских вредности у култури, литератури, науци и свакодневној животној пракси);

- 5) **Култура** (посредовање уметничких вредности ка конзументима и широкој публици);
- 6) **Литература** (писање и посредовање писане речи у свим сферама људског живота);
- 7) **Наука** (истраживање физичке и друштвене стварности);
- 8) **Помагање** (бити од користи људима или животињама);
- 9) **Пољопривреда** (радити на земљи са флором или фауном);
- 10) **Пракса** (мануелни занати);
- 11) **Спорт** (активно и/или такмичарски, живети од спорта и за спорт);
- 12) **Услуге** (помоћи другим људима да уживају благодети цивилизације и да се снађу у примени њених модерних достигнућа);
- 13) **Менаџмент** (планирати, организовати и водити кадровску политику, руководити и контролисати понашања људи у друштвеним системима и бавити се политиком као професијом).

Аутори наводе изузетно добре психометријске карактеристике инструмента (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011). Поузданост појединих скала (групе занимања) ТПОЗ теста изражена вредностима Кронбах алфа коефицијента кретала се у опсегу од 0,73 за менаџмент до 0.92 за Помагање. Када је у питању тест-ретест поузданост инструмента, аутори теста (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011) наводе следеће податке: 1) администрација $r_{TT} = .785$; 2) безбедност $r_{TT} = .835$; 3) техника $r_{TT} = .843$; 4) креативна $r_{TT} = .871$; 5) култура $r_{TT} = .917$; 6) литература $r_{TT} = .820$; 7) наука $r_{TT} = .940$; 8) помагање $r_{TT} = .883$; 9) пољопривреда $r_{TT} = .691$; 10) пракса $r_{TT} = .753$; 11) спорт $r_{TT} = .841$; 12) услуге $r_{TT} = .881$; 13) менаџмент $r_{TT} = .773$. Инструмент је показао добре карактеристике и када је у питању ваљаност теста (и то у погледу садржинске и дијагностичке ваљаности), као и у погледу дискриминативности (свих скала, као и појединачних ставки) (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011).

Резултати изражености мерених варијабли (група преферираних делатности) у односу на поједине социодемографске карактеристике, показали су да постоји потреба формирања сепаратних норми с обзиром на пол и с обзиром на узрасне категорије (мисли се на осмаке и ученике четвртог разреда основних школа). Због тога, аутори на крају Приручника ТПО теста дају посебне норме за четири различите категорије : а) дечаци – основна школа; б) девојчице – основна школа; ц) момци – средња школа;

д) девојке – средња школа. Управо ове сепаратне норме представљају једну од главних предности ТПО теста у односу на друге коришћене инструменте у нашој земљи којима се мере различити аспекти професионалног интересовања.

Једна од погодности овог теста је и могућност табеларног и графичког представљања резултата на ТПО тесту. Такође, у Прилогу на крају приручника дате су и прецизне реченице везане за преференце одређених група реченица, типа:

1) **АДМ: НАЈВИШЕ ВАМ ОДГОВАРАЈУ ЗАНИМАЊА У АДМИНИСТРАЦИЈИ, УПРАВИ И „ПАПИРОЛОГИЈИ“:** *Финансијски анализи-чар, њорезник, зайисничар, деловођа у администрацији, рачуновођа, финансијски контролор (ревизор), њисар у њисарници неке инсти-туције (суд, оџиџина, канцеларија), шалџерски службеник, књио-вођа, сџручњак за њроцену маџеријалне шџеџе и длаџајник.*

Као пример објављених емпиријских радова у којима је коришћен инструмент ТПО наводимо истраживање Мекелића и сарадника (Макелић, Чизмић, Вукелић, 2014), као и истраживање аутора Ранђеловић и Кашић (Ранђеловић и Кашић, 2008).

У истраживању аутора Мекелића и сарадника (2014) испитиван је однос између склоности ка ризику и професионалних преференција. Испитивање је спроведено на узорку од 583 средњошколаца завршних разреда средњих школа. Резултати, између осталог, показују да склоност ка ризику значајно корелира с професионалним преференцијама у којима је ризик важна карактеристика посла (као што су занимања из области безбедности), као и са занимањима у којима је ризик важан део успеха (као што је спорт). Ауторке закључују да склоност ка ризику представља значајну карактеристику коју треба узети у обзир приликом изучавања професионалних преференција и приступа одабиру будуће професије код адолесцената.

Аутори Ранђеловић и Кашић у раду су истраживали однос између базичних димензија личности и различитих група делатности које опредељују ученике за одређено занимање. Узорак је чинило 219 ученика четвртог разреда средњих школа. Резултати показују да постоји статистички значајна повезаност између степена изражености појединих базичних димензија личности и избора појединих група делатности. Такође, постоји статистички значајна разлика у погледу одабира појединих група делатности с обзиром на пол испитаника. Што се тиче везе између особина личности и одабиру појединих група занимања аутори

истичу да савесност позитивно корелира са четири групе делатности, а то су: администрација, наука, помагачки послови и менаџмент. Екстраверзија позитивно корелира са чак осам група делатности: администрација, безбедност, креативност, култура, литература, спорт, менаџмент и услуга. Отворености ка искуству позитивно корелира са одабиром креативних занимања и занимања из области културе и литературе, али и са помагачком и услужном групом делатности. Сарадљивост позитивно корелира са одабиром креативних и помагачких група делатности, а негативно са одабиром административних, безбедоносних, електротехничких и практичних занимања.

3) УТС (УНИВЕРЗАЛНИ ТЕСТ СПОСОБНОСТИ)

Универзални тест способности аутор Костић је сврстао у категорију „комплексних тестова“ интелектуалних способности (Костић, 2007, стр. 101). Наиме, поменутом групом тестова аутори су покушали да поред општих интелектуалних способности схваћених у ужем значењу тог појма обухвате и поједине аспекте личности (поседно конативне аспекте) који нису уско везани за способности а обухватају и домен метакогнитивних способности. Дакле, тест УТС претендује да обухвати међуоднос когнитивних и конативних способности али и још неких личносних карактеристика.

Идеја аутора је била конструисање теста когнитивних способности на основу ког ће се моћи генерисати истоврсне паралелне форме, са сличним, а прихватљивим мерним карактеристикама. Након опсежних пилот покушаја, четири године рада на различитим верзијама и адаптацијама почетних колекција ставки, на великим броју ($\Sigma N=4021$) тестираних испитаника хетерогене полне структуре и на четири различите узрасне групе (10–15; 16–20; 21–30; 31 и више година старости), дошло се до коначне форме. Испитаници су тестирани у селекционој и истраживачкој ситуацији, индивидуално и групно. Резултат је УТС који се састоји од три субтеста и 55 ајтема: субтест верификације (ВЕРИ, 10 задатака; субтест концентрације и достигнућа (ТКД, или Дикерова парадигма, 25 задатака) и субтест комплексног менталног функционисање (КМФ, 20 задатака који се преузимају из банке чији је депозит 881 ајтем; или их психолог-корисник сам конструише зависно од циљева тестирања способности – на основу 10 датих принципа и више десетина примера).

УТС је конструисан на основама четири психолошке, теоријски и емпиријски, добро утемељене парадигме: Парадигма Кларка и Чеза; Парадигма координације менталних активности; Парадигма комплексности менталног функционисања и Самоефикасност као парадигма (Упутство за испитанике је део конструкције теста способности) (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011).

- 1) Парадигма Кларка и Чеза (Zarevski, 2000, стр. 79–82) темељи се на брзини схватања вербалних тврдњи и процесирања у радној меморији можданих-хемисфера визуелно-спацијалних симбола „срца“ и „сунца“ како у њиховом просторном односу (лево–десно) тако и у начину вербалне презентације (потврдно–одречно). Задаци унутар субтеста (ВЕРИ) који се базира на овој парадигми, изгледају као на Слици 1.

ПРИМЕР 1:		ТО	ТП	НО	НП	„СРЦЕ“ ЈЕ ДЕСНО ОД „СУНЦА“
-----------	---	----	----	----	----	----------------------------

Слика 1: Изглед задатка унутар субтеста ВЕРИ

Коначни исход решавања појединог задатка је вербално процесуирање четири тврдње: а) тачно–потврдно; б) тачно–одречно; в) нетачно–потврдно; г) нетачно–одречно. Успешност ове интелектуалне операције је, у свим визуелним презентацијама и вербалним верификацијама, повезан са сложеним вербалним способностима (мање интелигентни постижу слабије резултате), старошћу испитаника (ефикасност старијих од 56 година је скоро двоструко слабија спрема млађих до 26 година).

- 2) Парадигма координације менталних активности (ТКД). Конструктивна ваљаност /construct validity/ овог субтеста темељи се на општој способности постигнућа појединца која, се у највећој мери, темељи на координацији. „Координација је оно интелектуално деловање појединих менталних функција, релативно независних од интелектуације, неопходних за достизање одређеног циља“ (Dücker, 1943). Координација подразумева да се бројке и аритметички знаци морају правилно опазити и схватити /пажња и схватање/, рачунске операције правилно обавити /рачунање/, међурезултати се краткорочно задржавају /памћење/, а на основу упутстава доносе се одлуке о операцијама које треба спровести над међурезултатима /збрајање или одузимање, види упутства за решавање задатака/ тако се донесе вољна одлука /хтење/. Одлука опет претпоставља спо-

собност имагинативног предочавања међурезултата /предочавање/. Успешно решавање задатака захтева, на тај начин, складно интерактивно деловање свих ових активности. Пример задатака на овом субтесту дат је на Слици 2.

Слика 2: Задатак по ДИКЕРОВОЈ ПАРАДИГМИ

- 1.ПРАВИЛО = АКО ЈЕ ИЗНОС ГОРЊЕГ ИЗРАЗА ВЕЋИ, ОД ГОРЊЕГ ИЗНОСА ОДУЗМИ ДОЊИ
- 2.ПРАВИЛО = АКО ЈЕ ИЗНОС ГОРЊЕГ ИЗРАЗА МАЊИ, ДОЊИ ИЗНОС ДОДАЈ ГОРЊЕМ
- 3.ПРАВИЛО = АКО СУ ИЗНОСИ ГОРЊЕГ И ДОЊЕГ ИЗРАЗА ЈЕДНАКИ, УПИШИ 0 У КВАДРАТИЋ

пример 2:	<table style="border-collapse: collapse; margin: 0 auto;"> <tr> <td style="padding: 2px 10px;">горњи израз</td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;">8 + 9 - 2</td> <td style="padding: 2px 10px;">11</td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px 10px;">доњи израз</td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;">5 - 4 + 3</td> <td style="padding: 2px 10px;"></td> </tr> </table>	горњи израз	8 + 9 - 2	11	доњи израз	5 - 4 + 3		← коначан резултат у квадратичићу
горњи израз	8 + 9 - 2	11						
доњи израз	5 - 4 + 3							

У овом субтесту постоје два начина добијања паралелних форми: променом једноцифрених бројева или проста промена позиције два по два задатка тако што се рекомбинује њихов редослед.

3) Парадигма комплексности менталног функционисања (КМФ) (Према: Вујас-Szabo-Kolesarić, 1981).

Аутори (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011) који су се бавили испитивањем психометријских карактеристика овог инструмента истичу да је у основи овог принципа исти онај фактор који је био основа за конструкцију Бујас-Сабо-Колесарићевог проблемског теста (БСКТ) (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011). Суштина је да се сваки задатак решава у два корака: прво се у елементима задатка уочава проблем, а то је основа за тачно решење у другом кораку. У основи овог принципа су и Спирманови закони неогенезе, тј едукција релација и едукција корелата.

Овај принцип је основа за конструкцију разноврсних задатака. Такви задаци врло јасно могу бити конструисани од структурисаних појмова који се, иначе, сусрећу у тестовима опште информисаности (Ковачевић, 1991; Ковачевић, 1999), али се по истим начелима могу правити и тестови знања.

Сви задаци у тзв. банци (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011) од 800 задатака структурисани су под ова два Спирманово-

ва модела. Првих 400 задатака условно је названо „Издацивање уљеза“, а других 400 „балансирање релација“.

Пример I:

1) флуидна	2) кристализована	3) механичка	4) генеративна	5) просторна
------------	-------------------	--------------	----------------	--------------

У овом примеру „уљез“ је под четири (генеративна) зато што су сви преостали појмови (флуидна, кристализована, механичка и просторна) из лексичког корпуса психологије интелигенције.

Пример II:

мушко:сом=женско:?						
1) породица	2) мрежа	3) штука	4) пијаца	5) мајка	6) брак	7) пецање

У примеру II тачно решење којим се балансира релација је под бројем шест („брак“) зато што се каже „када мушкарац улови сома то је пецање, а када то исто пође за руком жени, онда је то брак“.

- 4) Самоефикасност као парадигма (Упутство за испитанике је део конструкције теста способности). Основна идеја ове парадигме полази од чињенице да када се испитаник нађе у тестовној ситуацији и суочи са тестовним материјалом он перципира себе као, мање или више, ефикасног и активног делатника на основу запамћене историје сопствених успеха и неуспеха у смислу Бандуриног концепта самоефикасности (Смедеревац и Митровић, 2006, стр. 275–280). По том концепту субјекти размишљају о потребним активностима, напору и тешкоћама које их чекају у предстојећем тестовном задатку. Да овај захтев не би био празна декларација упутство теста УТС је више пута мењано и допуњавано, а све с циљем да испитаник у тестовној ситуацији мора да активира сопствену самоефикасност.

Да би УТС-ом максимално ангажовали испитаникову самоефикасност **упутством теста** аутори су га суочили са нужношћу да направи сопствену **стратегију решавања** теста имајући на уму различит број задатака, различите тежине и различит начин бодовања (пондерисања: УТС=ВЕРИ+ТКД*2+КМФ*3), а све то да преточи у план броја задатака које намерава да решава из све три групе с тим што се за сваку групу даје минималан број задатака (3, 6 и 2) чија решења мора да упи-

ше. Испитанику се посебно наглашава да је тачност његовог планирања део теста те да не сме планирати брзоплето, нити „само реда ради“ зато што се посебно израчунава разлика између постигнутог и планираног! Пондери (1, 2 и 3) за поједине субтестове нису емпиријски објективизирани нити су сагласни тежини задатака већ су само оквир у виду **ситуационог притиска** коме се испитаник прилагођава док формира ипсативну стратегију рада на тесту. Према томе, овај део теста омогућава да се поред мерења когнитивних карактеристика испитаника на неки начин процене и његове метакогнитивне способности.

УТС генерише пет скорова: За сваки субтест понаособ (ВЕРИ, ТКД и КМФ), укупан скор ($УТС=ВЕРИ+ТКД*2+КМФ*3$) и скор самоефикасности ($РАЗЛИКА=ПЛАН1-ВЕРИ+ПЛАН2-ТКД+ПЛАН3-КМФ$) којим се изражава разлика између планираног и постигнутог учинка.

УТС има стабилне метријске карактеристике (просечна тест-ретест поузданост: .629), применљив је на узрасту од 10 година (четврти разред основне школе) па навише и омогућава испитаницима да конструишу сопствену стратегију и тактику тестовног ангажмана да би максимализирали учинак у функцији ефективног времена рада захватајући тако оне особине личности које детерминишу интелектуалну, али и образовну ефикасност.

Ако погледамо *интерну поузданост* (конзистенцију) по субтестовима изражену преко Кронбахове алфе ($N=552$): ВЕРИ=.86; ТКД=.95; КМФ=.83 и УТС=.94, а сви су индекси значајни на нивоу грешке $p<.01$ (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011), закључујемо да су и те вредности задовољавајуће. Исти аутори износе податке и о доброј тест-ретест поузданости, као и о адекватној факторској и конструкт ваљаности УТС-а.

Трећи субтест нуди психолозима у пракси могућност да, не преузимајући ајтеме из банке, креирају ставке теста које максимализују мотивацију испитаника избором оних садржаја који ће их подстаћи да досегну горње границе сопствених интелектуалних потенцијала.

Укупно време тестирања је 45 минута, а ефективно време рада испитаника 20 минута.

Применљив је како за истраживачке тако и за селекцијске намене, а практично једини чинилац који може да снизи пројекто-

вана мерна својства теста је мотивисаност испитаника (испитаничка поузданост).

Иначе, иако УТС тест (у верзијама пре 2011. коришћен је назив: Когнитивни тест општих способности – КТОП) није у званичној употреби у Републици Србији, будући да није издат од стране Центра за примењену психологију и Друштва психолога Србије, као ни Синапсе, али инструмент је већ у практичној употреби о чему сведочи и неколико радова објављених у часописима и зборницима радова (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011; Ранђеловић, Костић, Минић, 2013), као и психометријске карактеристике инструмента у Приручнику изложене на сајту професора Костића (www.psihometric.com).

Од више радова у којима је документовано коришћење инструмента УТС у овом раду смо одабрали онај у коме су аутори Ранђеловић, Минић и Костић (Ранђеловић, Минић, Костић, 2013) испитивали неке од детерминанти (когнитивне, личносне и социодемографске) академског постигнућа код кандидата за пријем у Војску Републике Србије. На узорку од 1780 испитаника мушког пола (старости између 18 и 28 година) потврдили су могућност предикције школског постигнућа на основу когнитивних, социодемографских и личносних варијабли испитаника (укупни проценат објашњене варијансе 28%). Као парцијални најбољи предиктор академског постигнућа показале су се опште когнитивне способности мерене УТС тестом. Иначе, аутори у овом раду извештавају о изузетно добрим метријским карактеристикама коришћеног инструмента: Кронбах алфа по субтестовима износила је: за ВЕРИ – 0.959; ТКД – 0.985; КМФ – 0.889, док је у целини поузданост УТС теста износила: 0.943.

Иако је тест у највећем броју практичних примена коришћен за старије испитанике (пунолетне), поједини радови указују да је адаптирану верзију инструмента могуће користити и код ученика основних школа. Ранђеловић (2012) у својој докторској дисертацији у којој је испитивао ефикасност моделирања наставе у складу са стиловима учења ученика, показује да је УТС применљив чак и код ученика четвртог разреда основних школа.

СИНТЕЗА И ЗАКЉУЧАК

Овај рад је имао за циљ упознавање са доприносима који су професора др Петра Костића учинили важним именом психометрије као научне гране у развоју психологије. Наиме, у настојању да

не пропустимо ни један подухват професора, настојали смо да из што више различитих извора дођемо до података о свему што је професор радио и чиме се бавио; међутим, схватили смо да је тај задатак изузетно тежак имајући у виду да је прилично велики број психолошких мерних инструмената на којима је професор Костић радио. Овде смо издвојили само неке од њих који представљају ревизије и стандардизације већ постојећих инструмената: Ајзенков упитник EPQ (Момировић и сар., 1996); Плучиков тест емоција (ПИЕ-РС) (Костић, 1997; Маховеров тест цртежа људских фигура (Костић и Дивац, 1999), као и многи други инструменти, посебно они са директном применом у Војсци Републике Србије, где је професор Костић дуго година радио и развијао поменуте алате за процењивање личности, способности, мотивације и других психолошких концепата, али у домену примене у цивилном сектору, како у јавним установама тако и оквиру клиничке примене, примене у научно-истраживачком опсегу итд. Други су пак плод дугогодишњег напорног и тимског рада професора Костића и његових колега и сарадника, а могу се формулисати као конструкција и стандардизација нових психометријских инструмената: КТГ тест (Момировић и сар., 1998); Базични ослонци личности и психички потпорни систем (БОЛ) (Бергер и Костић, 2002), Тест професионалних опредељења: ТПО и ТПО 2 (Костић и Влајић, 2007), ТПО 3 (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011), Скале убилачке и самоубилачке модулације нагона смрти (Момировић, Костић, Хошчек, 2007); Структурални тест личности (Костић, Ранђеловић, Влајић, 2013); Универзални тест способности (УТС) (Костић, Ранђеловић, Вукмировић, 2011) и други.

У овом раду издвојена су три инструмента које смо сматрали за репрезенте за три доминантна домена испитивања психолошких својстава појединца: особина личности (БОЛ), професионалних опредељења (ТПО) и когнитивних способности (УТС).

Упитник БОЛ је професор приредио заједно са професором др Бергером. Упитник је намењен процени 4 димензије базичних ослонаца личности: Тело; Мишљење; Припадање; Сврха, вера и нада. Овај инструмент је показао добре метријске карактеристике. Субдимензије су стабилне (Бергер и Костић, 2002), поступак провере конструктне и дискриминативне анализе указује на повезаност ових субдимензија са тестовима који су намењени процени структуре личности (посебно димензијама НЕО-П-Р). Највећа корелација је нађена са неуротицизмом. Даље, поузданост субдимензија је висока. А сам тест се показао као стабилан и у

другим истраживањима (Тодоровић, Кезуновић, Стојиљковић, 2009; Драгојевић и Милачић-Видојевић, 2011).

Тест професионалних опредељења (ТПО) јесте инструмент који је аутор Костић после вишегодишњег рада и две ревизије, уз асистенцију својих сарадника Влајићеве и Ранђеловића, финализирао 2011. године и намењен је испитивању професионалних опредељења ученика завршних година основних и средњих школа. Обухвата 13 различитих група занимања. Упоредна истраживања и упоређивање са другим инструментима за испитивање професионалног интересовања који су у употреби у Србији показала су да је ТПО најадекватнији инструмент за поменуте сврхе који се тренутно користи код нас. Аутори извештавају о солидном психометријским карактеристикама и о могућности примене инструмента како у професионалном тако и у научно-истраживачком домену. Поједини емпиријски радови који су приказани у раду само су још једна од потврда применљивости ТПО инструмента и у научно-истраживачким круговима (Макелић, Чизмић, Вукелић, 2014; Ранђеловић и Кашић, 2008).

Универзални тест способности (УТС) намењен је испитивању когнитивних способности, али као што је аутор Костић јасно назначио (Костић, 2007), обухвата и мерење извесних конативних и метакогнитивних способности као и појединих личносних карактеристика, те отуда у називу теста „универзални“. У раду му је посвећено највише простора, будући да до сада, према мишљењу аутора овог рада, није био довољно презентован ни научној ни стручној јавности, будући да није имао званичног дистрибутера попут ЦПП-а или Синапсе едиције. УТС се састоји од три субтеста (субтест верификације, субтест концентрације и достигнућа и субтест комплексног менталног функционисања) и садржи укупно 55 ајтема. Има солидне психометријске карактеристике. Аутори су осмислили начин како да се брзо и лако припреме паралелне форме теста које су подједнаких психометријских перформанси. Применљив је у великом броју различитих области (школа, клиника, војска, државне институције, фабрике...) и то како за стручну тако и за истраживачку, па и за селекциону намену. Може се задавати групно или појединачно.

Мотив професора Костића којим се водио при конструкцији овде описаних и анализираних инструмената, као и свих других на којима је он директно или индиректно радио, био је искључиво професионалног, стручног и научног карактера. Можда и најбољи доказ да професор Костић није имао финансијски мотив

при конструкцији ових инструмената је и чињеница да је последњих година живота учинио доступним комплетне инструменте као и приручнике за њихову употребу како психолошкој тако и широј, а пре свега научној заједници, оставивши их отвореним за употребу на његовом сајту: www.psichometric.com. Овим својим чином професор Костић је желео да омогући свим заинтересованим практичарима-психолозима, научним радницима, као и студентима завршних година студија психологије да могу да користећи ове проверене инструменте унапреде свој практични рад, али и омогуће добијање и коришћење вредних података које могу искористити у научно-истраживачке сврхе. Поред неспорног професионалног доприноса који се огледа у широкој примени поменутих инструмената у психолошкој пракси како у војсци, клиници, центрима за социјални рад, школама и сл. тако и индивидуалној употреби инструмената од стране психолога-практичара, ништа мање значајном не сматрамо ни употребну вредност ових инструмената у научним истраживањима.

- ЛИТЕРАТУРА Бергер, Ј. и Костић, П. (2002). *Базични ослоњци личности и психолошки појмови у сисџем (Концепџи, провера, уџишњик и мерење)*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Драгојевић, Н. и Милачић-Видојевић, И. (2011). Разлике у вулнерабилности мајки и очева деце с ометеношћу. *Сџецијална едукација и рехабилитација*, 10 (4), 573–593.
- Костић, П. и Влајић, А. (2007). *Тести професионалних ојредељења (ТПО)*. Београд: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије.
- Костић, П. и Дивац, М. (1999). *Практикум Маховер шесџа-цриџеж људске фијуре*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Костић, П., Ранђеловић, Д., Влајић, А. (2012). Психометријска стандардизација структуралног теста личности (СТЛ). У: С. Душанић (ур.), *Психолошка испраживања учења и џонашања, Здорник радова са научно-сџручној скуџа са међународним учешћем* (201–225). Бања Лука – Лакташи: Филозофски факултет – Друштво психолога Републике Српске – Графомарк.
- Костић, П. (1997). *ПИЕ/ЈРС, Плучиков шесџ емоција, Јуџословенска ревизија и модификација*. Београд: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије.
- Костић, П. (2007). *Психометрија: Консџрукија мерних инсџрумената*. Кововска Митровица: Филозофски факултет.
- Костић, П., Влајић, А., Ранђеловић, Д. (2011). *Приручник за шесџ професионалних ојредељења ТПО-3*. Београд: Центар за примењену психологију.

- Марковић, О., Чизмић, С., Вукелић, М. (2014). Повезаност склоности ка ризику, професионалних преференција и приступа одабиру будуће професије. *Психолошка истраживања*, 17, 121–135.
- Момировић К., Костић П., Хошек А. (2007). *Танајос – Најон смрти*. Београд: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије.
- Момировић, К., Хошек, А., Костић, П. (1996). Реконструкција, ревизија и стандардизација најновије верзије Ајзенковог упитника ЕРQ. У: П. Костић (ур.), *Примена рачунара у психологији* (159–168). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Момировић, К., Хошек, А., Костић, П. (1998). *КТГ-мешријске карактеристике једној шестна цередройоничности*. Београд: Савез друштава психолога Србије – Центар за примењену психологију.
- Пајевић, Д. (2006). *Рецензија приручника за шест ТПО*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Ранђеловић, Д. (2012). *Шилови учења и моделирање процеса учења* (неодјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Бања Лука.
- Ранђеловић, Д. и Кашић, К. (2009). Базичне димензије личности и професионално опредељење ученика четвртог разреда средњих школа. *Зборник радова Филозофског факултета, XXXIX*, 437–450
- Тодоровић, Ј., Кезуновић, И., Стојиљковић, С. (2009). The role of family gatherings in the formation of personality support systems in adolescents. *Нашава и васпитање*, 58 (3), 371–385.
- Џамоња, Т. И. и Бергер, Ј. (1997). Компаративна анализа упитника за процену базичних ослонаца личности (БОЛ-100) и петофакторског модела (НЕО-ПИ-Р). *Психологија*, 4, 413–424.
- Barrett, J. & Williams, G. (1994). *Test Your Onjn Aptitude*. London: Kogan Page.
- Bele-Potočnik, Ž. (1972), *Test profesionalnih interesa omladine – TPI*, приручник, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Ljubljana.
- Bujas, Z, Szabo, S., Kolesarić, V. (1981). *Problemni Test A*. London: Department of Psychology.
- Dücker, H. (1943). *Konzentrations-Leistings Test – KLT*. G.A. Lienert.
- Kostić, P., Randelović, D., Vukmirović, I. (2011). UNIVERSAL SKILLS TEST (UTS) – metric characteristics and practical application. Proceedings from International Conference. Conference topic: *Performance and Innovation in Education*, October 28–29, „Dimitrie Centemir University“, Tîrgu Mureş, Romania. Risoprint Publishing House, Cluj–Napoca, pp. 231–239.
- Randelović, D., Minić, J., Kostić, P. (2013). Cognitive, social and personal determinants of educational achievement. *Svit socijalnih komunikacija*, 10, 137–144.
- Zarevski, P. (2000). The structure and nature of intelligence. London: Printed „Slap“ Textbooks – University of Zagreb.

DUŠAN J. RANĐELOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SENKA M. KOSTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

CONTRIBUTIONS OF PROF. DR PETAR KOSTIC FOR THE DEVELOPMENT
AND IMPROVEMENT OF PSYCHOLOGICAL MEASURING INSTRUMENTS
IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Professor dr Petar Kostic was concerned with constructing, auditing and adapting instruments from various aspects of complete human psychology: from personality, through general cognitive abilities, but also specific abilities, to instruments which record a some version of soc The aim of the paper was to present the contributions that made Professor Peter Kostic as a someone who is a important for psychometrics as a scientific branch in the field of psychological sciences. Some of the measuring instruments Professor Kostic worked on – whether as an author, auditor or predictor - have been described, analyzed and critically reviewed.

We presented three instruments that relate to the three dominant domains of examining an individual's psychological traits: personality traits (Basic Personality Support - BOL), occupational determinations (Test of professional commitment - TPO), and cognitive abilities (Universal Aptitude Test - UTS). In addition to presenting and analyzing the aforementioned instruments, the paper also provides examples of published empirical research in which the researcher was used these instruments and thus confirmed their scientific contribution. Apart from the indisputable professional contribution reflected in the widespread use of the aforementioned instruments in psychological practice in the military, clinic, centers for social work, schools, etc., as well as the individual use of the instruments by practicing psychologists, we also consider no less important a use value of these instruments in scientific research. Finally, we gave a critical review of Professor Kostic's overall contribution to the development of psychometrics in Serbia.

Particularly emphasized is the motive of Professor Kostic, who guided the construction of the instruments described and analyzed here, as well as all others on which he worked directly or indirectly, which was of a purely professional, professional and scientific char-

acter. As the best proof that Professor Kostic had no financial motive when he was constructing these instruments is the fact that in the last years of his life he made available the complete instruments as well as manuals for their use to the psychological, and above all scientific community, leaving them open for use on his site: www.psihometric.com.

KEYWORDS: prof. dr Petar Kostic; psychometry; BOL; TPO; UTS.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЛЕНА И. ДАВИДОВИЋ РАКИЋ¹

МИЉАНА С. ПАВИЋЕВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

(САМО) НЕКИ ОД ДОПРИНОСА ПРОФЕСОРА ПЕТРА КОСТИЋА РАЗВОЈУ ПСИХОЛОГИЈЕ

САЖЕТАК. Рад је покушај приказивања доприноса професора Петра Костића развоју психологије. Бавећи се и сукцесивно и паралелно два својим професијама, војском и психологијом, границе између њих професор је учинио двострано пропустљивим. Тиме су обе ове области постале богатије; унутар војне тематике психологија је добила простор за „своју реч“, а проблематика психологије се проширила и на „војне теме“.

У раду је најпре приказана професионална каријера и истраживачки пут професора Костића, а затим су укратко приказани неки од радова из области психологије личности. У време настанка поменутих радова, професор Костић област психологије личности сагледава у контексту актуелних тема: рањеници, ветерани, интернет зависност, као и непролазних тема: лагање, срећа, страх од смрти.

Да је препознат значај и допринос професоровог ангажовања и на пољу војске и на пољу психологије, сведоче бројне награде које је добио. О квалитету рада у настави сведочи признање студената Филозофског Факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: професор Петар Костић; допринос; психологија; награде.

¹ jelena.davidovic.rakic@pr.ac.rs

² miljanapavicevic@yahoo.com

Рад је примљен 13. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

УВОД

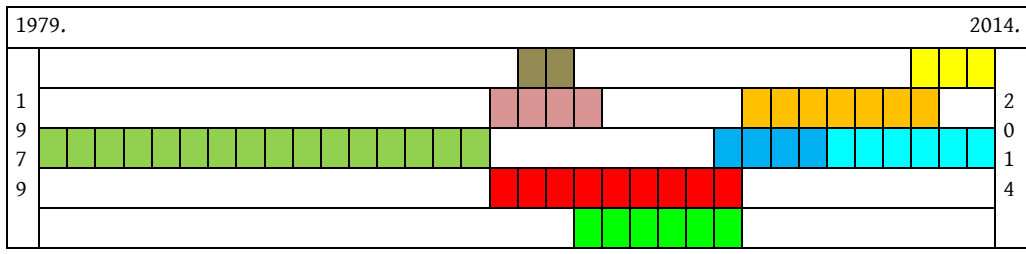
Савременим начином претраге библиографских база добијају се подаци који свеукупни допринос рада и деловања проф. Костића приказују неправедно умањеним. Увидом у евиденцију, коју је лично професор водио, а која је јавности доступна на сајту www.psihometric.com уочава се преко 350 јединица различитог садржаја: почев од дипломског рада на Филозофском факултету на Катедри за психологију (1978), преко радова у зборницима радова Војне академије, у *Ревизији за психологију*, учешћа на Конгресима психолога СФРЈ, Саборима психолога, Емпиријским истраживањима у психологији, затим строго поверљивих извештаја за ВА КоВ (Војну академију Копнене војске), монографија, приручника, чланака у *Психолошким новинама* и *Психологији данас*, предавања по позиву, интервјуа са новинарима, до конструкције и ревизије психолошких мерних инструмената.

На поменутом сајту, у одељку „професионално искуство“, стоји информација да се професор самостално професионално оријентисао, тј. још је као гимназијалац знао да ће после Војне академије дипломирати психологију. С тим у вези, интересантно је поменути неке од радова који се односе на тематику професионалне оријентације и селекције за војни позив: *Смисао и суштина школовања за војни позив у високим војним школама* (Kilibarda i Kostić, 1993), *Теорија, пракса, инструменти и рачунарски програм за процену борбене мотивације појединаца* (Kostić, 1995a), као и конструкција теста професионалних опредељења – ТПО (Kostić i Vlajić, 2007; Kostić, Vlajić i Randelović, 2011), намењеног општој популацији.

Година 1972. је у животу професора значајна у вези са три професионална догађаја: те године је дипломирао на Војној академији, положио пријемни испит за психологију на Београдском универзитету и запослио се као командир пешадијских јединица вода и чете у Смедеревској Паланци. На месту командира остаје све до 1978. године и током тог периода стиче практично искуство у два стажирања: а) из клиничке праксе у Психијатријској болници у Ковину и б) из војне психологије на ВМА.

РАДНА МЕСТА ПРОФ. КОСТИЋА

Анализирајући радно ангажовање (psihometric.com), периоде и радна места, уочава се да је професор Костић првих 15 година радио у војсци, када 1991. године током грађанског рата у СФРЈ стиче прво ратно искуство. Након само 8 година, стиче и друго искуство ратишта на Космету, 1999. године током НАТО операције „Милосрдни анђео“.

ТАБЕЛА 1: РАДНА АНГАЖИВАЊА НА ЛЕНТИ ВРЕМЕНА

1979-1995	Период рада у ВА ЈНА
1996-1999	Период рада на Институту ратне вештине- као самостални истраживач
1997-1998	Период рада на месту Начелника психолошке службе у ГШ СЦГ
1997-2004	Период рада на Катедри за психологију Филозофског факултета у Нишу
1999-2004	Период рада на Војној академији- на пословима селекције и наставе из Ваздухопловне психологије
2004-2014	Период рада на Катедри за психологију на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
2005-2011	Период рада на: Вишој школи примењене психологије Универзитета „Острог“ у Београду, на Интернационалном Универзитету из Новог Пазара
2001-2013	Период рада на Колеџу здравствене његе у Бијељини, Република Српска

ТАБЕЛА 2: ВРЕМЕНСКИ ПЕРИОДИ И РАДНА МЕСТА

Такође се уочава да након тих 15 година радно ангажовање професора Костића није једнолинијско, тј. у истом временском периоду ради на Институту ратне вештине, као самостални истраживач, затим на месту начелника психолошке службе у ГШ СЦГ, где након годину дана подноси оставку, као и на Катедри за психологију Филозофског факултета у Нишу. Током периода ангажовања на нишкој Катедри за психологију, поново бива ангажован у војсци као војни психолог на Војној академији на пословима селекције и наставе из Ваздухопловне психологије.

Током периода ангажовања на Катедри за психологију на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, професор бива ангажован на још три високошколске установе: на Вишој школи примењене психологије Универзитета „Острог“ у Београду, на Интернационалном универзитету из Новог Пазара, као и на Колецу здравствене његе у Бијељини, Република Српска.

Од 2014. године професор је „пуковник у резерви и наставник у пензији“ (psihometric.com).

Радећи на високошколским установама предавао је предмете: Војну психологију, Статистику, Методологију психолошких истраживања, Методологију истраживања у социјалној психологији, Психологију учења, Психометрију, Принципе психолошког тестирања и Психологију индивидуалних разлика.

Осим рада у настави, професор Костић је био ментор или члан комисија за израду и одбрану завршних радова на свим нивоима високог образовања: на десетине дипломских и мастер радова, као и две докторске дисертације на Катедри за психологију у Нишу.

НЕДОСТУПНО ЗА ШИРУ ЈАВНОСТ

Радећи на пословима селекције, образовног процеса и свакодневице кадета на Војној академији, са искуствима ратишта и његовим последицама, професор у биографији бележи и учешће и строго поверљивим извештајима (Psihološko ispitivanje pogodnosti nošenja ZM M-2, *Tehnički izveštaj, strogo poverljivo* (Kostić, 1981a); *Selekcija kandidata iz građanstva za pitomce VA KoV, strogo poverljiv tehnički izveštaj* (Kostić, 1984a); *Analiza ocena sposobnosti za aktivnu vojnu službu, stručni izveštaj, strogo poverljiv* (Erdeljan, Janša, Divac i Kostić, 1987); *Izveštaj o istraživanju po zadatku „ASPOS“ – strogo poverljiva monografija* (Kostić i sar., 1990); *Nova metodologija, instrumenti i računarski programi (softver) za selekciju kandidata za pripadnike službe bezbednosti i vojne policije vojske Jugoslavije (Uprava bezbednosti Gš VJ) – strogo poverljiv materijal* (Kostić, 1996a); *Aktuelni aspekti krize na Kosovu i Metohiji, separat Psihološi aspekti terorističkih i protivterorističkih* – strogo poverljivo (Forca, Đorđević, Kostić, Kovač, Jeremić, 1998); *Baterija psiholoških testova za selekciju i klasifikaciju kandidata žandarmerije – monografija nije za stavljanje na увид javnosti* (Kostić, Nikolić-Sijerković, Kržić i Tomić, 2003).

Такође, осим наставе за кадете ВА, професор држи и предавања војним лицима са различитим чиновима и у различитим градовима – *Čovek i rat* (Kostić, 1994a); *Ponašanje čoveka u borbi* (Kostić, 1994b); *Borbeni stres* (Kostić, 1995b, 1996b, 1996c); *Normalne promene u ponašanju ratnih veterana* (Kostić, 1995c); *Međuljudski sukobi u vojnoj organizaciji* (Kostić, 1997a); *Psihološki aspekti vanrednih događaja u komandi-jedinici* (Kostić, 1999a); *Psihološke osnove da odista učinimo nemoguće (Ekstrazenzorni i parapsihološki fenomeni)* (Kostić, 1999b); *Zaštita mentalnog zdravlja vojnika u miru i ratu* (Kostić, 2000a, 2000b); *Priprema vojnika za izvršenje specijalnih zadataka, s posebnim osvrtom na vazduhoplovstvo* (Kostić, 2004a).

ДОСТУПНО ЈАВНОСТИ

Бавећи се и сукцесивно и паралелно двема својим професијама, војском и психологијом, границе између њих професор је учинио двострано пропустљивим. Тиме су обе ове области постале богатије; унутар војне тематике психологија је добила простор за „своју реч“, а проблематика психологије се проширила и на „војне теме“. И као војник и као психолог, професор на различите теме сагледава улогу психе, било као савезника, било као противника у различитим војним ситуацијама. Речено се првенствено односи на радове који обрађују тематику мотивације и стреса у различитим војним ситуацијама (Kostić i Pajević, 1981; Kostić, 1992a; Kostić, 1995b; Kostić, 1995c; Kostić, 1995d; Berić, Mićović, Kostić, Saratlić, Milkovski i Vujošević, 1993; Milojević i Kostić, 1993; Trlaja, Dedić i Kostić, 1997; Kostić i Danić, 1998).

Тиме што је истовремено и војник, како са мировним тако и са ратним теренским искуством у Вуковару, Книну, аеродрому Задар и Светом Року током 1991-1992. године (psihometric.com) и на Космету, где као психолог бива распоређен у 175. бригаду Приштинског корпуса у периоду од 24. 3. до 26. 6. 1999. године (psihometric.com) и психолог, више од других је позван да сагледава психолошке аспекте ове професије, и то у смислу предуслова, стања и процеса током службовања, али и последица након ратног искуства појединаца. Ова тематика присутна је у великом броју професорових радова (овде наводимо само неке), како

- у виду радова у целини: *Psihološke osnove razgovora na relaciji pretpostavljeni-potčinjeni* (Kostić, 1980b); *Uticaj zaštitne maske na kompleksnu mentalnu aktivnost* (Kostić, 1981); *Neki uticaji pitomačkog kolektiva na izvorne crte ličnosti sopstvenih čla-*

nova (Kostić, 1983); Osobine ličnosti oficira nekih savremenih armija (Kostić, 1984b); Uticaj vaspitno-obrazovnog procesa u VA KoV na pripremljenost i osposobljenost mladih oficira za prve dužnosti (Daljević i Kostić, 1988); Vaspitno delovanje komandira pitomačkog voda ličnim primerom (Kilibarda i Kostić, 1990); Formiranja efikasnog vojnog kolektiva (Kostić, 1990); Zadovoljstvo pitomaca vojnim pozivom (Kilibarda i Kostić, 1991); Sistem mentalno-higijenske zaštite pitomaca VA KoV (Kostić, 1991); Model racionalnog praćenja razvoja ličnosti u vojnim školama (Daljević i Kostić, 1992); Šta pokreće ili slabi motivaciju za borbu (Kostić, 1992a); Otpornost na borbeni stres (Milojević i Kostić, 1993); Psihološke osnove borbene obuke (Kostić i Milojević, 1993); Kolektivna i lična priprema za rat i prvu borbu (Kostić, 1993a); Psihološke osnove vojne discipline (Kostić, 1994d); Pokušaj prognoze i prevencije samoubistava u Vojsci Jugoslavije (Kostić, Pantelić, Beljić, Stefanović-Stanojević, Jelenković, 1996); Dominantni faktori selekcije i motivacije borbenih pilota (Kostić i Daljević, 1996); Uzroci frustracije u periodu adaptacije vojnika na vojnu sredinu (Dedić i Kostić, 2001); Posttraumatski stresni poremećaj ratnih ranjenika (Trlaja, Kostić, Dedić, 1997a);

- у виду предавања: Међулjudski sukobi u vojnoj organizaciji (Kostić, 1997a); Psihološki aspekti vanrednih događaja u komandi-jedinici (Kostić, 1999a); Psihološke osnove da odista učinimo nemoguće (Ekstrazenzorni i parapsihološki fenomeni) (Kostić, 1999b); Zaštita mentalnog zdravlja vojnika u miru i ratu (Kostić, 2000a, 2000b); Socijalno psihološke karakteristike rata i oružane borbe (Kostić, 2001a); Psihološka priprema pojedinca i jedinica pred prvu borbu, (Kostić, 2001b);
- у виду скрипта: Osnove ratne psihologije za studente-pilote (Kostić, 2000c); Jedinstvo vaspitno-obrazovnih ciljeva kao priprema za nastavak školovanja u Vojnoj akademiji (Kostić, 2004b);
- у виду монографија: Neki problemi formiranja i delovanja pitomačkih kolektiva (Kasagić i Kostić, 1979); Psihološki i psihijatrijski činioci gubitaka i ropune ljudstva u borbenim dejstvima kopnene vojske – naučno-istraživačka monografija (Kostić, 1992b); Normalne promene ponašanja u ratu (Kostić, 1993b);
- у виду саопштења: Posttraumatski stresni poremećaj ranjenika rata (Trlaja, Kostić i Dedić, 1997b); Slike stresa i traume na testu PIE-JRS (Kostić i Danić, 1998);

- или је професор рецензент: *Rukovođenje i veština komandovanja u vojsci* (Tribulin, 1994).

Осим у стручној публикацији, професор се широј јавности обраћао и чланцима у *Психолошким новинама*, *Психолоџији данас*, затим интервјуима са новинарима, као и телевизијским емисијама (доступно на www.psichometric.com). Садржајима ових текстова професор јасно изражава свој став у односу на одређену тематику, показује умеће да стручну терминологију прилагоди саговорнику, било као читаоцу, новинару или слушаоцу.

Доминантна област професоровог интересовања унутар граница психологије је најјаче везана за срж психологије као науке: за методологију психолошких истраживања и за психометрију. Како сам професор наводи „[...] везе између методологије и психометрије су двостране: психометричари конструишу тестове који се користе у методолошки пројектованим психолошким истраживањима, али исто тако током пројектовања и спровођења истраживања се јавља потреба на новим мерним инструментима. Најзад, методологија емпиријских психолошких истраживања није ни замислива без психометрије“ (Kostić, 2007, стр. 15).

Психометричари главни извор свог предмета интересовања у значајној мери црпе из Психологије личности, са циљем конструкције психолошких мерних инструмената, којима је намена регистровање-утврђивање индивидуалних разлика.

У наставку рада биће дат кратак приказ неколико истраживања која се баве различитим темама попут психолошких карактеристика ратних рањеника, психолошких карактеристика ратних рањеника ветерана, структуре личности особа склоне лагању, повезаност личности и људске среће, психолошки профил интернет зависника, когнитивне, социјалне и особене детерминанте, повезаност особина личности и страха од смрти код старих особа.

Издвојена истраживања значајна су из неколико разлога. Најпре, веома мали број истраживача бавио се личношћу ратника, ратних рањеника и ветерана па готово да нема сличних истраживања код нас на ову тему. Професор Костић са сарадницима је овој теми посветио неколико радова (Трлаја, Костић и Дедић, 1997; Трлаја, Костић и Дедић, 2001; Дедић, Костић и Трлаја, 2010). У овим истраживањима узорак су чинили војници без ратног искуства, борци који су учествовали у рату на територији бивше Југославије, ратни рањеници и ратни рањеници ветерани. Само испитивање извршено је на неколико локација (Војно-медицински центар

Карабурма, рехабилитациони центар), а за испитивање личности коришћен је Плучиков индекс емоција (ПИЕ), чију је југословенску ревизију и стандардизацију (ПИЕ-ЈРС) урадио професор Костић 1997. године (Kostić, 1997b). У раду који носи назив *Пост-травмајски стресни поремећај ратних рањеника* (Трлаја, Костић, Дедић, 1997) циљ је био разматрање неких психолошких разлика међу ратницима у односу на војнике без ратног искуства и ратних рањеника са и без посттравматског стресног поремећаја (ПТСП). Испитаници су били ратници (N=419) и ратни рањеници (N=38), мушкарци, средњих година старости и просечног образовања који су се налазили на рехабилитационом лечењу у Војно-медицинском центру (ВМЦ) – Карабурма након хируршких интервенција после рањавања. Ратни рањеници су испитани Хоровицевом скалом стресног удара (ИЕС-Р) и Плучиковим тестом индекс емоција (ПИЕ-РС). На основу ИЕС-Р-а дијагностикована је група А без ПТСП-а (N=19) и њој бројно једнака, група Б са ПТСП-ем, а затим су упоређени њихови групни протоколи ПИЕ-ЈРС. ПТСП-рањеници постижу значајно ниже скорове на димензијама инкорпорације, заштите и репродукције и више скорове на димензији агресивности. Потврђен је налаз добијен испитивањем војника пре одласка у рат и ратника након повратка са ратишта Плучиковим тестом. Ратници у односу на неборце испољавају значајно снижену репродукцију, заштиту и БИАС-а, а повишену оријентацију и лишеност. Дакле, аутори закључују да борбено искуство мења понашање и доживљавање људи. Са тим циљем, укратко речено, ратници су самосвојни или мање конформистични (БИАС), мање оријентисани на емотивно везивање за људе (репродукција), мање поплашени и више склони ризичним акцијама (заштита и оријентација), а због истргнутости из уобичајеног друштвеног и породичног миљеа осећају се напуштеним и себи препуштеним (лишеност). Грубо речено, то је „слика“ људских бића која су се свикла на опасно живљење, односно која су успешно превладала стрес. Рањеници не само у односу на ратнике већ и спрам мушкараца без борбеног искуства изражавају повишену заштиту, а снижену оријентацију и још више изражену лишеност. Није тешко објаснити снажно изражену лишеност код рањеника: они не само да су „лишени“ себи најмилијих (као и сви људи у рату) већ су и, буквално, лишени делова свог тела. Објашњење овог налаза аутори налазе у склопу трауматичног искуства које су преживели рањавањем у борби. Другим речима, повишена лишеност и заштита, а снижена ори-

јентација су „слике“ трауме на тесту ПИЕ. Сасвим су извесне три разлике на Плучиковом тесту емоција: група са ПТСП има нижу инкорпорацију и репродукцију (дакле емоционалне димензије које одражавају ниске креативне потенцијале и однос према другим људима), повишену агресију и снижену заштиту. Снижена социјабилност, животна радост и поверење у људе, дакле својства карактеристична за све људе са борбеним искуством (независно од његове трауматичности) код ратника са ПТСП још су више изражена. Ужасе кроз које су прошли у рату и који су их снажно потресли, рањавање које су преживели, болничка средина у којој битишу, без својих најдражих у празнини неизвесности иживљавајући страхове нимало их не чине спремним да воле било кога или да се радују било чему. Вероватно је да их више боле психичке него физичке ране. Неочекивано, они су мање бојажљиви, мање поплашени и застрашени као да их присилно наметање прошлих слика проживљене трауме и грчевито избегавање да мисле о томе не испуњава осећањем ужаса. На крају, аутори изводе неколико закључака: 1) Не постоји генерализација (у смислу негативног трансфера) ПТСП на функционисање особе у другим животним подручјима; 2) ПТСП може да делује изоловано у структури личности не тангирајући остале сфере и постепено се празнећи кроз своје две главне групе симптома наметања и избегавања слика трауматичног ратног искуства (Mićović i Čabarkara, 1996); 3) ПТСП понекад може да постане заштитни механизам за друге патолошке манифестације у рату и након њега (Novović i dr., 1994); 4) Чак и појединачни трауматски доживљаји у рату, који превазилазе нормална људска искуства, а који су у рату чести па и неизбежни неће реметити функционисање у миру код свих особа које су их доживеле. Нађене разлике аутори су интерпретирати сагласно логици истраживачког поступка, али наглашавају да је овај рад отворио више нових питања него што је дао одговора.

Значајна област којом се професор Костић бавио јесте структура личности особа склоне лагању. Наиме, интересовање за ову актуелну тему јавило се још пре двадесетак година када у нашој земљи па и у региону није било пуно радова везаних за личност и лагање. У раду *Личности и лагање* (2004с) приказано је истраживање које је рађено на узорку од 400 младића и 172 девојке, просечне старост 20 година у две одвојене неселекционе ситуације истовремено је мерена учесталост лагања и структура личности. Вербално лагање мерено је у 18 ситуација посебно конструиса-

ном скалом (СЛ), а личносна структура (домени и аспекти) тестом НЕО-ПИ-Р. Костић долази до налаза да су особе које чешће лажу у вербалној комуникацији склоне уживању, комфору и чулним радостима (одсуство савесности); без самодисциплине и истрајности; непромишљене су и неодговорне; дојажљиво усредсређене на себе па не могу да се свим својим могућностима посвете својим пословима; емоционално нестабилне па теже се прилагођавају средини (неуротицизам); плаховите и напрасите, неамбициозне; прихватају све послове (и оних којима нису дорасле); хаотичне су и несистематичне; нису отпорне на стресове јер су меке, повредљиве и себичне; самоусредсређене и самозаљубљене (одсуство сарадљивости); неискрене; тужне и ојађене; „хладне“, усамљене и повучене; оштре, жестоке, несентименталне нарави; склоне снажним осећањима у „андреналинским активностима“; „затворени умови“, не верују људима; бесне су и силовите у међуљудским околностима и односима; престрашене и напете; маштају, фантазирају и калкулишу. „Економисти реалности“ практичне су особе, без смисла за узвишеност лепоте и склада. Не постоје полне разлике у количини лагања зато што га друге полне разлике уједначавају. Момци чешће лажу од девојка јер су и више егоистични и самоусредсређени, а мање зато што су неуротични – док је код девојака сасвим обрнуто. Другачије речено, уједначеност емоционалне стабилности учиниће момке већим лажовима, док ће изједначеност доброћудности и саосећајности створити привид да девојке чешће лажу од момака. Три целовита домена и чак 22 аспекта личности карактеришу лажове. Дакле, човек када лаже чини то свим својим бићем, из дубина своје структуре и са (скоро) свих домена и аспеката своје особености! Добијени резултати су сасвим очекивани. Колоквијално речено, лажови су „кварне“ (неморални хедонисти, несавесни), „слабе“ (неуротици) и „зле“ (егостици, несарадљиви) особе. Управо овим редом. Према аутору, нема основа да се такво понашање, било где и било када, назива другачије него неморалним. То што нека својства оваквих особа могу побудити самилост и сажаљење не мења битно етички карактер лагања у међуљудским односима.

Још један конструкт којим се бавио професор Костић јесте срећа, конструкт који је ретко емпиријски истраживан. Управо у томе се и огледа значај његовог рада под називом *Психометријска структура људске среће* (Костић, Флере и Лаврич, 2006). У истраживању је учествовало 9000 испитаника и то два основна (N1=2158 и

N2=133) и три помоћна узорка (N3=2106, N4=1828 и N5=3206). Први узорак (интернационални студенски, Флере и Лаврич, 2006), други (студенти психологије у Косовској Митровици, искључиво за ово истраживање), трећи (мушкарци од 18 до 50 година старости; Костић, Николић-Сијерковић, Кржић, Томић, 2003), четврти (национални југословенски, Здравковић, Костић и сарадници, 2001) и пети (Момировић, 2003). Дакле, посредно и непосредно у узорку је учествовало укупно 9431 особа, узраста од 13 до 77 година старости. На основу добијених резултата, аутори закључују да су срећне особе „добри људи (А-домен)“ (с поверењем у друге, искрени и благи добротинитељи, али мање попустљиви и нескромни); врло су савесне особе, Ц-домен (ефикасни, поштују ред и обавезе, амбициозни су, самодисциплиновани и промишљени); екстровертни су, Е-домен, (топли, сарадљиви, доминантни, енергични, чулни, а око себе пуре позитивне емоције; емоционално су стабилни, Н-домен (без страха, беса, ојађености, самоусредсређености и преосетљивости) и најзад срећници су отворени за искуство, О-домен, (маштају, уживају у лепоти, осећајни су, интелектуално активни и радознали, окренути духовности и надличним вредностима). Доказ више за егзистенцију конструкта овог јесте конкурентна потврда налаза (Капрара и Ђервоне, 2003) да постоје значајне корелације између среће и димензије екстроверзије (домен из НЕО ПИ Р) и репродукције (PIE/JRS). Најочљивије генералне разлике тичу се стила живљења, а затим структуре личности и вредности старијих срећника и несрећника. Активан стил живота (ма какав садржај активности да буде: пецање или скупљање поштанских марака) услов је срећног старења, а овај налаз је колико баналан толико и логичан, тако да се чини смисленим обучавање људи како да се спреме за активан пензионерско-старачки живот. Најважније вредности у контексту старења су здравље, смисао за хумор, одговорност, мудрост, пријатељство и самопоштовање. Оптималнији програм провођења слободног времена који ће вас учинити срећним у старости јесте рекреација (пливање и шетње), сопствена породица и дружење са пријатељима. Посебно је важно истаћи протективну улогу генерацијских породичних односа за сопствену доброту. Натпросечно срећни појединци из нашег узорка, мушкарци и жене, већ имају у просеку, двоје своје деце и једно унуче. У овом контексту најкраћи могући савет гласи: Подстичите синове и кћери да праве себи децу да би ви били срећне баке и деке. То је у складу и са наводима Капраре и Ђервонеа (2003). Разлике у структури личности и у старијем добу задржава-

ју исти предзнак као и личносни корелати среће на целом узорку. Нађене су две битне разлике: најпре, разлике особина постају још веће, а затим губи се још једна (трећа) од карактеристика личности срећника, тако да бес престаје да раздваја срећнике од несрећника. Старији срећници су, спрам старијих несрећника, још ефикаснији, осећајнији, алтруистичнији и оптимистичнији. Имајући на уму релативно јаку (око 50%, Капрара и Ђервоне, 2003) генетичку детерминацију домена и аспеката личности појединци имају, спрам стила живљења и структуре вредности, суженији маневарски простор да би, улагањем у себе, доживели срећнију старост. Оно што се може јесте трагање за контекстима у којима се, током живота, а пре старења, појединцу пружа прилика да буде ефикасан, осећајан, алтруиста и оптимиста. Закључујући ово истраживање аутор изражава уверење да је прецизно и садржајно одговорио на сва питања: срећа не само да јесте занимљив већ и психолошки веома садржајан конструкт и практично је усидрена у све слојеве структуре личности.

Зависност од интернета је тема којом се професор Костић давао пре десетак година (Ђорђевић, Костић, Милојевић, 2011), када још увек овај облик зависности није званично признат као поремећај који треба лечити. У раду *Психолошки профил интернет зависника* проблем истраживања је изналажење психолошких чиниоца који корелирају са компулсивним коришћењем интернета на уштрб свих других манифестних облика понашања. Први налаз истраживања је, да не постоји интернет зависност независна од других облика зависничког понашања (никотин, алкохол и психоактивне супстанце). У складу са овим налазом је логички повезано да исти структурни делови личности детерминишу интернет зависничко понашање као и остале облике зависности. Највећи утицај на зависничко понашање испољава димензија личности авантуризма (15%), ниска самоконтрола (6%), ниска сарадљивост (6%), ниска заштита (5%), ниско истраживање (5%), висока оријентација (4%), висока агресија (4%) и висока екстровертираност (4%). Укупна детерминисаност интернет зависности особинама личности је 18%. Аутори закључују, да авантуризам и са њим повезане личносне структуре (ниска самоконтрола, сарадљивост, заштита и истраживање, а висока екстроверзија, агресивност и оријентација) одређују евентуалну интернет зависност. Наведене особине личности су потенцијална основа, а зависност од интернета манифестно исходиште.

Професор Костић и сарадници су у раду под називом *Cognitive, social and personal determinants of educational achievement* (Randelović, Minić, Kostić, 2013) кренули од претпоставке да постоји статистички значајна веза између когнитивних и социјалних потенцијала и димензије личности, док заједно могу бити важни предиктори образовних постигнућа. Узорак је чинило 1780 мушких испитаника, старости од 18 до 28 година. На основу добијених података утврђена је позитивна и статистички значајна корелација између димензија личности: савест, екстраверзија и отвореност према искуству и когнитивни и друштвени потенцијал појединца. Затим, постоји негативна веза (статистички значајна) између неуротизма као димензије личности и когнитивне и социјалне потенцијале испитаника. Такође је утврђено да постоји негативна корелација (ниска, али ипак статистички важна) између неуротизма и когнитивних потенцијала, као и између неуротизма и социјалних потенцијала.

У наведеним радовима узорак су углавном чинили војници (борци и неборци), млади и одрасли, али је професор Костић неколико радова посветио и истраживањима старих особа (Костић, Ранђеловић, Јеремић, Костић, 2015). Тако се у раду под називом *Особине личности и страх од смрти код старијих особа* професор Костић са сарадницима давио испитивањем природе повезаности одређених домена личности са страхом од смрти; затим испитивањем да ли постоји могућност предикције степена страха од смрти на основу испитаних домена личности; као и испитивањем повезаности изражености страха од смрти и извесних социодемографских варијабли (пол, старост). Теоријску основу рада чини Дигманов петофакторски и Клонинцеров седмофакторски модел личности. Циљ истраживања био је испитати природу повезаности одређених домена личности са страхом од смрти; затим испитати да ли постоји могућност предикције степена страха од смрти на основу испитаних домена личности; као и испитати повезаност изражености страха од смрти и извесних социодемографских варијабли (пол, старост). Истраживање је спроведено у оквиру Геронтолошког центра у Јагодини. Узорак је чинило 87 испитаника, просечна старост 70,89 година. Од инструмената су коришћени Структурални тест личности и Упитник страха од смрти. Резултати показују да постоји статистички значајна повезаност између појединих домена личности (неуротизам, екстраверзија, отвореност ка искуству, савесност, селф-трансценденција – позитивна повезаност; самоусмереност и

кооперативност – негативна повезаност) и страха од смрти. Показало се да постоји могућност предикције страха од смрти на основу познавања изражености појединих димензија личности сагледавајући одвојено петофакторски (објашњава 23% варијансе страха од смрти) и седмофакторски модел (објашњава 25% варијансе страха од смрти). Није добијена значајна разлика између испитаника мушког и женског пола с обзиром на ниво израженог страха од смрти. Значајна разлика између мушкараца и жена постоји једино на димензији потрага за новим ($t(85) = 2.01$, $p < 0.05$), будући да мушкарци у просеку испољавају већи скор на овој димензији од особа женског пола. Такође, између старости испитаника и израженог страха од смрти не постоји статистички значајна корелација.

ЗАКЉУЧАК

Током свог тридесетпетогодишњег радног века, професор Костић, радећи на местима која од успешног радника захтевају дијаметрално супротне особине личности (војник и психолог) показује висок ниво флексибилности и умећа да ове две области рада приближи. Знања из области психологије примењивао је на решавање проблема који су у вези са радом војске. Личним војним и искуством непосредног посматрача, са методолошким знањем, како у мирнодопско тако и у ратно време, професор обогађује психолошку тематику.

О обиму рада професора Костића сведоче референце различите категоризације, изван број оних са назнаком „строго поверљиво“, као и чланака и интервјуа којима се обраћа широј јавности, затим број одржаних часова редовне наставе, као и оних по позиву, али и оних у сврху популаризације психологије; ментор је и члан комисија на десетине завршних радова на различитим нивоима студија.

О квалитету стручног ангажовања професора Костића сведоче награде и признања: Годишња награда Генералштаба Војске Југославије (1996), годишња награда Министарства одбране (2003), награда „Живорад Жижа Васић“ коју додељује Друштво психолога Србије (2004), као и признање које му је доделила Студентска организација Приштинског универзитета (2017).

Бавећи се виртуелним светом бројки на различите психолошке теме, које статистичком обрадом претаче у односе међу психолошким конструктима, а у циљу разумевања личности конкретног појединца, професор у сваком тренутку бива свестан мањкавости психолошких тестова. Иако плодан психометричар (Базични

ослонци личности и психолошки потпорни систем (Berger i Kostić, 2002; доступно на www.psihometric.com); ПИЕ-ЈРС, Профил индекс емоција, југословенска ревизија и стандардизација (Kostić, 1997b); Маховер тест – цртежа људске фигуре (Kostić i Divac, 1999); Тест професионалних опредељења – ТПО (Kostić, Randelović, Vlajić, 2011), Структурални тест личности – СТЛ (Kostić, Vlajić i Randelović, 2013; доступно на www.psihometric.com), Myers-Briggs Type Indicator – МВТИ (Ранђеловић, Костић и Вукмировић, 2011; доступно на www.psihometric.com) и Универзални тест способности – УТС (Kostić, Randelović i Vukmirović, 2011; доступно на www.psihometric.com), као практичар професор апострофира и максимално поједностављује Векслерово и Бергерово упозорење у вези са ограниченом моћи психолошких мерних инструмената: „Кључни сведок’ јесте живот – не тест!“ (Kostić, 2007, стр. 37). Овај рад је осврт само на један сегмент професоровог живота, који сведочи о одлучности, флексибилности, мотивацији, огромном знању и умењу да психологију помери корак напред.

-
- ЛИТЕРАТУРА Борђевић, А., Костић, П., Милојевић, А. (2011). Психолошки профил интернет зависника. *Теме*, 35 (4), 1641-1656.
- Здравковић, Ј. и Костић, П. (2001). Сексуално понашање Југословена. *Психологија данас*, 13-14. Сабор Психолога: Врњачка Бања.
- Капра, Б. В., Бервоне, Д. (2003). *Личности – гејтерминаније, динамика и ипојенцијали*. Београд: Дерета.
- Костић, П., Николић-Сијерковић, И., Кржић, М., и Томић, Ц. (2003). Батерија психолошких тестова за селекцију и класификацију кандидата жандармерије, стр. 1-55, Уговор 04 број 112-1104/03 од 19. 9. Београд: МУП Србије – Војска Југославије.
- Костић, П. (2004). Личност и лагање. *Теме*, 28 (3), 277-283.
- Костић, П., Флере, С., Лаврич, М. (2006). Психометријска структура људске среће. *Зборник радова Филозофској факултету*, 36, 163-178.
- Костић, П., Ранђеловић, Д., и Влајић, А. (2012). Приручник за структурални тест личности (СТЛ). www.psihometric.com
- Костић, С., Ранђеловић, Д., Јеремич, В., и Костић, П. (2015). Особине личности и страх од смрти код старих особа. У: М. Крстић, Д. Ранђеловић, Ј. Минић (ур.), *Сипарење и квалитет животоа: транзиција и евроинтеграције, међународни шемајски зборник* (стр. 45-66). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Момировић, К. и Костић, П. (2003). Психопатија и депресивност. *Теме*, 27 (4), 573-586.

- Момировић, К. (2003). *Уџбеник за особе узрасиа 18-60 година*. Панчево: Марк-План.
- Ранђеловић, Д., Костић, П., Вукмировић, И. (2011). Карактеристични стилови учења студената Универзитета у Приштини. У М. Ковачевић (ур.), *Наука и Полишика. Зборник радова са научној скуја са међународним учешћем*, одржаном 22-23. маја 2010, књига 5, том 2 (стр. 639-650). Пале: Филозофски факултет.
- Трлаја, Љ., Костић, П., и Дедић, Г. (1997). Посттрауматски стресни поремећај ратних рањеника. *Психологија*, 4, 425-436.
- Флере С., и Лаврић, М. (2006). *Религиозност у међукултурној ђерсијективи*. Марибор: Универза в Марибору, Педагошка факултета.
- Berger, J., i Kostić, P. (2002). *Bazični oslonci ličnosti i psihološki potporni sistem (Koncept, provera, upitnik i merenje)*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Berić, M., Mićović, M., Kostić, P., Saratlić, R., Milkovski, M., i Vujošević, N. (1993). Neke psihološke karakteristike letača – podnošenje ratnog stresa i borbena efikasnost. U: *VIII Simpozijum vazduhoplovne medicine i psihologije. Knjiga rezimea* (стр. 22). Zemun: Vazduhoplovno medicinski institut.
- Daljević, M. i Kostić, P. (1988). Uticaj vaspitno-obrazovnog procesa u VA KoV na pripremljenost i osposobljenost mladih oficira za prve dužnosti. *Bilten GŠ OS SFRJ*, 63, 109-127.
- Daljević, M. i Kostić, P. (1992). Model racionalnog praćenja razvoja ličnosti u vojnim školama. *Savremeni problemi ratne veštine*, 26, 145-159.
- Dedić, G. i Kostić, P. (2001). Uzroci frustracije u periodu adaptacije vojnika na vojnu sredinu. *Vojnosanitetski pregled*, 58 (6), 621-630.
- Dedic, G., Kostić, P., & Trlaja, Lj. (2010). PTSD of Wounded War Veterans. In: *Wiederhold BK (Ed.), Coping with Posttraumatic Stress Disorder in Returning Troops* (p. 68-79). Amsterdam-Berlin-Oxford-Tokyo-Washington: IOS Press.
- Erdeljan, M. Janša, M., Divac, Lj., i Kostić, P. (1987). Analiza ocena sposobnosti za aktivnu vojnu službu, stručni izveštaj, strogo poverljiv, br. 856-5 od 24. 12. 1987 (str. 1-19). Beograd: CVVŠ KoV JNA, Vojna akademija.
- Forca, B., Đorđević, B., Kostić, P., Kovač, M., Jeremić, Z. (1998). *Aktuelni aspekti krize na Kosovu i Metohiji, moj separat Psihološki aspekti terorističkih i protivteroristička snaga i dejstava na Kosovu i Metohiji*, Naučno-istraživački projekat sa studentskog putovanja po Kosmetu avgusta 1998, Načelnik GŠ VJ strogo pov. 1146-1 od 30. jula 1998, Beograd, 1-201.
- Kasagić, Lj. i Kostić, P. (1979). *Neki problemi formiranja i delovanja pitomačkih kolektiva*. Beograd: CVVŠ KoV JNA.
- Kilibarda, Z. i Kostić, P. (1990). Vaspitno delovanje komandira pitomačkog voda ličnim primerom. *Teorija i praksa ratne veštine*, 20, 149-174.
- Kilibarda, Z. i Kostić, P. (1991). Zadovoljstvo pitomaca vojnim pozivom. *Savremeni problemi ratne veštine*, 23, 108-131.

- Kilibarda Z., Kostić P. (1993). Smisao i suština školovanja za vojni poziv u visokim vojnim školama. *Savremeni problemi ratne veštine*, 99.
- Kostić, P. (1978). *Činioci socijalne prihvaćenosti u adolescentnoj razrednoj grupi* (diplomski rad). Beograd: Filozofski fakultet.
- Kostić, P. (1980). Psihološke osnove razgovora na relaciji pretpostavljeni – potčinjeni. *Zbornik radova Vojne akademije*, 6, 219–237.
- Kostić, P. (1981a). Psihološko ispitivanje pogodnosti nošenja ZM M-2. *Tehnički izveštaj*, strogo poverljivo. Beograd: Tehnički opitni centar.
- Kostić, P. (1981b). Uticaj zaštitne maske na kompleksnu mentalnu aktivnost. *Zbornik radova Vojne akademije*, 7, 91–98.
- Kostić, P. i Pajević, D. (1981). Test motivacije za vojni poziv (MO-4) kao selekciono sredstvo. *Sažeci i priopćenja 7. kongresa psihologa SFRJ*, Zagreb, 81.
- Kostić, P. (1983). Neki uticaji pitomačkog kolektiva na izvorne crte ličnosti sopstvenih članova. *Zbornik radova*, 9.
- Kostić, P. (1984a). Selekcija kandidata iz građanstva za pitomce VA KoV, strogo poverljiv *tehnički izveštaj*, br. 376-2/83, VA KoV, interno, nije za objavljivanje.
- Kostić, P. (1984b). Osobine ličnosti oficira nekih savremenih armija. *Zbornik radova Vojne akademije*, 10, 219–243.
- Kostić, P. (1990). Formiranja efikasnog vojnog kolektiva. *Vojno-politički informator*, 9, 33–44.
- Kostić, P. i saradnici (1990). Izveštaj o istraživanju po zadatku „ASPOS“. Beograd: CVVŠ OS „Maršal Tito“, strogo poverljiva monografija.
- Kostić, P. (1991). Sistem mentalno-higijenske zaštite pitomaca VA KoV, recenziran stručni izveštaj, int. 64-4 od 1. 3. 1991. god. Beograd: VA KoV.
- Kostić, P. (1992a). Šta pokreće ili slabi motivaciju za borbu. *Informator*, 9-10, 157–172.
- Kostić, P. (1992b). *Psihološki i psihijatrijski činioci gubitaka i popune ljudstva u borbenim dejstvima kopnene vojske*. Beograd: CVVŠ OS „Maršal Tito“ – VA KoV.
- Kostić, P. (1993b). *Normalne promene ponašanja u ratu*. Beograd: KoV.
- Kostić, P. (1993c). Kolektivna i lična priprema za rat i prvu borbu. *Savremeni problemi rane veštine*, 29, 27–59.
- Kostić, P. (1994a). *Čovek i rat*. Monografija za predavanje starešinama komande 1.A u Domu Garde (sa pukovnikom Damljanović Dragoljubom).
- Kostić, P. (1994b). Ponašanje čoveka u borbi. Predavanje starešinama VP 9858, Batajnica.
- Kostić, P. (1994c). Ratno iskustvo i menjanje ponašanja ratnih veterana. *Psihologija*, 1-2, 97–109.
- Kostić, P. (1994d). Psihološke osnove vojne discipline. *Novi glasnik*, 2 (2). Beograd. 17-29.

- Kostić, P. (1995a). *Teorija, praksa, instrumenti i računarski program za procenu borbene motivacije pojedinca*. Beograd: Vojna akademija VJ.
- Kostić, P. (1995b). Borbeni stres. Predavanje, Klub vojske Novi Sad, 12. 4.
- Kostić, P. (1995c). Normalne promene u ponašanju ratnih veterana. Predavanje, Centralni klub Vojske jugoslavije, 13. 2.
- Kostić, P. (1995d). Psihološki činioci samoubistava u Vojsci Jugoslavije. Dva predavanja u IŠC Obrenovac.
- Kostić, P. (1996a). Nova metodologija, instrumenti i računarski programi (softver) za selekciju kandidata za pripadnike službe bezbednosti i vojne policije vojske Jugoslavije (Uprava bezbednosti Gš VJ), Strogo poverljiv materijal.
- Kostić, P. (1996b). Borbeni stres. Predavanje starešinama, Komanda 2. Armije, Podgorica, 27. 5.
- Kostić, P. (1996c). Borbeni stres. Predavanje starešinama, Komanda podgoričkog korpusa („Masline“), Podgorica, 28. 5.
- Kostić, P. (1997a). Međuljudski sukobi u vojnoj organizaciji. Predavanje starešinama VP 5542, Beograd, 6. 11.
- Kostić, P. (1997b). *PIE/JRS, Plučikov test emocija, Jugoslovenska revizija i modifikacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Kostić, P. (1998a). *Nasilno ispitivanje i mogućnosti odupiranja*. Beograd: Uprava bezbednosti Generalštaba VJ.
- Kostić, P. (1999a). *Psihološki aspekti vanrednih događaja u komandi-jedinici*. Predavanje starešinama komande Vojnog okruga Beograd, akt int. 14-13 KVO Beograd, 2. 2.
- Kostić, P. (1999b). Psihološke osnove da odista učinimo nemoguće (Ekstrazenzorni i parapsihološki fenomeni), materijal za predavanje nastavnicima i starešinama VA VJ (10. 3. 1999). Beograd: Biblioteka VA.
- Kostić, P. (2000a). Zaštita mentalnog zdravlja vojnika u miru i ratu. Predavanje nastavnicima zajedničkih katedri VA VJ, ŠONID-a, Beograd, 25. 1.
- Kostić, P. (2000b). Zaštita mentalnog zdravlja vojnika u miru i ratu, materijal za predavanje istraživačima u Institutu za ratnu veštinu ŠONID-a, Beograd, 20. 4.
- Kostić, P. (2000c). *Osnove ratne psihologije za studente-pilote*, skripta VA VJ. Beograd: Odsek RV i PVO, Smer-piloti.
- Kostić, P. (2001a). Socijalno psihološke karakteristike rata i oružane borbe. Predavanje održano 19. aprila u VA VJ na kursu za osposobljavanje pomoćnika komadanata za moral u bataljonu-divizionu.
- Kostić, P. (2001b). Psihološka priprema pojedinca i jedinica pred prvu borbu. Predavanja održana 8 i 18. maja u ŠONID-u na kursu za osposobljavanje trupnih i školskih psihologa.
- Kostić, P. (2004a). Priprema vojnika za izvršenje specijalnih zadataka, s posebnim osvrtom na vazduhoplovstvo, predavanje održano u komandi vazduhoplovnog korpusa u Zemunu dana 19. 10.

- Kostić, P. (2004b). *Jedinstvo vaspitno-obrazovnih ciljeva kao priprema za nastavak školovanja u Vojnoj akademiji*. Materijal za predavanje „Plan stručnog usavršavanja nastavnika u Vojnoj gimnaziji“, 16. 1.
- Костић, П. (2004с). Личност и лагање. *Теме*, 28 (3), 277-283.
- Kostić, P. (2007). *Psihometrija (Konstrukcija, rekonstrukcija i upotreba psiholoških testova)*. Filozofski fakultet: Univerzitet u Prištini.
- Kostić, P. i Danić, N. (1998b). Slike stresa i traume na testu PIE-JRS, IV naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji. Beograd. *Knjiga rezimea*, 37.
- Kostić, P. i Milojević, S. (1993a). Psihološke osnove borbene obuke. *Savremeni problemi ratne veštine*, 32.
- Kostić, P. i Divac, M. (1999). *Praktikum Mahover testa-crtež ljudske figure*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kostić, P., Randelović, D. i Vlajić, A. (2012). Psihometrijska standardizacija strukturalnog testa ličnosti (STL), Naučno stručni skup sa međunarodnim učešćem „Psihološka istraživanja učenja i ponašanja“, Zbornik radova, s.201-224, Banja Luka.
- Kostić, P., Randelović, D., Vukmirović, I. (2011). Universal Skills Test (UTS) — metric characteristics and practical application. In Gregorche Pop (editor), *Performance and Innovation in Education*, Proceedings from International Conference, October 28–29, p. 231-239. Tîrgu Mureş: Dimitrie Centemir University & Risoprint Publishing House, Cluj-Napoca, Romania.
- Kostić, P., Vlajić A., Randelović, D. (2011). *Test profesionalnih opredeljenja ТРОЗ*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Milojević, S. i Kostić, P. (1993). Otpornost na borbeni stres. *Savremeni problemi ratne veštine*, 29.
- Mićović, M. i Čabarkapa, M. (1996). Standardizacija skale za procenu psihopatoloških posledica traumatskog stresa. *Vojnosanitetski pregled*, 53 (3), 201–208.
- Novović, Z., Zotović, M., Dubovska, N., Đurđev, O., Biro, M. (1994). Etiološki i fenomenološki činioci sindroma ratnog stresa. *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1, 279–292.
- Randelović, D., Minić, J., Kostić, P. (2013). Cognitive, social and personal determinants of educational achievement. *Svit socialnih komunikaciū*. Kiiv, Ukraïna: Naukoviy urnal Kiivskiy minarodniy Universitet, Donetskiy nacionalniy Universitet.
- Tribulin, Z. (1994). Rukovođenje i veština komandovanja u vojsci. *Savremeni problemi ratne veštine*, 31, 138–162.
- Trlaja Lj., Kostić, P., Dedić, G. (2001). Emocionalne razlike medju ranjenicima rata sa i bez posttraumatskog stresnog poremećaja. U: *Zbornik radova Kongresa ratne medicine sa međunarodnim učešćem (ratne i posljertatne posledice)*, Duševni poremećaji (Pt 3) (75–83). Banja Luka.

Trlaja, Lj., Dedić, G., Kostić, P. (1997). Posttraumatski stresni poremećaj ranjenika rata. Sabora psihologa Srbije. *Knjiga rezimea*, 143.

JELENA DAVIDOVIĆ RAKIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

MILJANA PAVIĆEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

ON SOME OF THE CONTRIBUTIONS MADE BY PROFESSOR PETER KOSTIĆ
TO THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY

The paper aims to highlight the contribution made by professor Petar Kostić to the development of psychology. By dealing both successively and simultaneously with his two professions, military studies and psychology, the professor made the boundaries between them bilaterally permeable. As a result, both of these areas have become richer; in regard to military topics, psychology expanded to them as well.

The paper first outlines the professional career and research path of professor Kostić, and then briefly outlines some of his papers in the field of personality psychology. When the aforementioned papers were written, professor Kostić dealt with the field of personality psychology in the context of current topics: the wounded, veterans, Internet addiction, as well as eternal topics: lying, happiness, fear of death.

Many awards he received testify to the importance and contribution of the professor's research into both military studies and psychology. The recognition of students of the Faculty of Philosophy in Priština with temporary head office in Kosovska Mitrovica bears testament to the quality of his teaching methodology.

KEYWORDS: professor Petar Kostić; contribution; psychology; awards.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АНИТА С. ПЕШИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА СТУДИЈЕ ОДБРАНЕ

О ЛИКУ И ДЕЛУ И НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКОМ РАДУ У ОБЛАСТИ ВОЈНЕ ПСИХОЛОГИЈЕ ПУКОВНИКА И ПРОФ. ДР ПЕТРА КОСТИЋА

САЖЕТАК. У раду је приказан научноистраживачки рад у области војне психологије пуковника и професора Петра Костића. Анализа радова и кључних дела за формирање и развој војне психологије на овим просторима, каријерни развој, као и официрски карактер описан је указивањем на аутобиографске чињенице, цитирањем професорових дела која на најбољи начин осликавају поглед на свет, људе и војничку професију и улогу војног психолога у јединици и улогу официрског кадра у формирању кохезивне јединице спремне за реализацију најтежих војничких задатака. Научноистраживачки радови приказани су у складу са временом настанка у интервалима од 1974. до 1980. године, од 1981. до 1990. године, од 1991. до 2004. године, и период након престанка професионалне војне службе. Приказ радова прати, поред временског одређења настанка дела, и место рада и официрски чин, чиме се указује на неопходност поступности у професионалном развоју официра и психолога, која доводи до зрелости у истраживачком раду, тумачењу емпиријских података и разумевању војног окружења. У чланку су поред научноистраживачких радова, приказани и људи са којима је радио и истраживао професор Костић. Приказом истраживачких тимова, може се увидети да је током своје професорске и истраживачке каријере професор Костић сарађивао са људима који су оставили неизбрисив траг у психоло-

¹ anita.djordjevic@mod.gov.rs

Рад је примљен 13. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

гији генерално, али и у војној психологији, психијатрији, андрагогији и социологији. Из анализе радова може се закључити да је за стварање и развој неке наставне и научне области потребно пуно систематског рада и личног одрицања, широког општег образовања, ведрога и радозналост духа, као и најважнији фактор – људи, односно сарадници са којима се јасно препознаје циљ који се жели постићи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: човек у одбрани; официр; научноистраживачки рад; војна психологија.

Петар Костић, пуковник и професор, доктор психолошких наука свој животни и професионални пут везао је за војну професију и вољену домовину.

Сматра се једним од оснивача војне психологије на просторима СФРЈ и потоњих држава закључно са Републиком Србијом. Својим радом стварао је академску и струковну војну психологију, на почетку рада менторским вођењем зачетника војне психологије на овом простору, проф. др Десимира Пајевића и проф. др Љубомира Касагића, а касније и самосталним и тимским научноистраживачким радом. И након формалног завршетка војничке каријере, професор Костић је наставио са истраживањима психолошких проблема човека у одбрани и војсци, сарађујући са војним психолозима који су неретко били и његови студенти, што са Војне академије или Филозофског факултета у Нишу.

Историја развоја војне психологије у Србији је богата и садржајна. Можемо се похвалити да су у војсци радили и раде људи који су у српском друштву и психологији као науци оставили лични печат. Пуковник и професор Петар Костић са већином наведених психолога је у исто време радио у војсци, а са добрим делом психолога је радио на стварању војне психологије и школовању будућих војних психолога и официра. Војна психологија темељи се на њиховим идејама и научним радовима, а то су: Живорад-Жижа Васић, генерал-потпуковник Кроња Томислав, пуковник Вукомановић Софија, пуковник Капор Гојко, пуковник Јовићевић Миланко, Стрмотић Емилија, пуковник Главач Томо, капетан бојног брода проф. др Арнаутовић Драгољуб, Добривојевић Илија, проф. др Цмелић Стојан, проф. др Шуковић Филип, проф. др Јосип Бергер, проф. др Константин Момировић, пуковник проф. др Цамоња Звонимир, Мара Ђакић, потпуковник проф. др Ранко Поповић, Ђенић Недељко, проф. др Александар Буквић, проф. др Предраг Огњеновић, Душан Илић, Љубомир-Љуба Сто-

јић, пуковник Јанша Милојка, пуковник проф. др Братислав Петровић, потпуковник Видаковић Лазар, пуковник мр Берић Марица, др Мићовић Милорад, проф. др Десимир Пајевић, пуковник Миловановић Радојко, проф. др Љубомир Касагић, проф. др Сулејман Хрњица, проф. др Перо Шипка, Мајерле Мирко, Поповић Вера, пуковник Милојевић Велибор, Антић Владимир, др Петровић Стеван – Вања, Покрајац Бранко, Филиповић Велимир, Валерије-Вања Љубичић, потпуковник Милковски Миле, спец. Трлаја Љиљана, проф. др Чабаркапа Миланко, Данић Нада, проф. др Чолаковић Радомир, мр Селимбеговић Ирена, Обрадовић Борко, мр спец. Милавић-Вујковић Мерица, проф. др Миодраг Миленовић, Мратинковић Марта (дев. Ловре), спец. Рођенков-Милинковић Сања, потпуковник Јоцић Радослав, др Аларгић Драгана, мр Дражић Радојка, Драгићевић В. Даниела, проф. др Стефановић-Станојевић Татјана, Ђелап Ана, мр Верица Димитријевић, спец. Божиновић Вера, спец. Стојановић Татјана (дев. Алачов), спец. Вучековић Наташа, МА и спец. Јовановић Сузана, научни сарадник и доцент Анита Пешић (дев. Ђорђевић), мајор Петровић Мирослав, којима смо захвални на интелектуалној заоставштини. Сарадници у раду са професором Костићем су и андрагози Института ратне вештине/Института за стратегијска истраживања, пуковници: проф. др Марчек Јан, проф. др Килибарда Зоран, проф. др Суша Будислав. Сарадници у раду војнопсихолошке службе су психолози који су формално управљали развојем војне психологије начелници војнопсихолошке службе који су истовремено били и први сарадници пуковника Петра Костића: генерал-мајор проф. др Милорад Ђорђевић, од кога пуковник Костић преузима дужност и психолог др Драгана Аларгић којој предаје дужност.

Пуковник и професор Петар Костић запамћен је од својих студената (питомаца и кадета) из Војне академије као строг и захтеван селекциони психолог, доследан у поштовању и примени психолошких критеријума за пријем кандидата за школовање на Војној академији, потом професор, старешина и психолог који поштује војничко васпитање и даје лични пример млађима – детима и старешинама. Његови студенти, које је неретко звао борцима, а који су стицајем политичких и војничких околности и реално постали борци, памте га као професора и старешину, лојалног домовини, војсци и својим саборцима. Своје „борце“ пуковник и професор није заборавио ни у најтежим војничким тренуцима, добровољним учешћем у грађанском рату, обилазио је

своје студенте-борце на ратиштима Славоније, Далмације и Лике. Психолошки је важно и интересантно да је своје студенте-борце обилазио када су били на почетним старешинским дужностима, кад им је сусрет са грађанским ратом, разорним дејством оружја и људским страдањима било тешко животно искуство, али и касније, кад су исти постали старешине које су поседовале животно и професионално искуство током НАТО агресије на Савезну Републику Југославију 1999. године.

Специфичним војничким и стваралачким духом својим борцима уливао је снагу и подсећао их да је страх у рату нормална биолошка појава и да их тај страх чува од несмотрених и „лудих“ акција и реакција, да ће се страх смањити пролажењем кроз реална борбена дешавања, да им најпречи буде морални страх – да не оставе и не издају свог војника ни саборца, јер ће им тај страх трајати дуже од ратног. Саветовао их је да ће их у рату најбоље чувати њихова присебност, знања и вештине из војничке обуке, њихова физичка и здравствена спремност, орни дух али и добра кохезија војне јединице и веза са њиховим саборцима. Тим приликама, професорски смирено и војнички дисциплиновано указивао им је на знања из војне психологије о понашању човека у рату, чији значај нису могли у потпуности да разумеју у мирнодопском времену. Касније је, своја војничка, ратна и мирнодопска сазнања и емоционалне доживљаје и осећаје, теоријски и емпиријски истраживао и уградио у наставне теме програма Војне психологије у Војној академији, као и у публикацију *Психологија борбене јединице* (Костић, 2000) коју је неретко поклањао својим мирнодопским студентима који су током професионалне каријере постали искусни борци.

Поред редовних наставних тема предмета војне психологије, од непроцењиве су важности наставне теме које најјасније објашњавају и дочаравају емоционални доживљај човека (војника, старешине) током припреме за прву борбу и упућивање на подручје ратних дејстава, у току ратних дејстава, непосредно после прве борбе или ратног дејства, периода после односно повратка ратника на безбедну територију, војну организацију, цивилно друштво и породичну средину.

Ретки су случајеви и у свету да су наставне теме у предмету војне психологије писали професори који имају високе војне школе и највиша академска знања из психологије, а уз све то искуства у војној психолошкој селекцији, војном школовању и оружаном борби – грађанском рату уз и са својим студентима-војни-

цима-борцима. Ту привилегију има војна психологија која се изучава на Војној академији и која се изучавала за време професора Петра Костића на појединим факултетима. Ако се сматра да је пуковник проф. др Џамоња Звонимир увео војну психологију у наставне програме цивилних факултета првенствено Филозофског факултета, пуковник проф. др Петар Костић је свакако настављач тог посла.

У наставку текста, потрудићу се да што јасније и концизније прикажем научноистраживачки рад у области војне психологије професора Петра Костића у интервалним периодима стварања и институцијама у којима је радио.

РАДОВИ ИЗ ВОЈНЕ ПСИХОЛОГИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1974. ДО 1980. ГОДИНЕ

По завршетку Војне академије смера пешадије у Сарајеву 1972. године потпоручник Костић почиње војничку каријеру у Смедеревској Паланци као командир војничког вода и чете до 1978. године. Истовремено, ванредно се школовао на Филозофском факултету у Београду на одељењу за психологију, где је и дипломирао.

Капетан Костић 1978. године постаје референт за војни психологију у Наставном одсеку Центра високих војних школа у Београду, а током 1979. референт за војну психологију у Наставно-научном одсеку Војне академије. Исте године, ангажован је на истраживачком задатку „Проблеми формирања и деловања питомачких колектива“ којим је руководио мр Љубомир Касагић. Из тог задатка написана је студија под називом *Неки проблеми формирања и деловања питомачких колектива*, аутора: Касагић, Љ., Костић, П., Бауцал, Д. и Зорић, Д. (1979) из Центра високих војних школа, Војне академије родова КоВ и интендантске службе у Београду.

Студија се састоји од пет целина, и то: 1. Изграђеност питомачких колектива; 2. Чиниоци психолошке зрелости питомачког колектива (групна тензија, афективна атмосфера, групна кохезија и групна експанзија); 3. Чиниоци и неки индикатори ефикасности питомачких колектива; 4. Опажање (перцепција) социјалне прихваћености питомаца у колективу; 5. Чиниоци социјалне прихваћености у питомачким колективима.

Ова истраживачка тема емпиријски је проверавана због изузетне важности функционисања војничког колектива за могућност реализације задатака у војсци и одбрани. Колектив у психо-

социјалном смислу, према Љ. Касагићу, подразумева неколико битних карактеристика: „прихваћени заједнички циљеви, циљеви пожељни за све питомце као појединце и за колектив као целину, колективно прихваћени начини понашања у остваривању постављених циљева, постоје „ми-осећаји“, осећај припадности свом колективу и постоји позитивна и слободна комуникација међу члановима која се заснива на сарадњи, узајамној помоћи, прихватању и поштовању норми понашања (морал колектива). Осим тога, изграђени питомачки колективи имају још и следеће карактеристике: прихватање вође (командира) као „свог“ човека, одсуство самодовољности у остваривању циљева; прихватање специфичних вредности које су обележја професије (војнички став и држање, дисциплина, субординација као друштвени однос итд.) због уверениости и колективног мњења у том смислу“ (Касагић и сар., 1979, стр. 26).

У истраживању је коришћена Скала изграђености питомачких колектива. Зависну варијаблу у овом истраживању чинила је изграђеност питомачких колектива, а независне варијабле су чинили: 1) ефикасност колектива; 2) социјална клима и зрелост питомачких колектива; 3) социјално порекло питаоца; 4) врста претходно завршене школе; 5) успех у претходно завршеној школи; 6) успех питаоца у Академији.

Узорак испитаника је чинило 495 питаоца Војне академије, подељен у зависности од завршене средње школе, школског успеха у средњошколском и студентском периоду школовања. Истраживање и потоња студија дала су одговоре на важна питања војног школства и критеријума психолошке селекције будућих студената и ученика.

РАДОВИ ИЗ ВОЈНЕ ПСИХОЛОГИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1981. ДО 1990. ГОДИНЕ

Капетан прве класе Костић након успешног истраживања питомачких колектива наставља истраживањем особина личности за обављање старешинских дужности, које је публиковано 1984. године под називом *Утицај особина личности на обављање руководилачких улога у војном колективу* (Костић, 1984). У блиском временском периоду сарадници кап. 1. класе Костића, аутори и професори Коста Момировић, Звонимир Џамоња, Анкица Хошек, Борис Волф, В. И Гредел (1981) публикују дело *Структура антрополошких димензија војника ЈНА*, у издању Војномедицинске академије.

Мајор Костић наставља истраживачки рад у тиму са сарадницима: вођа тима др Десимир Пајевић, чланови истраживачког тима Марта Ловре, Маравић (1987). Истраживање је имало за циљ сазнавање вредносних оријентација и животних стилова питомца Војне академије. У овом истраживању аутори су пошли од дефиниције која одређује вредности као „релативном стабилне, опште и хијерархијски организоване карактеристике појединаца и група које су формиране међусобним деловањем историјских, актуелно-социјалних и индивидуалних чинилаца, а које, због тако прописане пожељности, усмеравају понашања својих носилаца ка одређеним циљевима“. Међутим, дотадашња истраживања вредносних оријентација код наше омладине су показала „да су оне код младих доста различите и зависе од школског образовања, социјалног порекла, културног и образовног нивоа средине, при чему друштвене прилике значајно утичу на њихову структуру и стабилност“ (Пајевић и сар., 1987, стр. 41).

Проблем овог истраживања чиниле су вредносне оријентације као „опште и релативно стабилне карактеристике личности које опредељују социјално понашање појединаца у остваривању друштвено позитивних циљева“, као и животне оријентације – „преферирани облици понашања кроз које би личност најрадије задовољила своје потребе“ (Пајевић и сар., 1987, стр. 41–42). Испитиване су следеће вредносне оријентације: „материјална; тежња за вођством; индивидуализам–колективизам; друштвено ангажовање; самодетерминација; ауторитарност; оријентација ка променама; доминантност; мотив за постигнућем, имплицитна педагогија“. Преференција животних стилова обухватала је следеће оријентације: „хуманистичку, материјалистичку, алтруистичку, естетску, оријентацију на моћ и углед, сазнајну, ка саамоактуализацији, активистичко-револуционарну“ (Пајевић и сар., 1987, стр. 42). Истраживање је обављено на узорку од 211 питомца 42. класе Војне академије, а за испитивање је коришћена скала вредности стандардизована у Институту за психологију Филозофског факултета у Београду.

Испитивањем је установљено да је код питомца „најизраженија вредносна оријентација колективизам, следе толерантност, вођство, оријентација ка променама, имплицитна педагогија, самодетерминација, друштвено ангажовање, доминантност и ауторитарност, на нивоу просека су изражене материјалне оријентације и жеља за постигнућем“ (Пајевић и сар., 1987, стр. 42).

Добијени резултати истраживања, поред регистровања доминантних вредносних оријентација и животних стилова питомца будућих официра, указали су и на могућност утицаја и промена одређених вредности кроз васпитни рад у војној организацији.

Временски период од 1981. до 1990. године у развоју предмета војне психологије може се окарактерисати периодом интензивног истраживачког и наставног рада и формирања и публиковања уџбеника Војне психологије за студенте-кадете Војне академије. Уџбенике пишу тимови: Пајевић, Д., Касагић, Љ., Шипка, П. (1987): *Основи војне психологије*, Центар високих војних школа КоВ ЈНА, Војна академија Копнене војске, Београд; Арнаутовић, Д., Касагић, Љ., Пајевић, Д. (1988): *Војна психологија*, Савезни секретаријат за народну одбрану, Генералштаб оружаних снага СФРЈ, IV управа, Београд; Пајевић, Д., Тредјешанин, Б. (1988): *Основи психологије ојшћенародне одбране и друшћивене самозашћиће*, Факултет ОНО, Београд; Касагић, Љ., Пајевић, Д., Костић, П., Ловре М. (1990): *Праћћићкум војне психологије*, Центар високих војних школа ОС „Маршал Тито“, Војна академија КоВ, Београд. Може се рећи да је то било време удруживања психолога из Војне академије, Војномедицинске академије, и психолога са Универзитета у Београду.

Мајор и магистар психолошких наука Петар Костић у периоду од 1984. године па надаље аутор је више чланака. Сараћује у истраживању са психолозима и андрагозима из Војне академије, Војномедицинске академије, Војне гимназије и Института ратне вештине. Истражује континуиране психолошке теме важне за динамику војне организације као што су функционисање питомачких колектива, прилагоћеност условима школовања и полигонским условима (Пајевић, Маравић, Костић, 1987); особине личности питомца као корелати успешности у улози командира (Костић, 1987); пожељне психолошке особине личности официра наше и страних армија (Костић, 1984); васпитање у војном колективу коришћењем личног примера (Килибарда и Костић, 1990). Интензивно ради на испитивању метријских карактеристика психолошких тестова које је и сам примењивао током психолошке селекције за пријем у војне академије (Костић и Миловановић, 1987), али и за потребе селекције ученика за средње војне школе (Костић и Миловановић, 1987) и војну гимназију (Костић и Љубичић, 1984), као и на задацима у тиму доктора психолошких наука Пере Шипке о валидацији скале Л из Ајзенковог теста личности (Шипка, Ловре, Косановић, Костић, 1988).

У разматраном периоду објављене су четири докторске дисертације војних психолога који су дали значајан допринос развијању предмета војне психологије и реализацији наставе у Војној академији:

Докторске дисертације:

- 1) Пајевић, Д. (1981). *Психолошки и социјално-економски фактори као дејерминанте избора занимања*. Филозофски факултет, Београд.
- 2) Шипка, П. (1984). *Последице излајања неконтролираним исходама у зависности од ојаженог узрока неконтролираности - евалуација теорије научене беспомоћности*, Филозофски факултет, Загреб.
- 3) Касагић, Љ. (1984). *Организација и интеракција особина личности као чинилац васпитно-образовне усвојености*, Филозофски факултет, Скопје.
- 4) Костић, П. (1989). *Селекција људства и прилагодљивости појединца захтевима војне организације*, Филозофски факултет, Сарајево.

РАДОВИ ИЗ ВОЈНЕ ПСИХОЛОГИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1991. ДО 2000. ГОДИНЕ И НАКОН ПРЕСТАНКА ПРОФЕСИОНАЛНЕ ВОЈНЕ СЛУЖБЕ

Потпуковник и доктор психолошких наука Петар Костић у периоду од 1991. до 2000. године наставља сарадњу са професорима Пајевићем и Касагићем. У Војној академији постаје наставник војне психологије на Катедри друштвених наука, а 1993. године асистент професору др Љубомиру Касагићу. Тај период карактерише неколико истраживачких задатака – Уџбеник из криминалистичке психологије за Вишу школу унутрашњих послова (Костић, 1998), објављена је једна засебна студија о проблемима мерења у психологији (Костић, 1996б) и *ПИЕ-ЈРС - Плучиков шест емоција, Приручник - југословенска ревизија и модификација* (Костић, 1997). Током 1996. године пуковник Костић Петар постаје начелник Одсека психолошке службе Одељења за психолошко-пропагандно деловање, Управе за информисање и психолошко-пропагандна дејства Генералштаба Војске Југославије.

„Када је реч о чланцима који су објављени у овом периоду, проф. др Десимир Пајевић, проф. др Љубомир Касагић и проф. др Петар Костић, са сарадницима, објавили су укупно 19 чланака у домаћим часописима и зборницима. Истовремено ови аутори, са сарадни-

цима, учествовали су на Симпозијуму из ваздухопловне медицине и психологије, на научним скуповима 'Емпиријска истраживања у психологији', као и на Сабору психолога са 13 научних саопштења“ (Марчек, Пешић, 2020).

Професор Костић наставља са психометријским тестирањем инструмената ММПИ-201 (Костић и Ловре, 1991), тестовима способности за учење као ситуационим тестовима у школској селекцији кандидата (Костић, 1992, стр. 128–144); PNEL Реконструкција, ревизија и стандардизација најновије верзије Ајзенковог упитника EPQ (Момировић, Хошек, Костић, 1996, стр. 159–168); новим начинима утврђивања симптоматске ваљаности тестова (Костић, Анђелковић, 1998, стр. 385–396); испитивањем да ли је погрешна Ајзенкова теорија личности или је погрешан тест EPQ (Момировић и Костић, 1998, стр. 86–119). Истражује: моделе селекције људи (Костић, Миловановић, Гојић, 1997, стр. 154–169); разматра психологију ратног злочинства (Костић, 1996а, стр. 447–464); посттравматски стресни поремећај ратних рањеника (Трлаја, Костић, Дедић, 1997, стр. 425–436).

Својим истраживањима хтео је:

- доказати да тест способности за учење може функционисати као ситуациони тест у школској селекцији кандидата, омогућавајући предвиђање њиховог прилагођавања и ефикасности у друштвеној институцији школе. Конструисањем мање ситуације учења, ангажовањем когнитивних и конативних карактеристика испитаника, могу се проценити особине личности кандидата: навике и технике у процесу учења, емоционална стабилност кандидата, тип нервног система и анксиозност у испитним ситуацијама. У више испитивања на преко 3.000 испитаника емпиријски је доказао дијагностичко мотивациону, когнитивну и конативну, као и прогностички когнитивну и конативну ваљаност теста способности за учење, али у поређењу са најчешће коришћеним тестовима способности (Костић, 1992, стр. 128–144);
- да укаже на важност сталног праћења и анализе ефикасности психолошких критеријума, инструмената и поступака везаних за селекцију (Костић, Миловановић, Гојић, 1997, стр. 154–169);
- да покуша на основу опсервација током боравка на ратишту да дубље истражи околности и чиниоце који одређују ратно злочинство у оружаном борби; указао је на чиниоце који под-

стичу нехуманост у рату и да они обухватају ситуационо-тактичке, нормативно-борбене, друштвене и конкретним борбеним околностима одређене услове; основни налаз је да околности више доприносе чињењу ратног злочина него личност његових починилаца (Костић, 1996а, стр. 447–464);

- провери психолошку чињеницу да људи различито подносе животни стрес у зависности од индивидуалне структурне еластичности која је повезана са социјално-психолошким чиниоцима животног окружења; разматрао је неке психолошке разлике међу ратницима спрема војника без ратног искуства и ратних рањеника са и без посттрауматског стресног поремећаја, основни налаз је да ПТСП-рањеници постижу значајно ниже скорове на димензијама инкорпорације, заштите и репродукције и више скорове на димензији агресивности (Трлаја, Костић, Дедић, 1997, стр. 425–436).

„Период од 1991. до 2000. године, осим радова везаних за војнообразовне и проблеме обуке питомаца, носио је бројне изазове за војну психологију, што најбоље показују књиге проф. др Љубомира Касагића и проф. др Петра Костића („Психологија за војног старешину“, 1992), а нарочито књига проф. др Петра Костића („Психологија борбених јединица“, 2000) и неколико чланака који се односе на психолошка истраживања везана за рат (Костић, П., Физичка способност појединца и његово понашање у миру и рату, 1995; Костић, П. Прилог психологији ратног злочинства, 1996; Трлаја Љ., Костић П., Дедић Г., Посттрауматски стресни поремећај ратних рањеника, 1997)“ (Марчек и Пешић, 2020).

Књига двојице професора војне психологије у Војној академији Љубомира Касагића и Петра Костића (1992) *Психологија за војног старешину* обима 192 стране, састоји се од 12 тематских целина. Тематске целине су писане са циљем едукације студената-кадета будућих официра и официра у војној организацији, дајући им шира знања из теоријско-методолошких области психолошке науке; обрађене су теме психолошких аспеката борбене обуке и васпитања преко објашњења психолошких принципа, врста учења и трансфера учења током стројеве обуке, обуке из наоружања, тактичке обуке, физичке обуке, моралног и војничког васпитања; теме о особинама личности, познатим теоријама личности, факторима формирања личности као и представљање резултата истраживања особина личности као фактора васпитнообразовне успешности и развоја личности. Незаобилазне теме су и наставак и развој структуре војне јединице са нагласком на важност

војног руковођења и командовања, као и формалног и суштинског ауторитета старешине и неопходност стварања кохезивности војног колектива изградњом добрих међуљудских односа правичним командовањем. Објашњени су психолошки проблеми прилагођавања војника на војничке услове живота, критеријуми који указују на степен прилагођености или неприлагођености војној средини, као и дефинисање која се све понашања сврставају у неприлагођеност, као и како поступати са таквим војницима. Свесни да војни колектив чине људи и да војни колектив као специфична војна целина постоји у мирнодопском времену, а од посебног је значаја у ратном периоду, објаснили су могуће психичке поремећаје и обољења људи и значај и методе рада ментално-хигијенских тимова.

Све време свог наставног ангажовања у Војној академији професор Костић сарађује са истраживачима Института ратних вештина каснијим Институтом за стратегијска истраживања, где једно је време и формално био запослен у Одељењу за стратегију, Одсеку за војну психологију, андрагогију и социологију. Сарађује са андрагозима: пуковником проф. др Јаном Марчеком, пуковником проф. др Зораном Килибардом и пуковником проф. др Будиславом Сушом.

Мишљења истраживача војне психологије, студената Војне академије, војних психолога са искуством из грађанских ратова и одбране земље током НАТО агресије 1999. године, као и официра некадашњих студената професора Костића су да је пуковник и професор Петар Костић сва своја војничка и психолошка знања и ратна искуства сажео у публикацију *Психологија дорбених јединица* из 2000. године.

Професор Костић, не случајно, публикацију започиње поглављем о моделима и стратегијама развоја психолошке службе у војсци, указујући на важност снажне војно-психолошке службе за селекцију и рад са војничким колективом. Наставља објашњавањем: психо-социјалних карактеристика регрутне популације која на служењу војног рока утиче на формирање војног колектива; сталног задатка потребе очувања менталног здравља војника, важности ментално-хигијенског рада трупног психолога, облике (не)зрелог, (не)прилагођеног понашања у војној средини. Тежиште објашњења са регрутне популације преноси на војну популацију, веома рационално и искуствено, указујући на важност професионалне психолошке селекције војног људства, као једног од најважнијих фактора формирања војног колектива, са

високим вредностима мере кохезивности, добрих међуљудских односа и принципијелног командовања старешина, суштинских ауторитета створених на основу личног примера са ретким ослањањем на формални ауторитет. Свестан да мир у земљи није једини фактор мира у војној организацији, објаснио је психолошке аспекте ванредних догађаја у војсци са акцентом на самоубиство. Као учесник грађанских ратова, зналачки је објаснио и указао на значајне сегменте војничког образовања, војничке обуке и добре физичке кондиције и менталног здравља као факторе превенције јављања менталних поремећаја у рату, али и као факторе држег опоравка од физичког рањавања и менталних траума. Објаснио је порекло мотивације борца, као појединца и члана војне групе, важност појединачне и колективне припреме за рат и прву борбу, бригу о сваком психички исцрпљеном или рањеном члану војног колектива, борбени стрес и посттрауматски стресни поремећај искуствима и из страних армија. Посебно је указао на улогу бригадног психолога у рату, приказавши подсетник за рад трупног психолога бригаде у рату, принципе рада, задатке и методе рада с обзиром на време рата, задатке и методе рата и с обзиром на учеснике у рату.

Истраживачке теме којима ће професор Костић посветити своје време и по одласку у пензију су психологија ратног злочинства (са освртом на основна правила хуманитарног права, чиниоце који, по логици борбе, подстичу нехуманост у рату, особине личности ратних злочинаца, стално питање шта одређује ратни злочин: личност или околности?, типичне ситуације у којима се чине ратни злочини као и ере и поступке за смањење бруталности у рату); психолошка искушења ратног заробљеништва (са препорукама о психолошкој припреми бораца за случај пада у заробљеништво, фазе ратног заробљеништва, психолошки поступци саслушавања ратних заробљеника („Испирање мозга“), као и последице заробљеничког живота.

Свестан да живот после рата није исти без обзира на степен образовања, успешност у послу, складних пријатељских и топлих породичних односа, објаснио је које су нормалне промене понашања ратника после рата: да ли су „нормалне“ промене понашања ратника нормалне, које промене понашања ратника нису психијатријски поремећаји, које су врсте и механизми промене понашања и колико је трајање тих промена.

Књигу у којој је зачео свој војнички живот и ратна искуства, пуковник и професор Петар Костић посветио је првенствено сво-

јим ратним друговима, наводећи их личним именом, једном капетану – команданту, једном генералу од којих је Петар учио војничке вештине, поручнику од којег је учио падобранске вештине, али и знаним и незнаним погинулим, рањеним, и живим ратницима Србима, Хрватима, Муслиманима и Албанцима, које је сретао војнички и људски у Славонији, Лици, Далмацији, Косову и Метохији током грађанског рата на тлу СРФ Југославије и током „агресије НАТО-а на моју домовину“ (Костић, 2000).

Књига је настала уз помоћ колега психолога Војске Југославије, а највећи допринос су дали: Јован Милојковић, Драгана Аларгић, Љиљана Трлаја, Нада Данић, Јованка Јелић, Татјана Стефановић-Станојевић, Дејан Јанковић, Властимир Цветковић и Драган Зенковић (Костић, 2000).

Познато је да је професор Костић учествовао на научно-стручном скупу „Емпиријска истраживања у психологији“ у организацији Филозофског факултета у Београду презентујући своја истраживања и својих сарадника психолога из јединица војске. Нека од истраживања су:

- о личносним корелатима позитивног става према самоубиству, истраживања које је имало за циљ проналажење ефикасног начина откривања војника који припадају „ризичној групи“ за покушај или извршење самоубиства као начина решавања животних проблема (Костић, Пантелић, Бијелић, Стефановић-Станојевић, Јеленковић, 1996);
- утврђивање разлика у емоционалном реаговању између људи који су били под стресом и успешно га превладали и оних који су у стресној ситуацији доживели физичку трауму, на узорку од 419 испитаника, ратника младића из грађанског рата са славонског ратишта (1991–1992) и испитаника трауматске групе зрелих мушкараца са борбеним искуством који су у истом рату доживели тешка рањавања; испитани су Плучиковим тестом (југословенском ревизијом и стандардизацијом); ратници показују снижену „заштиту“, „репродукцију“ и „БИАС“, а повишену „оријентацију“ и „лишеност“; рањеници имају још више изражену „лишеност“, али за разлику од ратника снижена им је „оријентација“, док им је „заштита“ повишена (Костић и Данић, 1998, стр. 37).

У периоду после 2000. године професор Костић наставља сарадњу са професорима: Момировићем, Пајевићем, Марчеком и психологом Војне академије Надом Данић. Теме његових истра-

живања су: психопатија и депресивност (Момировић и Костић, 2003, стр. 573–586); особине личности и лагање (Костић и Лојић, 2004, стр. 277–283); питање о психометријској структури људске среће (Костић, Флере, Лаврич, 2007, стр. 163–178).

Због интересантности истраживања људске среће, која је важна општој популацији, а чини се пресудна у војничкој каријери, а и данас је честа мултидисциплинарна тема истраживања, преносим у целости резиме чланка. Из којих мотива и углова, и на који начин је професор Костић гледао на срећу и како ју је осећао може се закључити из цитата:

„Може ли се, а ако може, како се може, дефинисати и операционализовати људска срећа? Овај проблем смо истражили на великим узорцима испитаника ($N > 9000$). Срећа постоји зато што прожима све што појединац осећа, мисли и ради, а што је уграђено у скоро све домене и аспекте личности. Срећа није у новцу, али су због његовог недостатка људи несрећни. Срећан млад човек, пре него што уђе у колотечину зрелости, може умрети да би остварио своје идеале. Најзад старије срећне особе су здраве, ушущкане у породицу, имају активан стил живота и рекреацију. Све ове одговоре, добили смо разноврсним статистичким техникама (линеарним корелацијама, факторском анализом, хи-квадрат и т-тестовима) применом три основна мерна инструмента: скалом среће, структуралним тестовима личности (НЕО-ПИР и ПФМ) и тестом емоционалних димензија (ПИЕ/ЈРС)“ (Костић, Флере, Лаврич, 2007, стр. 163–178).

Истраживања наставља испитивањем психометријских карактеристика инструмената и презентовањем резултата на научним скуповима „Емпиријска истраживања у психологији“ на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Издавају се нека од њих:

- провера интерне поузданости и временске стабилности психолошких и педагошких тестова, техника и скала, и то: тестова успешности: тестова развојних нивоа, тестова интелигенције, општих когнитивних тестова (пажње, концентрације и сл.), тестова школске успешности и тестова знања, тестова посебних когнитивних функција (спретности, моторика итд.); 2) психометријских тестова личности: структуралних тестова личности (инвентари), тестова ставова и интересовања, клиничких тестова личности (психодијагностички); 3) пројективних тестова личности: тумачења форми (Roršah, ТАТ, итд.), Вербално-тематских техника (нпр.

TNR), Технике засноване на цртању и обликовању (нпр. Mahover тест) (Костић, 2001, стр. 33).

- испитивање три извора детерминације по Буквићу, за тестове (EPQ, PIE-JRS, PNEL, BOL-TNPS I NEO-PI R) који су задавани испитаницима (N=1942) у различитим ситуацијама и дали су различите индексе поузданости (Костић, 2002, стр. 29).

На лични захтев, 2004. године, пуковник и професор Петар Костић одлази у пензију са места руководиоца Групе наставе војне психологије на Катедри војне психологије андрагогије и морала Војне академије.

Од 1998. године, паралелно са радом у Војној академији, професор Костић ангажован је на Филозофском факултету у Нишу на Департману за психологију, где студентима предаје предмете Психометрија и Војна психологија. Први асистент на предметима постаје психолог Миодраг Миленовић, бивши војни психолог. Својим предавањима и представљањем војне организације и улоге војних психолога, заинтересовао је студенте за рад у војсци по дипломирању. Из прве класе студената психологије у Нишу су психолози: Радмила Ступа-Ђуришић касније војни психолог у Подгорици, и ја-психолог у Регрутном центру ВЈ, потом истраживач у Института за стратегијска истраживања Одсеку за војну психологију, андрагогију и социологију, место истраживача у Институту на којем је радио и пуковник и професор Петар Костић. Наша сарадња, која почиње на факултету 1998. године на основним студијама, наставља се током 2004. и надаље током последипломским студија, након 2006. године рецензирањем радова Института, консултацијама, 2011. године предлогом и почетком рада на писању уџбеника из војне психологије за потребе студената Војне академије, на основама претходних уџбеника на којима је професор био аутор или коаутор. Нажалост, до краја задатака израде уџбеника из војне психологије, није дошло. У том периоду у складу са све већим значајем информационог окружења и коришћења интернета и нових технологија, професор и ја заједно реализујемо емпиријско истраживање на узорку студената Војне академије и цивилног факултета.

Наше заједничко истраживање проблема информационог деловања, коришћења интернет мреже и сајбер простора, осавременило је приступ истраживању о факторима прилагођавања кадетата условима школовања у Војној академији и факторима образовне ефикасности. Употреба интернета током школовања новијих

генерација свакодневна је потреба. Садржаји који се могу наћи на различитим сајтовима неопходни су због опште информисаности, али су и у функцији свакодневног учења. Мноштво података који се могу пронаћи на интернет мрежи, неретко одузму пратиоцу сајтова и више времена од планираног. Уочено понашање може се окарактерисати и зависничким понашањем. „Додатним истраживањем 206 студената, од којих 83 кадета са Војне академије и паралелни узорка 123 студената Филозофског факултета анализирани су психолошки чиниоци који корелирају са компулсивним коришћењем интернета на уштрб свих других манифестних облика понашања. Први налаз истраживања је, да не постоји интернет зависност независна од других облика зависничког понашања (никотин, алкохол и психоактивне супстанце). У складу са овим налазом је логички повезано, да исти структурни делови личности детерминишу интернет зависничко понашање као и остале облике зависности. Највећи утицај на зависничко понашање испољава димензија личности авантуризма (15%), ниска самоконтрола (6%), ниска сарадљивост (6%), ниска заштита (5%), ниско истраживање (5%), висока оријентација (4%), висока агресија (4%) и висока екстровертираност (4%). Укупна детерминисаност интернет зависности особинама личности је 18%. Закључујемо, да авантуризам и с њим повезане личносне структуре (ниска самоконтрола, сарадљивост, заштита и истраживање, а висока екстроверзија, агресивност и оријентација) одређују евентуалну интернет зависност. Наведене особине личности су потенцијална основа, а зависност од интернета манифестно исходиште“ (Ђорђевић, Костић, Милојевић, 2011, стр. 1641).

Стваралачки опус пуковника и професора Петра Костића у области војне психологије немогуће је приказати и исказати једним чланком. Многбројна емпиријска истраживања, научни радови, учешћа на научним и стручним скуповима психолога, студије, анализе, публикације, рецензије пројеката, психолошки критеријуми за пријем у војну професију и каријерно вођење указују на професорову разноврсност интересовања и свеобухватну укљученост у све сегменте војне професије и улоге човека у одбрани током мирнодопског и ратног периода. Већина радова професора Петра Костића може се погледати на сајту www.psichometric.com.

Током посета Институту за стратегијска истраживања, у разговорима са колегама о приватном животу причао је о његовом родном Златибору, родитељима, супрузи и времену које проводи

у лепотама и ћудима планине. Указивао је поготову млађим колегама Института колико је важан породични живот за једног старешину, а поготову за старешине и људе, који су имали „среће“ да упознају рат и борбу, што није желео више ниједној генерацији старешина. Говорио је колику му надљудску снагу дају његови унучићи Алекса, Теодора и Нина, и да за ту снагу није знао док их није добио, а које су му „подариле“ његове ћерке, „његове мезимице“ Александра, с поносом оца, војни психолог и Ксенија, молекуларни биолог, која живи у Америци.

У Институту за стратегијска истраживања на дану јединице 2019. године, на коме су се окупили пензионисани и садашњи припадници и сарадници Института, одата је пошта уваженом колеги и ратном другу.

Ових дана, док настаје овај текст у време прве годишњице од смрти пуковника и професора Петра Костића у паузи и разговору причају се анегдоте: са испита у Војној академији – где је професор направивши тест у свом стилу са доста питања и са још више понуђених одговора рекао кадетима да слободно могу да ставе на сто своје књиге и белешке, што је кадете зачудило, али кад су видели тест схватили су да им књига не може помоћи; са предавања: кад је професор у жељи да укаже на важност поштовања распореда часова и војничке дисциплине рекао да ако он закасни на предавање да га слободно могу тражити у *Полијици* на последњим странама и како се десило да га је задржао начелник Војне академије шаливи кадети на наставничкој катедри су оставили примерак *Полијике* отворен на последњој страни и написали поруку „Нема Вас, ми смо отишли“; анегдота из тролејбуса 41: професор и ја смо пошли до Војномедицинске академије тролејбусом који пролази поред Војне академије, професор се прекрстио, увидевши мој упитни поглед одговорио ми је: „Побогу, колегинице, па људи се крсте у превозу кад пролазе поред Храма Светог Саве, а да га нису ни посетили, ја сам цео свој живот провео у Војној академији, могу и ја да се прекрстим“.

Усменом анкетом припадника Института, дошла сам до емпиријских података. Најфреквентнији одговори на питање „Како бисте са неколико речи описали професора Костића?“ били су: изузетан и занимљив предавач, добар познавалац војске који је приближио теорију и праксу војне психологије, неконвенционалан у најбољем смислу те речи, ауторитет у психолошкој пракси, врло интелигентан, ексцентричан, живахан, динамичан, жељан знања, иноватор, доследан друг, поверљив класић и лојалан сабо-

рац. И како би професор то рекао себи: „Петре, добро си то урадио!“.

Нама остаје да сваког дана градимо своје ликове и дела најбоље што можемо и по узору на пуковника и професора Петра Костића и других наших професора, а у складу са очекивањима која су имали од нас, јер човек живи док живе његова дела и људи причају о њему.

-
- ЛИТЕРАТУРА Ђорђевић, А., Костић П., Милојевић А. (2011). Психолошки профил интернет зависника. *Теме*, 4, 1641-1656.
- Касагић, Љ. (1984). *Организација и интеракција особина личности као чинилац васпитно-образовне успешности* (докторска дисертација). Скопље: Филозофски факултет.
- Касагић, Љ., Костић, П., Бауцал, Д., Зорић, Д. (1979). *Неки проблемни формирања и деловања интимних колектива*. Београд: Центар високих војних школа – Војна академија родова КоВ и интендантске службе.
- Касагић, Љ., Пајевић, Д., Костић, П., и Ловре М. (1990). *Практикум војне психологије*. Београд: Центар високих војних школа ОС „Маршал Тито“ – Војна академија КоВ.
- Касагић, Љ. и Костић, П. (1992). *Психологија за војног сарадника*. Београд: Центар високих војних школа ОС „Маршал Тито“ – Војна академија КоВ.
- Килибарда, З. и Костић, П. (1990). Васпитно деловање командира питомачког вода личним примером. *Теорија и пракса рајне вештине*, 20.
- Костић, П. (1984). *Утицај особина личности на обављање руководилачких улога у војном колективу*. Београд: Војна академија КоВ.
- Костић, П. и Љубичић, В. (1984). Узастопно испитивање ваљаности стандардизованог психолошког интервјуа. *Ревизија за психологију*, 1-2.
- Костић, П. (1984). Пожељне особине личности официра неких савремених армија. *Зборник радова ВА КоВ*, 10.
- Костић, П. (1987). Особине личности питомца као корелативи њихове успешности у командирским улогама. *Зборник радова ВА КоВ*, 13.
- Костић, П. и Миловановић, Р. В. (1987). Валидација селекционих батерија за средње војне школе и војне академије. *Теорија и пракса рајне вештине*, 3, 147-185.
- Костић, П. и Ловре, М. (1991). Норме и дијаграм профила на тесту ММ-ПИ-201 за полно, образовно и узрасно хомоген узорак. *Психологија*, 24, (1-2), 180-186.
- Костић, П. (1992). Тест способности за учење као ситуациони тест у школској селекцији кандидата, *Психологија*, 25, (1-2), 128-144.
- Костић, П. (1995). Физичка способност појединца и његово понашање у миру и рату. *Зборник Полицијске академије*.

- Костић, П., Пантелић, Љ., Бијелић, Д., Стефановић-Станојевић, Т., Јеленковић, Д. (1996). Личносни корелати позитивног става према самоубиству. *Дрући научни скуи Емпиријска исцраживања у исцолоији*. Београд: Филозофски факултет.
- Костић, П. (1996а). Прилог психологији ратног злочинства. *Психолоија*, 29 (4), 447–464.
- Костић, П. (1996б). *Проблеми мерења у исцолоији – йримена рачунара*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Костић, П. (1997). *ПИЕ-ЈРС – Плучиков йесей емоција, Приручник – јујословенска ревизија и модификација*. Београд: Друштво психолога Србије – Центар за примењену психологију.
- Костић, П., Миловановић, Р., Гојић, А. (1997). Модели психолошке селекције људи. *Наука и дездегносй, йолицја*, 2 (1), 154–169.
- Костић, П. (1998). *Криминалисйичка йсцолоија*. Београд: Виша школа унутрашњих послова.
- Костић, П. и Данић, Н. (1998). Сликe Стреса и трауме на тесту ПИЕ-ЈРС. *Чейврши научни скуи Емпиријска исцраживања у исцолоији*. Београд: Филозофски факултет.
- Костић, П. и Анђелковић, З. (1998). Нов начин утврђивања симптоматске ваљаности тестова. *Психолоија*, 31 (4), 385–396.
- Костић, П. (2000). *Психолоија дордених јединица*. Београд: НИЦ „Војска“.
- Костић, П. (2001). Интерна поузданост и временска стабилност психолошких и педагошких тестова, техника и скала. *Седми научни скуи Емпиријска исцраживања у исцолоији*. Зборник резимеа, стр. 33. Београд: Филозофски факултет.
- Костић, П. (2002). Детерминанте поузданости тестова. *Осми научни скуи Емпиријска исцраживања у исцолоији*. Зборник резимеа, стр. 29. Београд: Филозофски факултет.
- Костић, П. и Лојић, Р. (2004). Лагање и личност. *Теме*, 28 (3), 277–283.
- Костић, П., Флере, С., Лаврич, М. (2007). Психометријска структура људске среће. *Зборник радова Филозофској факултйеиша у Пришйини*, 36, 163–178.
- Марчек, Ј. и Пешић, А. (2020). *Развој научноисцраживачке мисли војне исцолоије*. Београд: МЦ „Одбрана“ (у процесу штампе).
- Момировић, К., Хошек, А., Костић, П. (1996). PNEL Реконструкција, ревизија и стандардизација најновије верзије Eysenckovog упитника EPQ. У: П. Костић (ур.), *Мерење у исцолоији* 2 (159–168). Београд: Институт за социолошка и криминолошка истраживања.
- Момировић, К. и Костић, П. (1998). Погрешна теорија или погрешни тестови: Резултати добијени анализом најновије верзије Eysenckovog упитника EPQ. У: К. Момировић (ур.), *Реалносй йсцолошких консйрукайа, Симйозијум* 1 (86–119). Београд: Институт за социолошка и криминолошка истраживања.

- Момировић, К. и Костић, П. (2003). Психопатија и депресивност. *Теме*, 27 (4), 573–586.
- Пајевић, Д. (1981). *Психолошки и социјално-економски фактори као дејерминанте избора занимања* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет.
- Пајевић, Д., Ловре, М., Маравић, Г., Костић, П. (1987). *Вредносне оријентације и животињи стилови њихомаца Војне академије*. Београд: Војна академија КоВ.
- Пајевић, Д., Маравић, Г., Костић, П. (1987). Утицај особина личности на прилагођеност питомца полигонским условима. *Зборник радова ВА КоВ*, 13, 85–97.
- Марчек, Ј. и Пешић, А. (2020). Развој војне психологије у Србији у војним научним и наставним институцијама. У: А. Пешић (ур.), *70 година војне психологије у Србији 1947-2017*. Београд: МЦ „Одбрана“ (у процесу штампе).
- Пајевић, Д., Требјешанин, Б. (1988). *Основи психологије ошћенарогне одране и друштвене самозаштите*. Београд: Факултет ОНО.
- Трлаја Љ., Костић, П., Дедић, Г. (1997). Посттравматски стресни поремећај ратних рањеника. *Психологија*, 30 (4), 425–436.
- Шипка, П. (1984). *Последице излања неконролибилним исходима у зависности од ојажене узрока неконролибилности - евалуација теорије научне десомоћности* (докторска дисертација). Загреб: Филозофски факултет.
- Шипка, П., Ловре, М., Косановић, Б., Костић, П. (1988). Екстерна валидација скале L из Eysenckovog теста личности EPQ. *Ревизија за психологију*, 1–2, 9–17.
- Момировић, К., Džamonja, Z., Hošek, A. i Wolf, B. & Gredelj, M. (1981). *Struktura antropoloških dimenzija vojnika JNA*. Београд: Vojnomedicinska Akademija/VMA.

ANITA S. PEŠIĆ

UNIVERSITY OF DEFENCE, STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE

SUMMARY

ABOUT THE CHARACTER AND WORK
IN THE FIELD OF MILITARY PSYCHOLOGY
COLONEL AND PROF. DR. PETAR KOSTIC

This article presents a good part of the oeuvre of the research work of Colonel and Professor Dr. Petar Kostic in the field of military psychology. The scientific research work of the professor is presented at intervals, following the project cycles of research, but also with the specific professional development of the officers. Published

papers, studies, articles, presentations at scientific and professional meetings that show the tendencies of teamwork of psychologists in military education and health, as well as a multidisciplinary approach to problem research, where military psychologists, sociologists and psychiatrists were often members of the team of military psychologists. The article covers 4 sections presenting Professor Kostić's research work since his arrival at the Military Academy, his work at the Institute of War Arts at the latter Institute for Strategic Research, Directorate for Information and Morale of the General Staff of the Army of Yugoslavia, as follows: 1) from 1974 to 1980; 2) from 1981 to 1990; 3) from 1991 to 2004 and upon termination of professional military service, with presentation of characteristic features, ways of thinking and work, and procedures towards cadets, students and senior staff. By analyzing the scientific works, it can be concluded that Professor Kostic is one of the founders of military psychology in these areas (Socialist Federal Republic of Yugoslavia - Republic of Serbia), together with the initiators of the idea of the application of psychological knowledge in the military environment, started and led by Professors Desimir Pajević and Ljubomir Kasagić. It is impossible to present in one article the scientific work of Colonel and Professor Petar Kostic. This article presents papers that introduced novelty into the professional psychological selection of military personnel through their topicality and innovation. Works describing the character and work of Colonel Kostic and presenting a synthesis of psychological and military life and work are presented.

KEYWORDS: defense man; officer; scientific research; military psychology.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИРОСЛАВ Ж. КРСТИЋ¹

БИЉАНА Н. ЈАРЕДИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ТОРТУРА НА ГОЛОМ ОТОКУ КРОЗ ПРИЗМУ ПСИХОЛОШКЕ НАУКЕ У ДЕЛУ ПЕТРА КОСТИЋА

САЖЕТАК. Предмет овог рада је научни допринос психолога Петра Костића, као објективног научног радника, у разумевању, објашњавању и тумачењу тортуре „голооточана“, на „Голом“, кроз призму психолошке науке и струке. У средишњем делу осветљена су теоријска одређења и научни модел система „самоуправног“ преваспитавања на Голом отоку кроз деловање психолошких понашања као експерименталног оквира скине-ровског типа, и кроз испирање мозга као практичног система „самоуправног“ преваспитавања. У раду се разматрају даље теме везане за злоупотребу психологије у обликовању људског понашања, сам склоп и функционисање система „самоуправног“ преваспитавања, психолошки потпорни систем личности који имплицитно полази од психоеколошке теорије људских бића: тела, припадања, мишљења и сврхе, вере и наде, Милграмов, Ашов и Зимбардов експеримент у оквиру „самоуправног“ преваспитавања. Следи осврт на психопатологију голооточких жртава и последице голооточког искуства (краткорочне и дугорочне).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тортуре; Голи оток; „голооточки експеримент самоуправног преваспитавања“; „испирање мозга“; злоупотреба психологије у обликовању људског понашања.

¹ porodica.krstic@gmail.com

² biljkaja@gmail.com

Студија *Психолошка анајномија Голог ојока* даје нам и приказ психолошких типова мучитеља и одговор на питање да ли је голооточки систем „самоуправљања“ претеча и модел радничког самоуправљања, што превазилази оквире и обим овог рада.

Рад је примљен 15. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

УВОД

Тортуру (мучење, злостављање) тешко је дефинисати из разлога што је она поље проучавања различитих научних дисциплина (психологије, социологије, криминологије, психијатрије и других). У научној литератури, среће се груба подела на физичку тортуру (она која представља мучење тела) и психичку тортуру (она која подразумева сламање и тортуру ума без додира са телом). Организација Уједињених нација (ОУН) дала је 1984. године своју дефиницију тортуре: тортура или мучење (злостављање) јесте поступање учињено с намером да се некој особи нанесе бол, тешка физичка *пашња* или тешка психичка патња са циљем добијања обавештења, признања или кажњавања за дело за које је та особа осумњичена. Такође, тортура се може вршити и ради застрашивања или вршења притиска на мучену особу – или неко треће лице – и из неке друге побуде (као што је на пример мржња или пакост) засноване на било каквом облику *дискриминације* (етничка или верска припадност, пол, итд.) (УН, 1984). Тортура не укључује бол или патњу који потичу искључиво од правоснажних санкција, који су неодвојиви део њих или представљају њихов случајни елемент (Montgomery & Foldspang, 1994). Према Шпирићу и сарадницима (2010), тортура, као посебан вид политичког насиља, представља екстремну примену насилног понашања у интерперсоналним односима, који за последицу могу имати не само акутне психијатријске поремећаје већ веома често и снажне и далекосежне негативне последице по укупно психосоцијално функционисање жртве (2010). Из дефиниција тортуре можемо видети да она подразумева изражен бол или патњу. Чињеница да је појам тортуре класификован као физички или психички води јесте што оба ова аспекта иду заједно и што је тешко одвојити један од другог. Физичка тортура производи и физичку и психолошку патњу; психолошка тортура изазива физичке последице.

Голи оток (историјски и географски подаци) – Ибеовски логор на Голом отоку (1949–1956) свакако је једна од најдраматичнијих страница историје Југославије. Од 1949. године, на Голом отоку и на Светом Гргуру налазио се логор југословенских *пољопривредних зашвореника*, *Титових* неистомишљеника, пре свега присталица *српског национализма*, *националиста*, као и извештач бродарских *демократских* покрета и странака из година непосредно после комунистичке револуције. Мали број докумената и научних радова беле-

жи његово постојање, али је као такав представљао једну од највећих јавних тајни све до распада земље. Као тема, Голи оток је био више део изучавања књижевника и предмет расподела свакодневних прича, док је као предмет научног изучавања била реткост.

Голи оток настао је као конкретна последица раскола Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР), који је отпочео у лето 1948. године објавом Резолуције Информбироа. Логори за мушкарце били су у Билећи и на острвима Свети Гргур, Угљан и Голи оток, а за жене у Рамском риту, Голом и Стоцу (Perića, 1999, према: Костић, 2002). Да би оправдали цели процес и искључили јавност из њега, на скупштини СФРЈ усвојена је, 13. октобра 1948. године, одлука према којој „измењен је и допуњен Основни закон о прекршајима из 1947“, а под сам појам прекршаја подведена су и дела „која представљају незнатну друштвену опасност због очигледно малог значаја и због одсутности штетних последица“ (Markićević, 1999, стр. 3, према: Костић, 2002). Измена је тако формулисана да су се и ова дела гонила по службеној дужности, и то на предлог истражних органа Удбе, на захтев јавног тужиоца, пред комисијама за прекршаје, мимо законских судских тела (без процеса, могућности одбране и уз симболичну могућност жалбе на административну пресуду). Другим речима, извршне функције полиције су сједињене са функцијом суђења. Осим ових законских одредаба, министар унутрашњих послова био је овлашћен да донесе и ближе прописе за спровођење овог закона. Ближим прописима била је предвиђена и могућност „да се принудна мера друштвено корисног рада (ДКР) може укинути или продужити неограничено дуго у зависности од успеха превапитавања кажњеника“ (Markićević, 1999, стр. 3, према: Костић, 2002).

Припреме за сам процес тортуре текле су паралелно: физичке (које се односе на географски простор где је смештено острво) и психолошке. Паралелно са физичким, вршене су припреме за превапитавање. Идејни творац пројекта, полазник курса НКВД-а из Загреба, почетком 1946. или 1947. године, био је Џемал Биједић, касније премијер СФРЈ. Овај идејни пројекат је назван „самоуправно превапитање“ (Костић, 2002).

Колико је људи у својству осуђеника и кажњеника боравило, а колико њих је „кости оставило“ на Голом отоку? Одговор на ова питања није могуће дати пре него што се отворе полицијске или

партијске архиве. Процене се крећу од 8.400 (Александар Ранковић) до 35.000 (анонимни иследник са Голог отока) (Костић, 2002).

Голи оток је безводан и без растиња (отуда му и име), има медитеранску климу с високом инсолацијом, јаком буром и огромним дневно-ноћним температурним разликама. Налази се на северном Хрватском приморју, у Велебитском каналу, близу острва Првић, Свети Гргур и Раб. Избор Голог отока за логорски простор био је пажљиво прорачунат: пусто острво, с кога је било скоро немогуће побећи, сурови климатски услови (снажни ветрови, велике температурне осцилације и ужасне летње врућине), као и удаљеност од источних граница Југославије (од земаља социјалистичког лагера).

Рад је замишљен као теоријска анализа и покушај разјашњавања научног модела система „самоуправног“ преваспитавања на Голом отоку, у форми постављања питања и давања одговора, кроз модел који је дао Петар Костић. Сам модел Костић је разрадио користећи анализу садржаја књижевних дела и усмена сведочења. Основно питање од кога је пошао у свом делу јесте: „Да ли је могуће теоријске конструкте валидирати, између осталог, књижевним доказима? Ако је одговор одречан, потписник је у грдној невољи са овом студијом“ (Костић, 2002). Сигурно да је из наведених разлога аутор *Психолошке анализе Голог отока* био у невољи и на мукама, али је исто тако сигурно, што ће се у анализи овог рада показати, да је успео да направи научну психолошку анализу и експертизу „Голог“ и „голооточана“. И више од тога.

ТЕОРИЈСКА АНАЛИЗА И ПОКУШАЈ РАЗЈАШЊАВАЊА НАУЧНОГ МОДЕЛА СИСТЕМА „САМОУПРАВНОГ“ ПРЕВАСПИТАВАЊА НА ГОЛОМ ОТОКУ ПО МОДЕЛУ ПЕТРА КОСТИЋА

1) НАСТАНАК МЕТОДОЛОГИЈЕ ИЗНУДЕ ПРИЗНАЊА!

Како се наука о људском понашању развијала тако је расла и њена злоупотреба. Како професор Костић напомиње, Голом отоку претходио је, могло би се рећи, „пилот експеримент под називом дахауски процеси“ (Кривокапић, 1986, према: Костић, 2002). Поступак и методологија ислеђивања ухапшених су били строго планирани и типизирани у потпуно контролисаним условима/ средини са типским лишавањима (егзистенцијалних/ телесних, психолошких и социолошких потреба, попут лишавања сна, хране, воде, под претњом, оптужбама, неизвесношћу и социјалном

изолацијом) до остваривања планираног циља, изнуде признања. Потчињавање непогрешивој народној власти и признавање оптужби било је наглашавано као излаз из безизлаза. После потписаних признања оптужени су награђивани свим оним што им је пре „признања“ било ускраћено (Кривокапић, 1986, према: Костић, 2002).

У људској историји имали смо различите врсте изнуде признања. Сетимо се, нпр., Галилеа Галилеја, који је морао да се одрекне става да се земља врти око сунца да га не би задесила иста судбина као и Ђордана Бруна. Можда је важније питање да ли је индивидуално признање било битно само по себи на Голом отоку, као и у другим облицима тортуре људи. Индивидуално признање на Голом отоку као и у другим ситуацијама психолошке тортуре забележеним у светској историји је небитно. Оно је само средство за промену свести. Довољно дуго понављана лаж постаје истина. Јозеф Гебелс (Joseph Goebbels), министар пропаганде у нацистичкој Немачкој (1933–1945), радио је под мотом: „Ако кажете лаж довољно велику и одржавате је понављањем, људи ће на крају почети веровати у то као да је истина“ (Goebbels, 2020).

2) ЗАШТО СУ ЉУДИ ПРИЗНАЛИ?

Одговор на постављено питање професора Петра Костића може да се сажме у следећим тачкама:

- 1) Ислеђивања су била континуирана, двадесетчетворочасовна, а иследници су се смењивали. У њиховим захтевима за признавањем кривице деловали су монолитно, са стопостотном увереношћу у кривицу оптужених. Сличност се доводи у везу са Ашовим експериментом.³

³ **Ашов експеримент.** Аш је организовао групе испитаника од 7 до 9 особа, од којих је свака била сарадник експериментатора, изузев једне која није знала да су остали у дослуху са испитивачем. Група је процењивала једнакост једне од три линије са стандардном. Најпре су се изјашњавали сарадници истраживача, који су „једноумно“ грешили. Тако је створен пасиван друштвени притисак монолитне већине над усамљеним појединцем. У 37% случајева наивни субјект је попуштао под немим притиском људи око себе, одричући се сопственог ваљаног суда. Он је више веровао другима него „својим очима“. Експериментом је доказано да се појединац одриче свог става и мњења о елементарним чулним дражима ако његово мишљење противуречи колективном ставу, одонсно ставу групе. Појединац не може да искаже сопствену различитост, чак и онда кад је убеђен да већина случајно или намерно (као у овом експерименту) греша (Креџ, Краџид и Balaki, 1972).

- 2) Максималистички захтеви иследника пре „пуцања отпора ислеђиваних“ били су усмерени на њихово попуштање и на прихватање „компромисних признавања“ у наставку истраге. Иследниково одустајање од максималних захтева водила су ислеђиваног прихватању мање страшних „учињених неде-ла“. У психологији се такав поступак назива „пуцање психо-лошког става“ (Вотсон, 1982, стр. 345, према: Костић, 2002).
- 3) Сви ислеђивани били су подвргнути истоветном режиму, од делимичног до потпуног лишавања сна, хране, људског кон-такта, итд. Ефекат је био постепено али сигурно круњење сна-ге отпора одбрамбених механизма личности са сасвим изве-сним, неумитним последицама: сламањем телесног потпор-ног система као најстаријег ослонаца људске егзистенције, што пре или касније доводи до лома свих других базичних пот-порних система личности: припадања, мишљења, сврхе, вере и наде.
- 4) Истовремено са исцрпљивањем тела, кршен је и други базич-ни ослонац личности – припадање друштвеним групама (људ-ској заједници) или блиским особама. Наиме, свима ухапше-нима је током истраге непрестано говорено једно те исто: да ће на суђењу бити суочени са својим друговима који су, наводно, признали своја, а њих оптужили за нека друга недеља, баш та која им иследник ставља на душу (Костић, 2002).

3) КАКО ЈЕ ПСИХИЈАТРИЈА ЗЛОУПОТРЕБЉЕНА У СВРХУ ФОРМИРАЊА САМОУПРАВНОГ ПРЕВАСПИТАВАЊА НА ГОЛОМ ОТОКУ?

Нема адекватних доказа о томе, али сам процес тортуре и осми-шљена методологија говоре о томе да су употребљена сазнања психијатрије као струке, донекле као науке (голооточани нису били душевно поремећени), и сигурно је да је психологија и као наука и као струка толико злоупотребљена да се и из Костићевих налаза и из друге доступне литературе може основано сумњати да су у креирању процеса преваспитавања учествовали познавао-ци психијатрије и психологије, и то врхунски зналци заната. По-знато је само да је Удба имала у својим редовима двојицу доста познатих (и признатих) психијатара: др Владислава Клајна и др Светислава Поповића (Михаиловић, 1995а, стр. 162, према: Ко-стић, 2002). Осим тога, овај први (др Клајн, иначе официер Удбе), психијатар, био је и професор двогодишње школе савезне Удбе у Београду, а изгледа да је у свему овоме и проф. др Максим Штер-нић имао значајну улогу. „Може се претпоставити каква је наста-

ва психологије и психијатрије могла да занима програм ове школе.“ Такође је познат покушај да се друга двојица, проф. др Владислав Вујић и Анте Павковић (видети: Михаиловић, 1999, стр. 11–12, према: Костић, 2002) пошаљу на „стручно усавршавање у иностранство“, ради специјализације технологије насилног добијања признања од оптужених. Из овога следи да само неко ко добро познаје људску психу и има искуство у тортури може да осмисли овако комплексан систем и методе које су коришћене на Голом отоку. Овакав вид тортуре доводио је до систематског раслојавања личности до тачке када појединац постане „ходајући робот“, чија ће једина сврха бити да сеје страх, уосталом као и у сваком стручно познатом облику тортуре.

4) КОЛИМ ПРОЦЕСИМА ПСИХОЛОШКЕ ДЕЗИНТЕГРАЦИЈЕ ЛИЧНОСТИ СУ ГОЛООТОЧАНИ ПОДВРГНУТИ КАКО БИ СЕ ЊИХОВА ПОЛИТИЧКА МИШЉЕЊА ИСКОРЕНИЛА?

Суштина тортуре састојала се у томе да се депривира сваки механизам борбе са стресом, чак и најосновнији – бег или борба, да се уништи у човеку вредносни систем и да се сведе га на ниво животињског, где невољно мења понашање само да би инстинктивно преживео. Ако то желимо да ставимо у теоријске оквире онда би четири базична ослонаца личности клиничког психолога професора др. Јосипа Бергера могла помоћи. Али пре слома личности јавља се најпре научена беспомоћност (ма шта да чиним или не чиним спаса нема) која потом изазива слабљење базичних ослонаца личности. То је познати амерички психолог Мартин Селицман доказао на псима. Мартин Селицман је, проводећи експерименте налик класичним Павловљевим испитивањима условавање подражаја и реакције, случајно уочио појаву како се код паса јавља резигнација, апатија и потпуно одустајање од икаквог покушаја избегавања, уколико нису у могућности издећи шокове које им задаје истраживач (Seligman & Maier, 1967). Што се тиче психолошке дезинтеграције, њу је проф. Костић објаснио кроз теорију базичних ослонаца. Овај концепт је настао као резултат проучавања постфројдовских психотерапија (Бергер, 2002). Психолошки потпорни систем је научна конструкција која служи као објашњење развоја и функционисања личности и понашања. Издвајају се четири аспекта или сегмента личности као посебно значајна са становишта испољавања поремећаја и терапијског деловања. То су тело и припадање, мишљење и вера, сврха, нада. Ова четири сегмента су протумачена као окоснице структуре

личности, под називом базични ослонци личности (БОЛ). Претпоставка је да дезинтеграција иде прво кроз базични ослонац тело – најпре слаби тело (жеђ, глад, тежак физички рад, мучење – шпанско пливање, лоша или никаква брига за здравље, депривација од сна...), затим се уништавају свака сврха, вера и нада (нарушавање вере, наде у боље сутра и издвљавање, нарушавање основних животних вредности и тако обесмишљавање живота), затим мишљење (цела ситуација на Голом отоку била је осмишљена тако да буде бесмислена, ослањање на сопствено мишљење и логичко расуђивање не помаже много у превладавању ситуације у којој се појединац налази, ништа што се дешава нема своју организацију и здраву логику „шта се ово дешава са мном“, „зашто баш мени“) и најзад припадање (где ми је породица и да ли јој и даље припадам или ме је одбацила, коме припадам? Да ли сам ја становник своје државе, града, насеља, села? Да ли припадам породици и пријатељима који су ме потказали? Да ли су ово моји другови, ако јесу који: они који муче или мученици). Када људима одузмемо било какав контакт са реалношћу, ставимо га у стање неке креиране реалности, дестабилизујемо му могућност за рационално мишљење и преиспитивање својих ставова на основу тзв. златне средине, на пола смо пута да условимо понашање које нама одговара.

5) КОЈИХ СУ ТО 5 ФАЗА „ИСПИРАЊА МОЗГА“ И ДА ЛИ ТЕ ФАЗЕ МОЖЕМО ПРЕПОЗНАТИ У СИСТЕМУ ПРЕОДГОЈА НА ГОЛОМ ОТОКУ?

Цео процес се може поделити на пет фаза. У првој фази, међу заробљенике се убацују будући инструктори „испирања мозга“ (ИМ) са задатком да уоче природне, школоване вође и доминантне појединце.

У другој фази, преостали заробљеници (процењени као недоминантни) разврставају се у групе, на чијем је челу вођа (инструктор). Друга фаза траје око два месеца, а назива се фаза „физичке контроле“, која чини саму суштину ИМ-а. Тада се смишљено користе тежак физички рад и сви познати и признати начини да се појединци физички ослабе и морално понизе. Исцрпљеност, која неминовно настаје, првенствено је физичког карактера, а аутори је означавају као 3Д-синдром (3D-SYNDROME, према почетним словима енглеских речи слабост, зависност и застрашеност) (према: Костић, 2002). Осим физичког рада и тортуре, једном дневно, у трајању од два часа, организују се и сеансе самокритике. Што се тиче социјалног притиска, користе се изолација,

групни притисак и деградација. Услед физичког и социјалног притиска, особа преиспитује своје ставове, губи вредносни систем, осећа константни страх и напетост који изазивају осећај несигурности у себе, своја уверења и ставове. Особа је преплављена осећањем кривице. Особа осећа да је издала све оно у шта је некада веровала.

У трећој фази, мења се тежиште рада. Редукују се физички рад и тортура, а појачава учење и индоктринација повећавањем броја и дужине састанака групе.

Четврта фаза преваспитавања има два кључна обележја: дефинитивни слом личности, услед продуженог деловања ЗД-синдрома и „сечења репова“ (рашчишћавање са старим системом вредности и уверења, одбацивање сопствених људских веза из ранијег живота итд.). Ову фазу поспешују тиме што жртви показују да и њени најближи више не желе да имају контакт са њом.

Пета, финална фаза ИМ-а. У тој фази се убрзава преваспитавање увођењем разрађеног система награда за напредне „ученике“. Делује се примером на оне припаднике групе који „заостају у учењу“. Уводе се и неке спољашње ознаке за преваспитане појединце. У пракси и теорији нове вере, преваспитаници често превазилазе и своје учитеље (инструкторе). Овако разрађени систем награда и казни познат је у психолошкој науци (теорији учења) као оперантно учење Скинер (Skinner, 1974).

6) ГОЛООТОЧАНИ СУ СЕ ПОНАШАЛИ ИСТРЕНИРАНО, УКАЛУПЉЕНО, ИМАЛИ СУ НАСИЛНО СТВОРЕНУ, ЈЕДИНСТВЕНУ ЛОГИКУ ПОНАШАЊА. КАКО ЈЕ ДО ТОГА ДОШЛО?

Бројне су технике коришћене, а неке од њих смо већ раније и напомињали, али ако би свака од техника имала само један постигнути ефекат онда би за то најбоље било објашњење проф. Петра Костића у књизи *Психолошка анајџомија Голој ошџока*.

ТЕХНИКА	ВАРИЈАНТЕ	ПОСТИГНУТИ ЕФЕКТИ
1) ПРИСИЉАВАЊЕ НА ПРИХВАТАЊЕ БАНАЛНИХ ЗАХТЕВА	- Присиљавање на поштовање детаљних правила и распореда; - Принудно писање о себи;	Развија попустљиво понашање као увод за даље захтеве;

2) ПРИКАЗИВАЊЕ СВЕМОЋИ И СВЕЗНАЊА УПРАВЉАЧА	<ul style="list-style-type: none"> - Конфронтације; - Претварање да се сарадња појединца прихвата као готова чињеница; - Демонстрација потпуне контроле над судбином жртве („показна убиства“); - Мучење комбиновано са могућим уступцима; 	Сугерише бескорисност отпора као предрадњу за веће захтеве;
3) ПОВРЕМЕНО УДОВОЉЕНЕ ЖЕЉЕ	<ul style="list-style-type: none"> - Непредвидљиве услуге; - Награде за делимичну попустљивост; - Обећање бољег поступања; - Мењање односа према заточеницима; - Неочекивана љубазност; 	<ul style="list-style-type: none"> - Изазива позитивну мотивацију на попуштање новим захтевима; - Омета се адаптација на лишавања;
4) ПРЕТЊЕ	<ul style="list-style-type: none"> - Смрћу или мучењем; - Да се неће никада вратити кући; - Непрекидном изолацијом и испитивањем; - Смрћу чланова породице и другова; - Неочекивано, наизменично мењање односа иследника према заробљеницима (срдачност-шिकанирање); - Неодређене, али злокобне претње; 	Изазива забринутост, страх и очај;
5) ПОНИЖАВАЊЕ	<ul style="list-style-type: none"> - Спречавање одржавања личне хигијене; - Намерно прљање и загађивање околине; - Понижавајућа кажњавања уперена против личног достојанства и самопоштовања; - Исмејавање и вређање; - Ускраћивање приватности; - Разна друга понижења; 	<ul style="list-style-type: none"> - Чини да се сталан отпор доживљава самоуништавајућим; - Своди затвореника на ниво животиње;
6) КОНТРОЛА ОПАЖАЊА И ВИЂЕЊА ОКОЛИНЕ	<ul style="list-style-type: none"> - Мрак или јако светло; - Огољена и монотона околина; - Једнолична храна; - Ограничавање кретања; - Одсуство нормалних дражи (светла, звука и сл.); - Делимична или потпуна сензорна редукција; - Без књига и рекреације; 	<ul style="list-style-type: none"> - Подстиче интроспекцију и самопреиспитивање; - Задржава пажњу на Тешкоћама; - Ремети сваку активност која није у складу с попустљивошћу; - Елиминише разоноду, хумор и спонтано опуштање;

7) ИЗОЛАЦИЈА	<ul style="list-style-type: none"> - Потпуна физичка изолација (везивање каишевима или у „лудачке кошуље“); - Затварање у самице; - Полуизолација; - Изолација у мале групе; 	<ul style="list-style-type: none"> - Развија интензивно дављење собом које претходи самокритици; - Лишава жртве узајамне помоћи; - Чини да жртва осећа потпуну зависност од иследника;
8) ИЗАЗИВАЊЕ ФИЗИЧКОГ СЛАБЉЕЊА	<ul style="list-style-type: none"> - Полугладовање; - Излагање јаким чулним дразима; - Намерно повређивање већ постојећих рана; - Изазивање болести које исцрпљују (пролив); - Продужено тамновање; - Вишечасовно стајање на ногама или на прстима ногу; - Лишавање спавања и сна; - Продужено саслушавање или присилно писање о себи; - Претерано напрезање; - Дуготрајна напетост; 	<ul style="list-style-type: none"> - Слаби менталну способност отпора;

(Костић, 2002)

7) КАКО СУ ИЗГЛАДЊАВАЊЕ И ДЕПРИВАЦИЈА СНА ПОВЕЗАНИ С ПРОЦЕСОМ МИШЉЕЊА? КАКВЕ ЕФЕКТЕ МУЧИТЕЉ ПОСТИЖЕ?

Изгладњивање и депривација сна, према Рејесу (Reyes, 2007), представљају неке од основних облика психичке тортуре. Изгладњивање и депривација сна угрожавају физичко здравље појединца, али утичу на све когнитивне функције: опажање, памћење и мишљење. Човек који је гладан има снове и халуцинације о храни. Сан поред тога што физиолошки обнавља ресурсе организма и у психолошком смислу омогућава нам да потиснуте жеље и потребе остваримо. На тај начин осујећена потреба бива задовољена, а свака потреба и мотив је гориво за организам. Човек који и у сну и на јави не може да задовољи своју егзистенцијалну потребу је без горива и у физиолошком и психолошком смислу. Депривација спавања је делимично или скоро потпуно ускраћивање спавања једном организму (Kushida, 2005). Потпуно одсуство спавања не може се експериментално постићи због чињенице да не постоји „идеална“ процедура депривације спавања која би технички могла да, у потпуности, елиминише спавање. Са депривацијом спавања, посебно у дугом периоду, прогресивно се акумулира „дуг спавању“ („sleep debt“) који резултира све већим

и већим напором да би се одржала будност (Chen & al., 2005). Дингес и сарадници посматрали су 16 здравих младих особа којима је спавање било ограничено на 33% испод уобичајеног трајања, или у просеку на 4,98 сати сваке ноћи у трајању од 7 консекутивних ноћи (Dinges & al., 1997). Учесталост и трајање грешки мерених ПВТ-ом значајно су се увећали. Повећана поспаност и дефицити у успешности у раду наставили су се и после седмог дана рестрикције.

8) КАКО СЕ РАЗЛИКОВАО ОДНОС ИСЛЕДНИКА ПРЕМА СОБНИМ СТАРЕШИНАМА И ЗАШТО?

Иследници су својим коректним односом награђивали собне старешине, а другим логорашима такав однос је служио као модел (учење по моделу из „психологије учења“). Награђивали су неморално понашање и свима слали поруку: Оповргни став (пљуни на себе), мучи друге (буди лош човек) и преживећеш. Буди лош, не буди човек, не веруј другима и избећи ћеш сигурну смрт. Узимањем улоге собног старешине појединци су подлегли притиску ауторитета који је објашњен експериментом о учењу који је спровео Милграм (Milgram, 1963). Стенли Милграм је развио експеримент да тестира спремност просечних особа да се супротстави наредбама ауторитативне особе које крше властита морална начела или су у супротности с њиховом савешћу. Експеримент је првобитно развијен у потрази за социјално-психолошким објашњењем злочина из периода нацизма. Експерименти су довели до шокантног закључка. Знатан број особа обављало је оно што се тражило од њих, и нису се супротстављали приговору савести, док се чинило да наредбе долазе од легитимних ауторитета. Такође, када особа узме одређену улогу она се, у складу са истраживањем Зимбарда, понаша у складу са улогом коју је добила. Експеримент је изведен на универзитету Станфорду 1971. године (Zimbardo, 1973) користећи студенте као тест субјекте. Експеримент представља класичну студију психологије затвора где су учесници прихватили улоге толико да су чувари спроводили екстремне ауторитарне мере које су на крају изложиле затворенике последицама психичке тортуре. Многи од затвореника су пасивно прихватили психичко злостављање и, на захтев стражара, чак и малтретирали друге затворенике, који су покушавали да спрече злостављање.

9) КОЈИ ДУШЕВНИ ПОРЕМЕЋАЈИ И ПОРЕМЕЋАЈИ ПОНАШАЊА СУ БИЛИ ЗАЈЕДНИЧКИ ЗА СВЕ ЛОГОРАШЕ НА ГОЛОМ ОТОКУ?

Не можемо рећи да је у првим данима дошло до неког душевног поремећаја или поремећаја у понашању. За то је ипак била потребна нека временска дистанца. Такође, не можемо рећи да су сви голооточани имали душевни поремећај, али су сви били у ситуацији хроничне акцидентне кризе. Када кажемо акцидентна криза онда мислимо на непланиране, непредвиђене догађаје. Нико од голооточана ни у најружнијем сну није могао да предвиди оно што му се на јави догодило. Оно што можемо претпоставити јесте да су, као и у свакој ситуацији кризе, и голооточани пролазили кроз уобичајене фазе, од којих је прва покушај уобичајеног начина решавања проблема. Уобичајени начин решавања проблема јесте начин који су појединци већ користили и имају у свом репертоару понашања када се деси нека криза, нпр. апеловање на савест и здрав разум, или бежање из непријатних ситуација или тражење нечије помоћи... Када ова фаза не успе јавља се анксиозност, страх, беспомоћност. Следећа фаза је да се проблему приђе на нов (модификован начин), а када у томе не успе долази до тачке слома. Голооточани прихватају да раде оне ствари које се косе са њиховим вредносним системом, признају да су против Тита и државе, раде послове који ничему не користе, вређају друге, потказују, муче друге. У тачки слома сваки појединац је могао да изрази читав низ симптома који могу да се повежу са бројним психолошким поремећајима. У овој тачки циљ је остварен. Дobili су особу која не пружа отпор, повинује се захтевима мучитеља и сваки отпор у њој је уништен. Особа губи контакт са реалношћу и осећа се потпуно изоловано и страно. Ово је кључна тачка када се код појединца изграђује нови систем уверења. Ако све ово траје дуже од 6 месеци може се развити читав низ психијатријских поремећаја: ПТСП, депресија, анксиозност, гранични поремећаји личности, параноидни поремећај личности, анксиозни (избегавачки) поремећај личности. Посттравматски стресни поремећај је присутан после сваке врсте тортуре, карактеришу га три групе симптома које је показало већина студија: интензивно наметање и понављање преживљених трауматичних искустава у сну (кошмари) и/или на јави (такозване „флеш-бек“ епизоде); избегавање ситуација и околности које подсећају или су повезане са траумом; појачана психичка осетљивост и повећана узнемиреност (стање емоционалне осетљивости) (Elhai, Gray, Docherty, Kashdan, Kose, 2007). Ноћу људи са посттравматским стресним поремећа-

јем сањају догађаје који су изазвали слом личности, а на јави им се причињава да се преживљено поново одиграва ту пред њиховим очима – „флеш-бек“; након дужег причињавања, у присуству неког симбола или аспекта трауме, особа поново доживљава стрес знатно слабијег интензитета него у првобитној ситуацији.

10) ДА ЛИ ЈЕ КАСНИЈИ ЖИВОТ НА СЛОБОДИ ПРЕДСТАВЉАО ОЛАКШАЊЕ? ШТА ЈЕ ЈЕДНОМ ЛОГОРАШУ ПРЕОСТАЛО КАО ОСЛОНАЦ ЛИЧНОСТИ НА СЛОБОДИ?

Каснији живот свакако представља олакшање у некој мери. Можда не у почетку, зато што је потребно одређено време да се човек прилагоди. Колико год била ситуација тешка човек на слободи полако опоравља тело, а после и све друге базичне ослонце личности, али се они неће опоравити код свих. Када тело обнови своје ресурсе онда се полако враћају припадање и мишљење. Ако је остало бар мало наде и вере, сврха и смисао живота ће се вратити, али тек на крају.

11) КОЛИКО ЈЕ ХУМОР БИО ВАЖАН ЗА ОПСТАНАК НА ГОЛОМ ОТОКУ?

Не можеш сломити лако и брзо човека који је склон хумору. Смех је лек: најпре за тело, а потом крепи и душу која повратно делује на тело, и тако у круг. Жртве холокауста су често напомињале да је разлог зашто су преживели управо смех и хумор, не да узимају ствари на начин на који их живе, већ да им обуку неко лепше одео. Можда најбољи пример јесте филм Роберта Бенињија – *Животи леј*. Или Драгослав Михаиловић у својој књизи *Голи оток* објашњава најбоље значај хумора и смеха: „Београђани су у један мргодни, дрекавачки, депресивни логор уносили дух извесне опустености, готово боемије, и неког необавезног завитлавања, којем су тешко одолевали и најљутитији преваспитачи?“ (Михаиловић, 1990, стр. 222, према: Костић, 2002)

12) ПО ЧЕМУ СЕ РАЗЛИКУЈЕ ГОЛИ ОТОК И НАЦИСТИЧКИ КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ?

Мислимо да је за страдалнике и Голог отока и концентрационог логора психофизичка тортура коју су прошли најгора могућа. Страдање је увек лична ствар, а технике које се користе имају одређену сврху. Сама структура једних и других фабрика зла била је суштински различита. У нацистичким логорима циљ није био да се људи направе послушним. Ти људи су били унапред осуђени као лоши без поправке, на Голом отоку циљ је био

промена свести (преваспитање), испирање мозга. Можда оно што је давало већу наду за издвљење логорашима јесте да се то дешавало у периоду Светског рата (општег страдања), а Голи оток у периоду мира и од стране некадашње сабраће, некога за кога су до скоро мислили да деле исте идеје и да за њу страдају. У нацистички логор идеш као ратни заробљеник, а на Голи оток завршава тако што те издају најближи.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА – МОЖЕ ЛИ СЕ ГОЛИ ОТОК УПОРЕЂИВАТИ С ДРУГИМ ОБЛИЦИМА ПСИХОЛОШКЕ ТОРТУРЕ?

Ако личност посматрамо онако како је психолог Гордон Олпорт дефинисао, да је сваки човек као сви други људи, као неки други људи и као ниједан други човек, онда је и тортuru на Голом отоку тешко ставити у неке групне оквире. Сваки појединац проживео је личну голготу која не може да се упореди са страдањем неког другог. Да бисмо причу ставили у оквире неких људи недостају нам објективна научна истраживања из саме ситуације Голог отока која је специфична сама по себи и не може се упоредити са нацистичким логорима или данашњим страдањем у затвору Гвантанамо. Таква истраживања су била немогућа у време Титове владавине. Све донекле објективне чињенице су уништене. Са ове временске дистанце је немогуће одрадити их зато што су и сведочења људи измењена самим протоком времена (тј. у овом периоду десио се читав један живот), али и све је мање људи који су то преживели. Ако подлегнемо томе да голооточане ставимо у оквире свих људи односно да кроз ову причу објаснимо све облике тортуре онда је и ово теоријско и практично објашњење као и свака генерализација штура и склона искривљењу.

-
- ЛИТЕРАТУРА Бергер, Ј. (2002). Психолошки потпорни систем, модел базичних ослонаца личности. Београд: Центар за примењену психологију.
- Костић, П. (2002). *Психолошка анаџомија Голог отока*. Београд: Библиотека Нова.
- Уједињене нације (1984). Текст Конвенције УН против тортуре и других сурових, нељудских и понижавајућих казни или поступака.
- Шпирић, Ж., Опачић, Г., Јовић, В., Кнежевић, Г., Мандић-Гајић, Г., Тодоровић, М. (2010). Полне разлике код жртава ратне тортуре с обзиром на врсте мучења и психолошке последице. *Војносаниџејски ѓрејед*, 67(5), 411–418.

- Chen, W. & Kushida, C. A. (2005). Perspectives. In: C. Kushida (Ed.), *Sleep deprivation: Basic Science, Physiology and Behavior* (1–30). New York: Marcel Dekker.
- Dinges, D. F., Pack, F., Williams, K. & al. (1997). Cumulative sleepiness, mood disturbance, and psychomotor vigilance performance decrements during a week of sleep restricted to 4–5 hours per night. *Sleep*, 20, 267–77.
- Joseph Goebbels. (2020, February 15). In Wikipedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Goebbels.
- Elha, J. D., Gray, M. J., Docherty, A. R., Kashdan, T. B., Kose, S. (2007). Structural validity of the Posttraumatic Stress Disorder Checklist among college students with a trauma history. *J Interpers Violence*, 22, 1471–1478.
- Kreč, D., Kračfild, R. S., Balaki, I. (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kushida, C. A. (Ed.) (2005), *Sleep deprivation: Basic science, Physiology, and Behavior*. New York: Marcel Dekker.
- Milgram, S. (1963). Behavioural study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371–78.
- Montgomery, E. & Foldspang, A. (1994). Criterion-related validity of screening for exposure to torture. *Danish Medical Bilten*, 41, 588–591.
- Skinner, B. F. (1974). *About behaviorism*. New York: Knopf.
- Zimbardo, Ph. G. (1973). *On the ethics of intervention in human psychological research: With special reference to the Stanford prison experiment*, 243–256.
- Reyes, H. (2007). The worst scars are in mind: psychological torture. *International Review of the Red Cross*, 89 (867), 591–617.
- Seligman, M. E. & Maier, S. F. (1967). Failure to escape traumatic shock. *Journal of Experimental Psychology*, 74 (1), 1–9.

MIROSLAV Ž. KRSTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

BILJANA N. JAREDIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

TORTURE ON GOLI OTOK THROUGH THE PRISM OF PSYCHOLOGY
IN THE WORKS OF PETAR KOSTIĆ

The subject of this research is the scientific contribution of the psychologist Petar Kostić, as an objective scientist, in the analysis and interpretation of the methodology of torture in the camp for political prisoners on Goli otok, through the prism of psychology.

Understanding the specific form of torture applied on Goli Otok is the main subject of research. According to the UN, torture or abuse is an act of intent to inflict pain, grievous physical suffering, or grievous mental suffering on a person for the purpose to obtain informations, confessions or the punishment for the act of which the person is suspected. The central part illuminates the theoretical determinations and the scientific model of the system of “self-directed” re-education in the Goli Otok, through the action of psychological behaviors as an experimental frame of the Skinner’s type and brainwashing as a practical system of “self-directed” re-education. Naked Island is a poor, uninhabited island in the Adriatic Sea.

Since 1949, Tito’s non-believers, primarily supporters of Stalinism, nationalists, and a number of supporters of democratic movements and parties from the years immediately after the Communist Revolution were located on the Goli Otok island and St. Grgur , in a camp for Yugoslav political prisoners. Most of the buildings on the island are located between Mala Tetina Bay and Melna Bay. The last political prisoner was released in 1956. The theoretical framework that underlies this is the four basic backings of the personality of the clinical psychologist Professor dr. Joseph Berger. The paper discusses further topics related to the abuse of psychology in shaping human behavior, the composition and functioning of the system of “self-directed” upbringing, the psychological supportive personality system that implicitly starts from the psycho-ecological theory of human beings: body, belonging, thinking and purpose, faith and hope , Milgram’s, Ashov’s and Zimbard’s experiments in “self-directed” re-education.

Torture process is explained through five stages of brainwashing process explained by Skinner's method- reward and punishment. Selidman's concept of learned helplessness was also used to better understand the behavior of the Naked island prisoners. Through the Skinner’s model, the techniques used in torture are explained and the effects they have on an individual’s psychological functioning. At the end of the paper, the implications for mental health are explained and what, in some Naked island victims, helped them to survive and be functional after the torture they have survived.

KEYWORDS: Torture; Goli otok Island; “Goli otok’s experiment of self-directed re-education”; “brainwashing”; abuse of psychology in shaping human behavior.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КРИСТИНА Ж. РАНЂЕЛОВИЋ¹

ТИЈАНА Р. ТОДИЋ ЈАКШИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПРИКАЗ ИНСТРУМЕНАТА ЗА ПРОЦЕНУ ЛИЧНОСТИ – СТРУКТУРАЛНИ ТЕСТ ЛИЧНОСТИ И МАХОВЕР

САЖЕТАК. Рад има за циљ да прикаже два инструмента за процену личности која је конструисао и адаптирао професор Костић – Структурални тест личности и Маховер технику. Говориће се о мотивима за конструкцију и адаптацију инструмената, биће приказана њихова структура и дат опис инструмената. У раду је направљена и компарација адаптиране Маховер технике од стране професора Костића, са изворном верзијом ауторке Карен Маховер. Такође, биће речи о могућностима примене поменутих инструмената у практичне и научно истраживачке сврхе, уз навођење њихових предности и недостатака.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: процена личности; професор Петар Костић; Структурални тест личности; Маховер техника.

¹ kristina.randjelovic@pr.sc.rs

² tijana8504@yahoo.com

Рад је примљен 4. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

УВОД

Међу психолозима постоје велике разлике у дефинисању појма личности (Rot, 1969). Неки психолози посматрају личност кроз способности човека. Бројни су аутори који наглашавају само унутрашњу основу понашања (унутрашње узроке понашања). Има аутора који наглашавају само биолошку основу личности (урођене диспозиције, тј. наследну основу и инстинкте) за разлику од оних који говоре о личности из угла и улоге срединских и нарочито социјалних фактора у њеном развоју. Други дефинишу личност изучавајући све оно што покреће на активност (мотиви, потребе, нагони...) наглашавајући динамички карактер. Аргументовани систем претпоставки о компонентама личности и њиховој међусобној интеракцији и/или развоју назива се теоријом личности (Repišti, 2016). У психологији личности можемо говорити и о моделима личности који се већином односе на структуру (склоп) личности, а квалитетни модели морају испуњавати услове које испуњавају квалитетне теорије. Неки од савремених модела јесу лексички, биосоцијални и кружни. Лексички модел почива на претпоставци да се компоненте личности могу издвојити из језика (придева, атрибута, односно дескриптора личности), помоћу одређених статистичко-психометријских процедура (Смедеревац и Митровић, 2006). Другим речима, дескриптори (атрибути) личности су „записани“ у језику који говори одређени народ, на одређеном простору. Биосоцијални модел подразумева да личност у почетку обухвата биолошки детерминисане, односно наслеђене компоненте, које су по својој природи сличне онима код других особа, али су и у одређеној мери различите (Repišti, 2016). Ове урођене тенденције, током живота индивидуе, усмеравају се искуствима у породици и култури којој особа припада и за последицу имају развијање навика, мисаоних процеса и емоционалних образаца који такође одређују личност. Кружни или циркумплекс модел подразумева да се личност формира, изражава, али и мења у зависности од интерперсоналних релација. Према овом моделу, личност је само хипотетички ентитет, који се може проучавати једино у контексту међусобних односа (Wiggins, 1996). Ова теорија припада социјално-психолошким теоријама (Хол и Линдзи, 1983), тако да јединица проучавања није личност, већ међусобна ситуација.

Кател је истицао да психолошка наука захтева прецизност мерења, ваљаност објашњавања понашања и поузданост предви-

Ћања (Cattell & Kline, 1977). За потребе мерења и истраживања личности користе се бројне технике: мере самопроцене, скале процене, упитници, инвентари личности, тестови личности. Инвентари представљају инструмент који мери неколико конструката (концепата, димензија личности, вредности, мотивације...). Пример је NEO-PI-R који мери пет димензија личности или Ајзенков EPQ. Тестови личности могу бити објективни, пример Кателов 16PF и пројективни, уз помоћ које се на заобилазан, посредан начин дијагностификују дубинске особине личности. Неки од најпознатијих пројективних тестова су: Роршахов тест, Маховер тест цртежа људске фигуре, Тест недовршених реченица, Тест тематске аперцепције и Розенцвајгов тест.

Један од наших најистакнутијих психометричара, проф. др Петар Костић, бавио се конструкцијом и адаптацијом психолошких мерних инструмената за процену личности. У тексту који следи приказана су два инструмента која је он конструисао и адаптирао – Структурални тест личности и Маховер техника.

СТРУКТУРАЛНИ ТЕСТ ЛИЧНОСТИ

Структурални тест личности настао је као резултат тридесетогодишње праксе и истраживања, услед наставних и практичних захтева који су се постављали пред ауторе теста (Костић, Ранђеловић, Влајић, 2012).

Крајем 80-их година XX века јавила се потреба за што објективнијим описом кандидата приликом селекције припадника специјалних војних и полицијских јединица, где се од психолога очекивало да пружи податке о реалним могућностима сваког кандидата. У сличној позицији нашли су се и школски психолози у основним и средњим школама, приликом усмеравања ученика током професионалних опредељења у завршним разредима (Костић, Влајић, Ранђеловић, 2011). Наставни аспект разлога за конструкцију Структуралног теста личности (СТЛ) тицао се потребе да наставници, у оквирима својих предмета (психометрија, методологија и психологија индивидуалних разлика), студентима, а будућим психолозима, покажу како се употребљава и како функционишу професионални алати (тестови) психолога (Костић и др., 2012).

Особеност СТЛ-а је та што представља тест личности који је утемељен на три, у савременој психологији доминантна, модела структуре личности – лексичком (Digman, Costa, McCrae), биосо-

цијалном (Cloninger) и кружном (циркумплекс, Plutchih). Иако постоји велики број тестова који се ослањају на поменуте теорије личности, до сада није конструисан ни један тест личности који би истовремено покрио све релевантне аспекте предвиђене поменутим моделима (Костић и др., 2012). Једно од ограничења тестова личности огледа се у могућности да испитаници „штелују“ своје одговоре, односно да одговарају на друштвено прихватљив начин. Особе са израженијом вербалном интелигенцијом, које имају животног или психолошког знања и искуства, могу лажирати одговоре на тесту личности „гланцањем тестовне фасаде“ (Berger, 1989). Конструкција СТЛ-а представља покушај контроле давања социјално пожељних одговора и приказивања себе у складу са одређеном улогом прокламованом контексту. Својим адекватним метријским карактеристикама, СТЛ обезбеђује мерење релативно стабилних облика понашања која су подложна лажирању (склоност криминалу, отпорност на стрес, лагање, беспринципијелни прагматизам...) (Костић и др., 2012).

СТЛ сачињавају три независна теста која су се до сада независно користила у психолошкој пракси. То су:

- 1) Петофакторски модел развијен под лексичком парадигмом, а по узору на НЕО-ПИ Р Косте и МекКрија (Кнежевић, Дžамонђа-Игњатовић, Ђурић-Јоћић, 2004);
- 2) Седмофакторски модел (четири димензије темперамента и три карактера) Клонинџеровог психо-биолошког приступа (Smederevac i Mitrović, 2006);
- 3) Плучиков реформисани тест профил индекс емоција ПИЕ-СРС84 (Plutchih, 1989).

Четврта структура у овом тесту личности су три контролне скале: а) грубе пажње; б) испитаничке поузданости (ПИ); ц) скала неодлучних одговора (ТРИЦЕ). Дакле, укупно 23 скале са укупно 274 ставке. Ставке су формулисане тако да испитаник на сваку од њих одговара на скали Ликертовог типа (1 – тврдња је потпуно нетачна; 2 – тврдња је углавном нетачна; 3 – тврдња је таква да је подједнако и тачна и нетачна или не могу да се одлучим; 4 – тврдња је углавном тачна; 5 – тврдња је у потпуности тачна). Тест има два формата (самоопис и опис другог), две форме (онлајн и папир-оловка) и три језика (српски, мађарски и хрватски). Предности онлајн теста су те што нема прескакања одговора, нема одговора ван распона скале (од 1 до 5) и подаци су одмах након попуњавања упитника доступни за обраду. Једина разлика изме-

ђу „самоописа“ и „описа другог“, осим упутства, јесте у грама- тичком лицу формулације ставки. На пример „Она (односи се на особу коју треба описати) неће манипулисати људима да добије оно што јој треба“ (опис другог); „Нећу манипулисати људима да добијем оно што мени треба“ (самоопис, ја нећу...). Тест је стан- дардизован на узорку од преко 6.000 испитаника и поседује со- лидне метријске карактеристике (Костић и др., 2012). Поузданост скала теста (α) креће се од .704 (самоконтрола) до .868 (агреси- ја), $AS-\alpha=.815$ $SD-\alpha=.419$. Конкурентска ваљаност спрам оригиналних скала креће се у распону од $r=.371$ (духовност) до $r=.817$ (екстраверзија), $AS-r=.558$, $SD-r=.151$ (Костић, Ранђеловић, Јеремиић, Костић, 2015).

Димензије скала СТЛ су следеће: Димензије Нормановог моде- ла Великих пет (Big Five, Costa, McCrae), лексички приступ:

- 1) Неуротицизам (N) – емоционална нестабилност, особу са ви- шим скором на овој димензији одликује понашање које је страшљиво, огорчено, гневно, с осећањем кривице, тужно, беспомоћно, узнемирено, импулсивно и осетљиво на све жи- вотне тешкоће и проблеме;
- 2) Екстраверзија (E) – особе са високим скоровима на овој димен- зији су другим људима сусретљиве, топле, дружељубиве, асертивне, снажног активитета, са пуно позитивних емоција и са високом жудњом са снажним стимулусима из спољне средине;
- 3) Отвореност ка искуству (O) – особе са високим скоровима на овој димензији одликује богатство унутрашњег света, есте- тичност, сложен емотивни живот, отпор према рутини, интеле- лектуална радозналост и склоност надличним вредностима. Отвореност је увек у позитивној корелацији са објективним емпиријским когнитивним достигнућима, па чак и за профе- сионалним опредељењима (културолошка, литетарална и на- учна);
- 4) Пријатност (A) – добронамерност спрам људи, интерперсо- нално поштење, искреност, несебичност, скромност и актив- на брига за добробит људи из интерперсоналног поља;
- 5) Савесност (C) – самопоуздање у сопствену ефикасност, интер- ни локус контроле, осећање дужности, поштење, спремност за напоран и истрајан рад, самодисциплина и самоконтрола.

Димензије Клонинџеровог седмофакторског модела, модел биосоцијалног учења:

- 6) Авантуризам (NC) – радозналост, импулсивност, оптимизам и активно тражење новина и авантура. У ЦНС-у доминира неуротрансмитер допамин;
- 7) Страховање (NA) – песимизам, несигурност и неодлучност, интерперсонална стидљивост и склоност брзом замарању, те потреба за прекидима активности. Серотонин је најактивнији неуротрансмитер у ЦНС-у;
- 8) Љубав (RD) – приврженост пријатељима, сентиментална расположења, срдачност и љубазност према другима и посвећеност пријатељима идејама и акцијама. Норадреналин као доминантан неуротрансмитер;
- 9) Упорност (PE) – марљивост, висок ниво аспирација понекад у нескладу са могућностима, истрајност и упорност вођена циљевима и сликом о себи;
- 10) Самоконтрола (SD) – одговорност, постојаност и склад понашања, одлучна и снажна воља и предузимљивост, промишљеност акција и планирање живота;
- 11) Сарађивање (CO) – толерантно, емпатично и саосећајно прихватање других, посвећеност тимском раду, принципима вођено понашање и прихватање свог дела одговорности за успех заједничких напора;
- 12) Духовност (ST) – надлична идентификација, самосвесност и свесност јединственог поретка света, веровање у ванчулно и онострано и склоност религиозном тумачењу света науштрб научног и рационално-логичког.

Димензије осам Плучикових основних емоција:

- 1) Инкорпорација – друштвеност, послушност, срдачност;
- 2) Заштита – опрезност, послушност;
- 3) Оријентација – несигурност у себе, озлојеђеност, склоност препирању;
- 4) Лишавање – потиштеност, гризе се у себи;
- 5) Одбацивање – несигурност у себе, опрезност, склоност пустоловинама, сметеност;
- 6) Агресија – наглост, склоност пустоловинама;

- 7) Истраживање – опрезност, несигурност у себе, склоност пу-
столовинама, сметеност;
- 8) Репродукција – друштвеност, срдачност.

Контролне скале су:

- 1) Скала грубе (не)пажње (P) – Контрола пажљивости читања
ставки теста (Молимо Вас да прецртате број 1, 2, 3, 4 и 5! Ово је
ставка за контролу да ли пажљиво читате тврдње теста);
- 2) Скала испитаничке поузданости (PI) – показује у којој је мери
испитаник био усредсређен и марљив у приступу тестовној
ситуацији;
- 3) Неодлучни одговори (TR) – Испитаник често заокружује број
три: „не могу да се одлучим“.

ПРИМЕНА ИНСТРУМЕНТА

Примена СТЛ-а је широка. Тест одликује економичност задавања, релативно лака интерпретација добијених података. Може се користити за потребе истраживања, у дијагностичке сврхе, приликом професионалне селекције и оријентације, као и за праћење ефеката психотерапије и фармакотерапије. Предност примене СТЛ-а у истраживачке сврхе је та што покрива не само структуру црта већ и подручје људских емоција. Једно од истраживања где је примењиван овај тест било је истраживање које се бавило особинама личности и страхом од смрти код старијих особа (Костић и др., 2015). Димензије теста коришћене у овом истраживању су се показале као поуздане.

Тест налази примену и у дијагностици, као и у саветодавном и терапијском раду. Једна варијанта примене у таквом раду јесте „укрштена дијагностика парова“ по угледу на „дијадни Роршах“ Бергера и Павловића (1973, према: Костић и др., 2012) и то према следећем упутству: људски парови (љубавни, брачни, пословни...) најпре се испитају појединачно и самоописно. Затим, сваки припадник пара описује партнера као субјекта. Психолог затим у описима трага за оним цртама где је самоопис значајно различит од партнеровог описа да би се испитала неподударност као узрок и извор несклада у тимском функционисању. Након појединачне и укрштене дијагностике може се започети саветодавни или терапијски рад.

Када је у питању примена СТЛ-а за потребе професионалне оријентације, поступак тече у три корака: прво се задаје тест професионалних опредељења (ТПО-3, Костић и др., 2011), затим СТЛ, након чега се посматра склад између израженог професионалног опредељења и профила личности добијеног на тесту.

Тест налази своју примену у фармацеутској индустрији захваљујући свом трећем делу теста (ПИЕ), јер може да региструје промене емоционалних стања. Може се користити за доказивање анксиолитичког (смањење анксиозности), неуролептичког (смањење психомоторне узбуђености и агресије) или антидепресивног деловања неког лека (Костић и др., 2012). Поред тога, задавањем теста „пре и после“ може се пратити и ефикасност примењених психотерапијских техника.

Поред својих предности, СТЛ има и ограничења. Треба бити обазрив приликом доношења закључака који се ослањају искључиво на резултате теста, да не би дошло до занемаривања квалитативне стране стварности. Препорука је да се увек у обзир узме више извора информација, као што је на пример интервју, посматрање или примена још неког инструмента, како би се видело јесу ли резултати међусобно у складу или не.

МАХОВЕР ТЕХНИКА – ЦРТЕЖ ЉУДСКЕ ФИГУРЕ

Потреба да се у оквиру експлорације личности као и психолошке дијагностике менталних обољења дође до што прецизнијих података резултирало је креирањем Маховер технике -- цртежа људске фигуре. Оригинална техника ауторке Карен Маховер је креирана са потребом да се сазна више о емотивним стањима, карактеристикама личности, синдромима и менталним обољењима клиничких пацијената са којима је Маховерова радила. Сматрала је да се управо анализом и интерпретацијом појединачних елемената цртежа људске фигуре, чији су аутори пацијенти, може сазнати више о њиховом унутрашњем свету. У то време је постојала техника анализе дечијих цртежа људске фигуре, ауторке Флоренс Гудинаф (1926), првобитно креирана за процену интелигенције код деце, у којој је Маховерова нашла инспирацију за свој рад. Поред бројних колега, који су се као и она бавили клиничком психологијом, једна је од ретких која је препознала потенцијал који би техника цртежа људске фигуре могла да има у психолошкој процени особина личности и дијагностичкој пракси. Дугогодишње искуство у болницама широм

Њујорка као и улога предавача на Универзитету у Њујорку довело је до тога да Махверова 1949. године публикује своју технику анализе цртежа људске фигуре. Своју пројективну технику базирала је на теоријским основама психоанализе Сигмунда Фројда, фокусирајући се на интерпретацију елемената цртежа главе, тела, екстремитета, али и на стил цртања, одећу и додатке одевној комбинацији (нпр. накит, шешир, машна, кравата, цигарета, лула...). У тежњи да сазна више о људској природи и усаврши своју технику, постоји анегдота која се везује за њу. Од сина Роберта, ког је добила у браку са својим студентом Соломоном Махвером, редовно је тражила да црта цртеже које је касније анализира. Због тога ју је називао „вештицом са рендгенским видом“ која је имала натприродну способност да у цртежима види оно што је аутору цртежа недокучиво и чега није свестан, те да су интерпретације биле углавном истините (Paul, 2010).

Мотивација проф. Петра Костића за адаптацију овог инструмента огледа се у популарности ове технике, која је у том тренутку била трећа најкоришћенија техника из „Приручника за психолошку батерију тестова за војну популацију“ после Плучиковог РИЕ-а и ММРП-201 Бергера и Бироа. У то време, као начелник Психолошке службе у Генералштабу Војске Југославије, увиђа потребу да се првобитна верзија технике адаптира како би се колегама психолозима омогућило коришћење материјала који је прилагођен популацији испитаника, као и да се први пут креирају инструкције за коришћење инструмента за групно задавање (Костић и Дивац, 1999). Свакако треба поменути и анегдоту која се веже за потребу да се изврши адаптација овог инструмента. „Разлог за дивље издавање овог Приручника није само тај што је већина војних психолога млада (дословно) и мање искусна већ и зато што су то у највећем броју колегинице, које, више објективно – мање субјективно, нису у прилици да се усавшавају или да прате стручну литературу“ (Костић и Дивац, 1999).

Уколико у анализи кренемо од поређења упутстава за интерпретацију која су дата у приручницима, види се јасна систематичност оба аутора, односно ауторке (Махверове) и коауторског пара (Костић и Дивац). У свом приручнику Махверова указује на важност:

- да се исти елементи код два испитаника не морају интерпретирати на идентичан начин;

- да особа која црта може нацртати себе какав јесте (реалног себе), каквог се замишља (идеалног себе), или неког из свог окружења;
- да приликом интерпретације треба упоредити цртеже које је продуковао испитаник по свим унапред датим параметрима;
- да се приликом интерпретације формира хипотеза која ће бити заснована не само на анализи цртежа већ и на додатним изворима о културном, социјалном, верском и др. пореклу испитаника (Weiner & Greene, 2017).

Костић и Дивац наводе да приликом интерпретације треба изабрати неки од понуђених интерпретационих оквира (Бергер, 1984, према: Костић и Дивац, 1999) водећи рачуна о томе да се интерпретација може извршити:

- са циљем описа личности испитаника у датом моменту живота;
- са циљем описа испитаниковог „ЈА“, његовог идентитета и доживљаја властитог тела;
- са циљем описа актуелне животне ситуације испитаника;
- с обзиром на циљ испитивања у ком испитаник учествује;
- са циљем описа развојних специфичности;
- у складу са психоаналитичким приступом описа личности (у складу је са препорукама које је у свом приручнику дала Махверова).

Оно на шта аутори упућују тумаче цртежа, ослањајући се на предлоге интерпретационих оквира Бергера, јесте да се пре самог задавања теста одреде за један од приступа интерпретацији цртежа, уз препоруку да се психоаналитички приступ не препоручује лаицима, психолозима почетницима, али и психолозима који немају дугогодишње искуство у клиничкој пракси или одговарајућу едукацију из психоанализе.

Тодоровићева (1973) предлаже три интерпретациона оквира. Први оквир се односи на *Импресионистички* приступ опису личности на основу општег утиска који цртеж оставља на процењивача. Други приступ је *Дескриптивни*, психоаналитички оријентисан опис личности заснован на анализи појединачних елемената из цртежа. Трећи оквир је *Синтептички* и базира се на описивању цртежа испитаника, као и на тумачењу података из пропратног интервјуа. Имајући у виду предлог Тодоровићеве

спроведено је истраживање у ком је опис личности дијагностикованих неуротичара, заснован на проценама психијатара, коришћен као критеријум ваљаности. Добијени резултати указују на то да је корелација са критеријумом ваљаности описа личности највиша када се користи синтетички интерпретациони оквир. Претпостављамо да су ови резултати охрабрили ауторе да приручник приреде на тај начин да се уз сваки елемент на цртежу да појашњење значења у једној реченици. Ипак, неки елементи имају и по неколико могућих интерпретација. Узимајући у обзир податке из интервјуа који је вођен са испитаником и одабраног интерпретационог оквира, тумач цртежа бира једну од понуђених интерпретација (Костић и Дивац, 1999).

ИНСТРУКЦИЈЕ ЗА ЦРТАЊЕ

Када говоримо о инструкцијама које се дају испитанику, Маховерова је од својих испитаника тражила да, пошто прибележи њихове основне податке, нацртају особу („Draw a person“). У току цртања на папиру је бележила време цртања, основне спонтане коментаре испитаника, која је фигура прва нацртана, редослед цртања делова тела... Када испитаник заврши са цртањем прве фигуре добија инструкцију да нацрта особу супротног пола.

Костић и Дивац су пре самог почетка цртања имали сличну процедуру бележења података о испитанику. Оно што разликује ове инструкције је то што су приликом адаптације Костић и Дивац увели још један задатак испитанику, тражећи од њега да прво нацрта дрво. Због отпора испитаника да цртају или покушаја да се одупру тестирању уз изговоре да не умеју да цртају, овај додатни задатак је имао улогу да опусте испитаника. Само цртање дрвета није имало никакву дијагностичку улогу. Такође, инструкције су се разликовале и по томе што је испитанику речено „Нацртајте целу људску фигуру“. Разлог за овакву инструкцију је то што се дешавало да су код Маховеорове испитаници цртали само главу, па би после тога добијали додатну инструкцију да употпуне цртеж. На тај начин се може променити пропорција делова тела на цртежу, или се јавити потреба испитаника да обрише свој цртеж и нацрта га опет, што може да утиче на интерпретацију (Костић и Дивац, 1999).

Упутство за вођење испитаника са испитаником након завршетка цртања је сличан у оба приручника. Од испитаника се тражи да исприча причу о особи коју је нацртао. Уколико испитаник одбија да исприча причу охрабрује се постављањем питања из по-

лустандардизованог упитника. Нека питања имају и потпитања, како би се стекао јаснији увид у животне околности испитаника. Испитаник има задатак да исприча причу о обе нацртане фигуре. Инструкција коју испитаник добија гласи: „*Ispricajte priču o ovoj osobi kao da je glavni junak u nekom romanu, drami ili filmu*“ (Костић и Дивац, 1999).

Нека питања из упитника се не односе на нацртану фигуру већ на испитаника (Machover, 1949; Костић и Дивац, 1999).

Пример питања из упитника која се односе на асоцијације на цртеже:

1) Колико има година особа на цртежу?	7) Да ли је снажан?
2) Чиме се бави?	8) Који део тела му је најбољи и зашто?
3) Да ли је у браку?	9) Да ли је нервозан?
4) До ког нивоа школовања је стигао?	10) Шта га љути?
5) Да ли је бистар?	11) Шта су му најгоре навике?
6) Да ли је згодан?	12) Које су му највеће жеље?

Пример питања из упитника која се односе на самооцену испитаника:

- 1) Који је најгори део твог тела?
- 2) Које су ти добре стране?

УПУТСТВО ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ ЦРТЕЖА

У оригиналном приручнику упутство за интерпретацију почиње уводним напоменама које се односе на инструкцију да се пажња посвети: брзини покрета приликом цртања, притискању, пуноћи линија, променљивости пуноће линије, редоследу цртања делова фигуре, положају фигуре, употреби позадине или подлоге приликом цртања људске фигуре, положају екстремитета у односу на тело, да ли је фигура приказана *ан фас* или у профилу. Код адаптиране верзије изостаје упутство да се прате сви ови знаци. Ипак, сви они су категорисани и налазе се у делу за интерпретацију знакова и значења.

Попис груписаних знакова са могућим интерпретацијама се поклапају у обе верзије инструмента. За адаптирану верзију се

може рећи да је прегледније урађена, јер се поред сваке групе знакова налази и опис могућих приказа као и њихове интерпретационе верзије. Укупно има 289 јединица (описа знакова тј. карактеристика на цртежу) груписаних у 9 категорија (Костић и Дивац, 1999). Групе знакова за анализу су поређане тако да се са интерпретацијом креће одозго на доле, односно од главе до пете. После груписаних знакова који реферирају на делове тела, налазе се групе знакова које се односе на додатке фигури, на стил цртања и поређење нацртаних фигура. У наредним редовима ће бити наведене групе знакова за анализу као и поједини примери елемената који се анализирају. Групе су:

- 1) Глава (11 јединица) пример јединица (*Глава неадекватно нацртана, Велика глава*);
- 2) Делови лица – социјалне карактеристике са подгрупама (81 јединица):
 - општи знаци (*Помно обрађена обележја главе, Нејасне црте лица*),
 - коса (*Наилашавање косе, Озбиљна и оскудна фризура*),
 - израз лица (*Појачавање или ујадљиво исцртавање чела (на фигури из профилу)*),
 - обрве (*Доштеране обрве, Уздигнуће обрве*),
 - трепавице (*Исцртавање трепавица*),
 - очи (*Очи широм отворене са изразом будног изражења, Исцртавање очију*),
 - уши (*Изоставање увеш, Детаљна обрада увеша*),
 - нос (*Ујадљив нос, Претерано дуљак нос*),
 - уста (*Исцртавање уста (величином и отвором), Исцртавање уста, уошће*),
 - усне (*Проширене усне са појасном линијом, Усне у облику фалуса*),
 - брада (подбрадак) (*Наилашен подбрадак на женској фигури, Раздељена брада*),
 - адамова јадучица (*Поседан интерес за адамову јадучицу на ж/ф*),
 - врат (*Графичко налашавање вратца, Крајак, ненаилашен врат*);
- 3) Екстремитети – обележја друштвених контаката са подгрупам (52 јединице):
 - општи знаци (*Машиновија слика покрећа и крећања руку и ногу*),
 - руке и шаке (*Руке и шаке осенчене, Руке у хејовима или иза леђа*),

- прсти на руци (*Прсти без шаке, Заиварање прстију у шаку*),
 - ноге и стопала (*Велика стојала или мала стојала*),
 - прсти на ногама (*Видљиви ножни прсти на фијури која није јола*);
- 4) Остали делови тела са подгрупама (37 јединица)
- труп (*Заобљена фијура ируја, Мршав ируј (само кост и кожа)*),
 - рамена (*Широка, масивна рамена, Најлашавање рамена*),
 - груди (*Брисање, сенчење, враћање на ируди, Најлашене ируди и карлични иредео*),
 - струк (*Ситрук који најлашава одвајање јорње и одоње дела ишела*),
 - бедра и стражњица (*Жена са развијеном карлицом*),
 - зглобови (*Приказивање зглобова*),
 - анатомске индикације (унутрашњих органа) (*Полни орани у цршежу*);
- 5) Одећа и други детаљи са подгрупама (31 јединица):
- општи знаци (*Кицошка и модерна одећа, Ако цршач заишиа „оде-ло или не“*),
 - кравата (*Цршање кравате, Скуйљена кравата*),
 - дугмад (*Исиакнуша койча у виду црној дуимеша иамо иде је иу-иак*),
 - џепови (*Поседан ирејман џејова*),
 - шешир, лула, штап, оружје и ципеле (*Шешир одугара од друје одеће*);
- 6) Структурни и формални аспекти са подгрупама (37 јединица)
- тема (*Погордно приказивање фијура*),
 - величина и место фигуре на листу папира (*Мешо фијуре*),
 - акција и кретање (*Сшаиичне фијуре, Фијуре које се „показују“*),
 - редослед цртања делова фигуре (*Скакање без илана по црше-жу*),
 - симетрија (*Почињање цршежа доиеривањем једне иолазне схеме (армаијуре)*),
 - средишња вертикална линија (*Најлашавање средишне линије*);
- 7) Положај фигуре (положај особе у њеном свету) са подгрупама (20 јединица)
- општи знаци (*Наишуша фијура, Тесно ириљудљене ноје на женској фијура*),

- перспектива (*Профил, Глава у профилу, шела анфас*),
 - тип линије (*Дебела, шешка линија, Нејасна линија*);
- 8) Индикатори конфликта (14 јединица) (*Брисање, Сенчење граница одела*);
- 9) Третман М/Ф (мушка фигура) и Ж/Ф (женска фигура) (6 јединица) (*Прво цртање фигуре сојсйвеној пола, Појачана ж/ф, а ослабљена м/ф*).

Оно што представља допринос читљивости и прегледности при интерпретацији знакова на цртежу у адаптираној верзији је и то што су аутори понудили опис 5 графомоторних синдрома. У оригиналној верзији инструмента уз интерпретацију знакова, у оквиру сваке од наведених група, процењивачима је дат опис синдрома ком може да припада испитаник. Имајући у виду да се ради о више могућих интерпретација знакова, што значи да се они могу повезати са више синдрома, претпостављамо да би процењивачу, поготову неискусном, процес тумачења био знатно отежан. Због тога сматрамо да груписање специфичних карактеристика приликом цртања фигура у појединачне синдроме много олакшава процес финалне интерпретације. Према Бергеру (1984) синдроми су: неуроза, депресија, шизофренија, параноја и органска оштећења.

ПРИМЕНА ИНСТРУМЕНТА

Маховер техника има своје предности и своје мане. Њена предност је лакоћа задавања и интерпретирања резултата. Међутим, њени недостаци се огледају у томе што се не може самостално користити за дијагностиковање клиничких поремећаја или описа личности. Ипак, њено коришћење као обавезног члана батерије тестова за процену личности се не доводи у питање.

Важност овог инструмента се огледа у томе што је уврштен у батерију тестова на основу чијих резултата је донесена одлука о изрицању законски прописаних санкција старијим малолетницима и млађим пунолетницима у БиХ. Тачније, адаптирана верзија инструмента је коришћена приликом процене структуре и динамике личности малолетних деликвената у сврху планирања третмана и израде индивидуалног плана и програма за малолетнике (Bijedić, Kovačević, Kuralić-Čišić, Muftić, Husić, 2017).

Резултати истраживања о ризичним облицима сексуалног понашања у затвору у Тузли указују да се применом адаптиране верзије Маховер технике – цртеж људске фигуре може открити

више о конфликтима у сексуалном функционисању код затвореника. Тачније, резултати указују на конфузију по питању сексуалног идентитета код затвореника окарактерисаних као „затворска проститутка“ и „затворски макро“ (Berberović, 2014).

Неки радови стручњака из области клиничке психологије приказују анализе ликовне експресије пацијената са дијагнозом шизофреније пре и после хоспитализације (Сук-Јовановић & Ђокић, 2002) или анализом и додатних цртежа насталих у критичним фазама током хоспитализације (Samardžić, 2012).

Навођењем горепоменутих радова указује се на то да се техника користи са различитим циљевима. Тачније, првобитна жеља професора Костића приликом адаптације Маховер технике је да заживи њено коришћење и у истраживачке сврхе, а не само дијагностичке, што је донекле и остварено.

ЗАКЉУЧАК

Велики је допринос науци од стране професора Костића и његових сарадника када је у питању тестирање личности. Конструкцијом нових и адаптацијом већ постојећих инструмената за наше потребе омогућио је стручњацима и истраживачима лакшу и бољу експлорацију личности.

Конструкцијом Структуралног теста личности изашао је из доград постављених оквира у тестирању личности и први направио модел који се ослања на сва три доминантна модела – лексички, биолошки и кружни. СТЛ сачињавају три независна теста коришћена у психолошкој пракси, Петофакторски модел развијен под лексичком парадигмом, Седмофакторски модел (четири димензије темперамента и три карактера) и Плучиков реформисани тест профил индекс емоција. Тест одликује економичност задавања, релативно лака интерпретација добијених података. Још једна од предности СТЛ-а јесте покушај контроле давања социјално пожељних одговора и приказивања себе у складу са улогом коју захтева контекст. Може се користити за потребе истраживања, у дијагностичке сврхе, приликом професионалне селекције и оријентације, као и за праћење ефеката психотерапије и фармакотерапије.

Са друге стране, за адаптирану верзију Маховер теста – цртежа људске фигуре можемо рећи да су аутори осигурали процењивачима све предности које је имала оригинална верзија инструмента, покушавајући да минимизирају њене недостатке. Оно што је њихов лични допринос унапређењу ове технике је прилагођавање интерпретација цртежа психолозима без искуства у

клиничкој пракси, психолозима без психоаналитичке едукације, као и студентима психологије.

Могуће интерпретације знакова дате су у табелама, подељене по деловима тела тако да се процењивачу умногоме олакшава проналажење значења за сваки анализирани елемент. Уколико би то желео, а било би пожељно то урадити, процењивач је могао направити чек-листу знакова, одмах поред цртежа који анализира, у коју би нумерисао све знакове са цртежа испитаника, а потом и њихова значења. Овај вид приказа података умногоме повећава ефикасност коришћења инструмента, а среће се у адаптираној верзији.

Оно што издваја овај приручник је и то што су аутори сматрали излишним писање теоријских разматрања везаних за особине личности, значај пројективних техника у експлорацији личности, историјат саме методе цртежа људске фигуре или значај симбола у цртежима као важних психолошких података о испитанику. Међутим, оно што су аутори сматрали важним је чињеница да се на начин на који су они конструисали упутства за тумачење симбола на цртежима омогућава коришћење Маховер технике за групно задавање са циљем спровођења истраживања и емпиријских студија. Ипак, треба напоменути да се у случају групног задавања јавља немогућност интерпретације неких домена цртања као што су нпр. редослед цртања делова фигуре, учесталост брисања приликом цртања, брзина цртања што представља ману адаптиране верзије инструмента.

Важан искорак у адаптираној верзији инструмента у односу на оригиналну је упозорење да се код уметника или професионалних цртача мора узети у обзир вештина приказа људске фигуре, те да се може констатовати да такви цртежи често немају дијагностичку пројективну вредност.

Када је у питању тестирање личности, и сам професор Костић је напомињао да треба бити обазрив приликом доношења крајњих закључака и не ослањати се само на један тест. Своје мишљење стручњак би требало да формира узимајући у обзир понашање и постигнуће испитаника у реалном животу. Ово се посебно истиче у примени Маховер технике која се не може самостално користити за дијагностиковање клиничких поремећаја или описа личности. Ипак, њено коришћење као обавезног члана батерије тестова за процену личности се не доводи у питање.

- ЛИТЕРАТУРА Костић, П., Влајић, А., Ранђеловић, Д. (2011). *Приручник за шесет професионалних одређења ТПО-3*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Костић, П. и Дивац, М. (1999). *Практикум Махвер шесет – цртеж људске фигуре*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Костић, П., Ранђеловић, Д., Влајић, А. (2012). Психометријска стандардизација структуралног теста личности. У: *Психолошка исцртавања учења и њихова, зборник радова са научној скупи са међународним учешћем (201–225)*. Бања Лука: Филозофски факултет у Бања Луци – Друштво психолога Републике Српске.
- Костић, П., Ранђеловић, Д., Влајић, А. (2012): *Приручник за структурални шесет личности (СТЛ)*. Преузето са www.psychometric.com
- Костић, С., Ранђеловић, Д., Јеремич, В., Костић, Б. (2015). Особине личности и страх од смрти код старих особа. У: Б. Јовановић (ур.), *Старење и квалитет живота: транзиција и евроинтеграције, међународни тематски зборник (45–66)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Хол, К. и Линдзи, Г. (1983). *Теорије личности*. Београд: Нолит.
- Berberović, Dž. (2014). Seks iza rešetaka: fenomeni „zatvorske prostitutke“ i „zatvorskog makroa“. У: *Zbornik radova XX Empirijska istraživanja u psihologiji*. Београд: Филозофски факултет, 120-125.
- Berger, J. (1989). *Психодиагностика*. Београд: Нолит.
- Bijedić, M., Kovačević, R., Kuralić-Čišić, L., Muftić, E., Husić, D. (2017). *Procjena i tretman maloljetnika prilikom izvršenja sankcije*. Tuzla: Biro za ljudska prava – „OFF-SET“.
- Cattell, R. B. & Kline, P. E. (1977). *The scientific analysis of personality and motivation*. Academic Press.
- Ćuk-Jovanović, L. & Đokić, K. (2002). Psihopatologija likovne ekspresije. *Engrami*, 24 (3–4), 81–88.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Београд: Centar za primenjenu psihologiju.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure: A method of personality investigation*. Charles C Thomas Publisher.
- Paul, A. M. (2010). *The cult of personality testing: How personality tests are leading us to miseducate our children, mismanage our companies, and misunderstand ourselves*. Simon and Schuster.
- Plutchik, R. (1989). *Measuring emotions and their derivatives*. Academic Press.
- Repišti, S. (2016). *Психологија личности: Теорија и емпирија*. Podgorica: autorsko izdanje.
- Rot, N. (1969). *Психологија личности (Vol. 2)*. Београд: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Samardžić, S. (2012). Likovna ekspresija u proceni psihotičnog razvoja (prikaz slučaja). 2. Kongres psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem, 197.

Smederevac, S. & Mitrović, D. (2006). *Ličnost – metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Weiner, I. B. & Greene, R. L. (2017). *Handbook of personality assessment*. John Wiley & Sons.

Wiggins, J. S. (1996). An informal history of the interpersonal circumplex tradition. *Journal of personality assessment*, 66 (2), 217–233.

KRISTINA Ž. RANĐELOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

TIJANA R. TODIĆ JAKŠIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

OVERVIEW OF PERSONALITY ASSESSMENT INSTRUMENTS
- STRUCTURAL PERSONALITY TEST AND MAHOVER

There are differences among psychologists in defining the term personality. The argumentative system of assumptions about personality components and their mutual interaction and/or development is called theory of personality. In personality psychology, we can talk about personality models, which mostly relate to the structure of personality, and quality models must meet the conditions that qualitative theories fulfill. Some of the contemporary models are lexical, biosocial and circular. Katel pointed out that psychological science requires measurement precision, validity of explaining behavior, and reliability of predictions. A number of techniques are used for measuring and researching personality. Inventories are an instrument that measures several constructs. Personality tests can be objective and projective, with the help of which bypass, indirectly diagnose in-depth personality traits. The aim of this paper was to present two instruments (objective and projective) for personality assessment, designed (Structural Personality Test) and adapted (Machover Technique) by Professor Kostić. The motives for the construction and adaptation of the instruments will be discussed, as well as their structure and description of the instruments. This article also presents a comparison of the adapted Machover technique

by Professor Kostic with the original version by author Karen Machover. Also, it will be discuss the possibilities of applying the instruments for practical and scientific research purposes, outlining their advantages and disadvantages.

KEYWORDS: personality assessment; Professor Petar Kostić; Structural Personality Test; Machover Technique.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЛЕНА Љ. МИНИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ТАНАТОС – НАГОН СМРТИ

Монографија под називом *Танаџос - нагон смрти* аутора Константина Момировића, Петра Костића и Анкице Хошек већ самим својим називом интригира и позива на читање, проучавање и размишљање о вечитој теми смрти и нагона за уништењем, разарањем и повређивањем себе и других. Аутори монографије у основи се даве агресивним понашањем (убилачким – хетеро-агресијом и самоубилачким – аутоагресијом) као друштвеном појавом која привлачи пажњу великог броја научника, истраживача, наставника, родитеља итд., управо због све веће учесталости, нарочито међу млађом (омладинском) популацијом. Како сами аутори наводе, монографија је написана са основним циљем да се њени резултати (ис)користе ради превенције насиља у нашој средини. Нарочито је истакнут значај превентивног рада са младима како би се негативне и веома сложене последице насиља спречиле и/или ублажиле. Аутори истичу да се добијени резултати истраживања и изведени закључци који су изнесени у монографији могу искористити не само за потребе превенције и неопходних превентивних мера већ и за селекцију људи и то у оним подручјима у којима је агресивност значајан фактор ризика (као што је војска, полиција и слично). Такође, аутори у монографији истичу да предложене технике мерења агресивности треба даље усавршавати, како би се повећала могућност њихове

¹ jelena.minic@pr.ac.rs

Приказ је примљен 23. септембра 2019, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 3. децембра 2019.

примене у превентивном и прогностичком смислу, нарочито када је насилништво код младих у питању.

На самом почетку монографије видљива је систематичност и јасност идеје водиле, истакнуте у формулисању пет основних истраживачких питања које аутори на страницама монографије детаљно научно и методолошки обрађују, долазећи до емпиријских потврда почетних хипотеза и недвосмислених одговора на постављена питања с почетка монографије. Наиме, питања које аутори Константин Момировић, Петар Костић и Анкица Хошек постављају су: 1. Како ће власти земаља спроводити превенцију младалачке насилности ако нема препознавања насилника у школама? 2. Да ли постоји економичан начин да се препозна 3 до 5 % младих насилника у нашој средини? 3. Како препознати болесне насилнике пре него што симптоми њихове болести постану ужасна стварност? 4. Има ли начина да се потенцијал зла мери пре него што постане остварен? 5. Могу ли се тестовима детектовати особе подложне ауторитетима и спремне да за ауторитете учине све?

Издавач монографије је Центар за примењену психологију из Београда. Монографија је издата 2007. године, а има укупно 140 страна. Поред Предговора, Закључне дискусије, Литературе (155 коришћених референци) и Прилога (Скале убилачке и самоубилачке модуларације нагона смрти, описа личности испитаника намењен њему самом и описа личности испитаника намењен психологу) монографија има и пет суштинских делова (поглавља), који у ствари представљају 5 научних радова који имају за циљ да одговоре на постављена истраживачка питања представљена у Предговору аутора. Поменути делови, тј. поглавља у монографији представљени су под следећим називима: 1. *Најон смрти: Генеза једној осјораваној конструкцији* (Костић, П. и Момировић, К.), 2. *Метријске карактеристике тешкова самоубилачке и убилачке модуларације најона смрти* (Момировић, К., Костић, П. и Хошек, А.), 3. *Емпиријски докази о егзистенцији и заједничко језгро самоубилачке и убилачке модуларације најона смрти* (Хошек, А., Момировић, К. и Костић, П.), 4. *Релације убилачке и самоубилачке модуларације најона смрти сјрам њихофакторској модела личности* (Костић, П., Момировић, К. и Хошек, А.) и 5. *Тешковне норме самоубилачке и убилачке модуларације најона смрти* (Момировић, К., Костић, П. и Хошек, А.).

У делу монографије – *Најон смрти: Генеза једној осјораваној конструкцији*, аутори Костић и Момировић разматрају питања да ли је агресија мотив, нагон или нешто треће или и једно и друго, за-

тим се даве генезом нагона смрти у Фројдовом делу, као и другим облицима агресивног понашања изведених из Фројдове теорије. Такође, аутори се даве и генезом агресивности и нагона смрти и у делима осталих психоаналитичара, уз посебно истицање питања ко, како и зашто прихвата агресивност, а оспорава Танатос. Аутори се у овом поглављу монографије даве и биологијом агресивности, као и нормалним и патолошким у агресији. Аутори завршавају ово поглавље износећи одређене хипотетичке закључке од којих се издвајају следећи: „извесни нивои агресивности у сваком од нас су услов биолошког опстанка и сви правци психологије и сви значајни психолози, психијатри, социолози и филозофи имају понешто да кажу о људској агресивности“ (стр. 44).

У делу монографије – *Метријске карактеристике њесџова самоубилачке и убилачке модулације нагона смрти*, аутори Момировић, Костић и Хошек разматрају, како и са назив каже, метријске карактеристике скале самоубилачке и убилачке модулације нагона смрти. Узорак испитаника у овом истраживању су чинили војници (N=531) старости од 19 до 27 година. Аутори закључују да је „психометријски изводљиво операционализовати обе модулације нагона смрти“ (стр. 57). Скала самоубилачке модулације нагона смрти (скр. ССТ) показала је убедљиве метријске карактеристике у погледу репрезентативности и поузданости, а Скала убилачке модулације нагона смрти (скр. СУТ) у погледу дискриминативности и информативности. Аутори закључују да су метријске карактеристике обе скале и Скале убилачке и самоубилачке модулације нагона смрти задовољавајуће и да омогућавају њихову примену у професионалној пракси.

У делу монографије – *Емпиријски докази о еџисџенџији и заједничко језџро самоубилачке и убилачке модулације нагона смрти*, аутори Хошек, Момировић и Костић износе доказе да постоји заједничко језџро и тесна повезаност обе модулације нагона смрти и да су самоубилачке тенденције доминантније од убилачких. Аутори долазе до ових закључака кроз истраживање које је спроведено на узорку од 567 испитаника мушког пола, старости од 19 до 27 година. Добијене резултате тумаче на следећи начин: убилачке и самоубилачке модулације су „манифестне варијабле једне исте, латентне, коју оличава нагон смрти“ (стр. 64). Доминантност самоубилачких тенденција у односу на убилачке аутори објашњавају унутрашњом потребом људских бића за самоуниште-

њем, док је уништење другог „пука замена детерминисана снагом жеље за сопственим самоодржањем“ (стр. 65).

У делу монографије – *Релације убилачке и самоубилачке модулације нагона смрти сирам психопатичкој моделу личности*, аутори Костић, Момировић и Хошек баве се везама убилачких и самоубилачких модулација нагона смрти са димензијама личности – „Великих пет“. Истраживање је спроведено на узорку од 608 испитаника, 400 испитаника мушког пола и 208 испитаника женског пола. Закључак истраживања је да постоје високи ефекти структуре личности на агресивно понашање и да је „агресивно понашање, операционализовано Фројдовим конструктом нагона смрти, тако чврсто уткано у структуру личности његових актера“ (стр. 86). Такође, аутори закључују да се добијени резултати могу искористити за прогнозу нивоа модалитета нагона смрти и то у истраживаче, али и практичне сврхе, као што су превенција и селекција.

У делу монографије – *Тестовне норме самоубилачке и убилачке модулације нагона смрти*, аутори Момировић, Костић и Хошек баве се нормирањем, тј. одређивањем тестовних норми или баждарењем скала самоубилачке и убилачке модулације нагона смрти. У овом делу су, између осталог, дате, тј. приказане табеле норми према полу за убилачке и самоубилачке модулације нагона смрти, као и полне разлике у доменама и аспектима личности између мушкараца и жена.

Кроз наведене делове монографије аутори су одговорили јасно, систематично и емпиријски на постављена истраживачка питања с почетка монографије. Наиме, аутори закључују да се мерењем могу препознати насилници у америчким и француским школама (узети су подаци АФТ-а, тј. Америчког савеза наставника и њиховог извештаја о насиљу и последицама насиља), да се може идентификовати 3 до 5% младих насилника у нашој средини, затим да се могу открити или разоткрити зли насилници. Такође, оно што је, чини се важно, јесу и одговори да се потенцијал насилништва може мерити и да постоје одређени знаци којима се могу препознати особе које су до те мере подложне утицају ауторитета да су спремне крајње некритички да учине све оно што ауторитети од њих захтевају.

На самом крају, аутори монографије Константин Момировић, Петар Костић и Анкица Хошек закључују да је агресија наслеђен, биолошки детерминисан и укорењен потенцијал сваког појединца, који обликује, усмерава, моделира, појачава или снижава сре-

дина у којој појединац одраста и живи. Аутори завршавају своју монографију следећом реченицом: „људска деструкција је зло без кога човечанство не може, али може научити да живи с њом, да је мери, контролише и каналише тако да оптимализује баланс штете и користи од ње“ (стр. 123). Читалац ове монографије управо може стећи утисак да су њени аутори учинили важан корак у мерењу људске деструкције, који значајно може да помогне да се она контролише и каналише са циљем њене оптимализације и добробити свих нас.

Написано у тексту изнад је само кратак приказ монографије *Танаџос - нагон смрти*, аутора Константина Момировића, Петра Костића и Анкице Хошек, која нуди прегршт информација, научних чињеница, емпиријских доказа, предлога и решења како се на личном и друштвеном нивоу борити са Танатосом (нагоном смрти), који је верни пратилац Ероса (нагона живота) код сваког од нас. Аутори нуде одговоре на бројна питања агресије и аутоагресије и подстичу на размишљање шта као појединци и друштво можемо учинити како бисмо их мерили, пре свега, а онда контролисали и каналисали.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ,
НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ,
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

СОФИЈА Р. МИЛОРАДОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЗОРАН СИМИЋ, *СИНТАКСА ПАДЕЖА У ГОВОРУ
РОМАНИЈСКОГ ПЛАТОА: МЕТАФОРИЗАЦИЈА
ПРОСТОРА.*

*Библиотека Јужнословенској филолоја,
Нова серија, књ. 25, Београд: Институт за српски
језик САНУ, 2018, стр. 373.*

Географско одређење монографије коју овде представљамо је романијски плато, а прецизније појашњено – речима самога аутора, „испитивано подручје представља северозапад старовлашког простора у Босни и обухвата говор романијског платоа чију југозападну границу чини планина Романија и њени обронци, а западну река Каљина“ (стр. 11). Аутор Зоран Симић истражио је за потребе своје докторске дисертације, одбрањене на Филозофском факултету у Новом Саду 2016. године, одлике падежног система романијског говора Старог Влаха, који има особине југоисточног поддијалекта херцеговачко-крајишког дијалекта, те рукопис дисертације, унеколико измењен и делом чак скраћен, преточио у ову монографију која представља – најкраће речено – дескрипцију синтаксичких прилика у домену употребе падежа. Научна конципираност ове монографије показује окренутост

¹ sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

Приказ је примљен 10. јануара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

њеног аутора ка савременим приступима дијалектолошком материјалу, а то се огледа у избору лингвистичког нивоа истраживања, као и у избору одговарајућег теоријско-методолошког приступа: „Овај рад представља резултате синтаксичко-семантички усмереног дијалектолошког истраживања српског језика, а формално-синтаксички ограниченог на падежне моделе детерминативног типа [...]“ (стр. 11).

Ова се монографија др Зорана Симића природно надовезала на неке његове раније објављене, зналачки урађене прилоге из области дијалекатске синтаксе, у којима је реч о дескрипцији појединих делова синтаксичког система завичајног Симићевог говора, али и појединих говора на нашој лингвогеографској периферији, у несловенском окружењу (у питању су српски говори у Румунији). Тако, аутор ове књиге своје закључке заснива на резултатима сопствених теренских истраживања, као и на материјалу представљеном у релевантним студијама и радовима мањег обима других аутора, те с ослонцем на раније уочене и представљене неке од интригантних синтаксичких конструкција (Миленко Филиповић, Цевад Јахић, Слободан Реметић).

Синтаксичка проблематика доскора није била предмет истраживања у српској дијалектологији, па су дуго постојали само најфрагментарнији подаци везани за овај језички ниво у српским народним говорима, и они су углавном давани узгредно, као додатак у студијама које обрађују морфолошке системе одређених говора, или је пак у питању био понеки мањег обима прилог из ове области. Тек током последњих година појавиле су се монографије и радови у којима је дата дескрипција синтаксичких прилика у домену употребе падежа, но пре свега када је реч о српским говорима интензивније захваћеним балканизацијом (одн. анализацијом) – призренско-тимочким и косовско-ресавским. И управо је због тога особито значајан одабир терена за дијалектолошка истраживања чији резултат представља ова монографија – у питању су говори чије одлике чине основицу српског језичког стандарда, притом говори са конзервативном структуром падежног система, што нам пружа додатну могућност компарирања ових српских језичких варијетета.

Рецензирани рукопис садржи *Увод*, централни део са седам основних целина, потом одељке *Закључак* (и на енглеском језику), *Литература*, *Реџисар њредлоја и њадежних консџрукција*, *Прилози: њабеларни и схемайски њрикази, карџе*. Средишњи део рада обухвата следеће целине с рашчлањеном просторношћу и темпо-

ралношћу: *Предлошко-падежни формализатори просјорносћи*, I. *Просјорна локајивносћ*, II. *Просјорна йтранслокајивносћ: йерлајивносћ*, III.1. *Просјорна йтранслокајивносћ: адлајивносћ*, III.2. *Просјорна йтранслокајивносћ: дирекјивносћ*, IV. *Просјорна йтранслокајивносћ: аблајивносћ*, *Темјоралносћ*, I. *Темјорална иденјификација – временска локализација*, II. *Темјорална кванјификација*, *Квалификајивносћ*, *Инјенционалносћ*, *Каузалносћ*, *Кондиционалносћ* и *Концесивносћ*.

Монографија о којој овде говоримо може се двојачко одредити: по коришћеном корпусу она припада дијалектологији, а по приступу том корпусу – синтакси, при чему је у представљању, тј. у анализи грађе одступљено од традиционалног синтаксичког приступа. У већини објављених дијалектолошких монографија и текстова, посебно ако имамо у виду монографске описе појединих српских народних говора објављиване у другој половини прошлога века, присутна је подела на беспредлошке и предлошке падежне синтагме, те традиционални синтаксички приступ, у коме се значења групишу око падежне форме. Међутим, у овој је монографији примењен теоријско-методолошки приступ близак савременој синтаксичкој теорији и методологији, код нас одомаћен тек у последњим деценијама у проучавању савременог српског језика (уп. нпр. теоријско-методолошки приступ и терминологију у Предраг Пипер и др., *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*, 2005) и старосрпских споменика (уп. нпр. Слободан Павловић, *Дейерминајивни падежи у старосрпској йословнойравној йисменосћи*, 2006), уз коришћење у знатној мери већ усаглашеног појмовно-терминолошког апарата. Аутор, ни при овако усмереном приступу, није губио из вида да се ради на дијалекатском корпусу, чије се специфичности морају уважавати ради валидности закључака који се доносе.

На овај начин добијена је потпуна информација о томе којим се све падежним конструкцијама може формализовати одређено просторно, временско или неко друго значење, али је могуће, уз одређени напор, обавестити се и о томе која се све значења могу формализовати одређеном падежном конструкцијом. Графички, првенствено табеларни начин представљања је у сваком случају, сматрамо, и најконцизнији и најпрегледнији за сагледавање одређених корелација, при чему су у томе од знатне помоћи и шематски прикази. За поменути „обрнути“ начин сагледавања од користи је и приложени регистар предлога и падежних конструкција који је аутор сачинио. Дакле, у првом плану аутора

био је опис функционисања забележених предлошко-падежних конструкција у анализираним семантичким пољима. Међутим, ту су и поменуте додатне вредности овога рада. Комплексни но ипак прегледни шематски прикази транспоновања значења по једне падежне конструкције из сваког протолокационог семантичког субпоља, као изворног домена, у анализирана апстрактна семантичка поља као циљне домене знатно доприносе лакшем и бржем сналажењу читаоца који тражи одређени податак и, истовремено, доприносе сумарном представљању истраживаних чињеница.

Овако исцрпно осмотрена структура падежног система једног говора омогућава у извесној мери и сагледавање још понеких важних датости: који се падежни односи у овом народном говору обавезно реализују као предлошке конструкције, која је реакција датих предлога који учествују у реализацији тих односа, који се све предлози користе у исказивању одређеног значења или значењских поља, а омогућава и уочавање могућег ширења (/ сужавања) семантичког обима појединих предлошко-падежних конструкција, те конкурентног односа одређених предлошких лексема.

Ваља истаћи и предрадње које су неопходне за израду монографије овога типа, које су дуготрајне и приметне, а којима се због њихове невидљивости у крајњем резултату не придаје пажња; наиме, неопходност ширег контекста за синтаксичку анализу изискује вишесатна снимања слободног спонтаног разговора са саговорником који је носилац локалног идиома, и то на различите теме, као и претраживање штампаних дијалекатских текстова других аутора, јер се тражени синтаксички податак само у ретким случајевима добија као одговор на директно питање упућено саговорнику (најчешће путем упитника).

У науци о српском језику ова се монографија због теренског материјала којим обилује може посматрати и као извор релевантних чињеница за друге језичке нивое поред синтаксичко-семантичког – за фонетски, морфолошки, лексички. Уколико треба дати и неки квантитативни показатељ, онда помињемо и више десетина испитаних пунктова и неколико стотина библиографских јединица, са којима аутор – важно је рећи – кореспондира у своме тексту суверено и с пуним разумевањем. И стога сматрамо да није претенциозно оно што читамо у закључним напоменама – да је „извршеним описом функционисања синтаксичко-семантичких структура изражених предлошко-падежним конструк-

цијама у истраживаном говору“ попуњена једна од празнина „на мапи синтаксичких истраживања функционисања детерминативних падежних система на српском језичком простору“ (стр. 313).

И да сада закључимо. Вредност представљене монографије, најсведеније речено, огледа се у аргументованом указивању на најважније елементе у оквиру падежне синтаксе говора романијског платоа и у богатству грађе која нам се у оквиру ње презентује, а без које, што је ваљда сасвим неупитно, и не може бити ваљано обављеног дијалектолошког посла. Аутор кроз читав свој текст доследно уважава чињенице прибављене приликом опсежних теренских истраживања и стога пружа више но солидну основу и за нека будућа разматрања начетих синтаксичких проблема, те за извлачење закључака различите врсте, па – надамо се – и за израду упитника везаног за синтаксички ниво у овој дијалекатској јединици српскога језика. Међутим, његова најважнија мисија јесте да послужи као подстицај за будуће сличне подухвате, а нешто слично и Зоран Симић на самом крају *Закључка* каже, мислећи на питања која су му се сигурно током рада наметала и на која се – ма колико ми то желели – не може дати одговор у једној књизи: „Сама анализа је отворила мноштво појединачних истраживачких проблема, како синхронијског тако и дијахронијског карактера [...]“ (стр. 313). Реч је о монографији која је по много чему узорна: по избору терена и избору лингвистичког нивоа истраживања, по теоријско-методолошком приступу у обради дијалекатске грађе, по броју испитаних пунктова и консултованих библиографских јединица. Овоме треба, међутим, додати и нешто што се ипак не мора подразумевати ни код лингвистичких монографија, а то је да је ово монографско дело и језичко-стилски више но узорно, па је и то на задовољство стручне читалачке публике.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција *Зборника радова Филозофској факултету у Приштини* разматра за објављивање радове који испуњавају услове наведене у овом упутству.

НАЧИН ДОСТАВЉАЊА РАДА

Рад се доставља електронски, путем налога отвореног у систему за онлајн уређивање часописа Асистент, у складу са Упутством за пријављивање радова у Асистенту. У Асистент се поставља анонимизиран рад. Документ са пуним подацима (види секцију САДРЖАЈ РАДА) доставља се на адресу Зборника

zbornik.ffkm@pr.ac.rs.

Аутори који немају налог у систему обраћају се секретару Редакције на адресу zbornik.ffkm@pr.ac.rs. Након отварања налога, секретар електронском поштом доставља аутору податке за приступ систему (корисничко име и лозинку) и Упутство за пријављивање радова. Радови не улазе у процес рецензирања док аутори не испуне захтеве наведене у Упутству за ауторе и Упутству за пријављивање радова у Асистенту.

РОКОВИ ЗА ДОСТАВЉАЊЕ РАДОВА

Редакција прихвата радове током целе године. Када се уређивачки процес заврши, након распоређивања у свеску рад добија DOI број. Уредник може да распореди рад у било коју свеску планирану за објављивање.

КАТЕГОРИЈА (ТИП) ЧЛАНКА

Чланци су категоризовани у складу са смерницама важећег Акта о уређивању научних часописа надлежног министарства Републике Србије.

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

На сајту СЦИндекс (који развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци) у секцији Зборник радова Филозофског факултета у Приштини:

<http://scindeks.ceon.rs/journalDetails.aspx?issn=0354-3293>

уз податке о часопису, доступне су информације о уредништву, упутствима за ауторе, као и актуелна уређивачка политика у којој су прецизирани:

- рецензентски поступак: рецензенти, рецензентски процес, разрешавање несагласности;
- одговорности: аутора, уредништва и рецензената;
- етичност публикавања: разрешавање неетичких поступака, спречавање плагијаризма и политика повлачења;
- отворени приступ: политика отвореног приступа, архивирање дигиталне верзије;
- ауторска права и лиценцирање.

Уредништво Зборника чини све што је у његовој моћи да спречи плагирање и објављивање радова у којима се крше одредбе Закона о ауторским и сродним правима Републике Србије. За ове преступе аутору ће трајно бити забрањено објављивање радова у Зборнику.

При достављању прилога, сви аутори секретару достављају потписану Изјаву о ауторству, којом потврђују упознатост са уређивачком политиком часописа, као и да рукопис није плагиран ни у ком облику. Аутори превода обезбеђују право на објављивање превода.

Упркос томе, моралну и законску одговорност за садржину прилога сnose сами аутори.

ЈЕЗИК

Радови на српском језику пишу се ћириличним писмом. Часопис прихвата радове написане на другом језику, уобичајеном у међународној комуникацији.

САДРЖАЈ РАДА

Рад мора да има следеће елементе, написане следећим редоследом:

- категорија рада;
- име, средње слово и презиме аутора; адреса електронске поште у подножној напомени; година рођења у посебној напомени на крају рада;
- афилијација, са наведеним пуним називом установе (код установи са сложеном организацијом наводе се сви организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. назив универзитета, назив факултета, назив катедре или одељења);
- наслов (треба се руководити тиме да наслов одражава садржај рада, али имати у виду начело економичности);
- сажетак (до 300 речи) и кључне речи (од 3 до 7), написани истим језиком као и сам рад;
- текст рада;
- литература;
- извори грађе (уколико је има);
- продужени резиме (Summary) на енглеском језику или, уколико је то научно оправдано, на другом језику уобичајеном у међународној академској комуникацији, са следећим елементима:
 - име, средње слово и презиме аутора (са дијакритикама);
 - наслов
 - ознака Summary;
 - текст резимеа (до 10% обима рада);
 - кључне речи преведене на страни језик;
 - прилози писани на страном језику треба да имају резиме написан на српском, ћириличним писмом, или другом страном језику уобичајеном у међународној комуникацији.

ДУЖИНА

Очекивана дужина рада је до 36.000 карактера са размацама (текст у фуснотама не урачунава се у ову бројку).

ФОРМА

Аутори образац за израду радова могу добити од секретара Редакције. Уколико не користе образац, неопходно је водити рачуна о следећем:

ФОРМАТ
ДАТОТЕКА

Радови се достављају у doc, rtf или odt формату. Скрећемо пажњу да код docx формата може доћи до губитка форматирања при лектури и уносу у програм за прелом штампе.

Цртежи, карте, фотографије и илустрације достављају се као засебне датотеке у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 200 x 200 тачака по инчу. Векторски цртежи достављају се у EMF или WMF формату.

Цртежи, карте, фотографије и илустрације прилажу се у засебним датотекама, док се у тексту рада пише наслов илустрације на месту на ком треба да се налази, на језику рада и језику резимеа. Графикони састављени у програму за обраду текста остају у тексту, док се они направљени спољним програмом достављају као засебне датотеке.

СЛОВНИ
ЛИКОВИ

Писмена која се користе морају бити у уникод (unicode) стандарду, као што су Times New Roman или Arial. Прихватљиви су SIL словни ликови (Charis SIL, Doulos SIL, Gentium plus), који су погодни за транскрипцију дијалекатских текстова и за текстове из фонетике и историјске фонетике. Исто важи и за текстове са одломцима на грчком, црквенословенском или старословенском.

У случају да у раду постоје друга писмена неопходно је доставити их као засебну датотеку и интегрисати их у документ (embed).

Радови писани нестандартним писменима неће бити прихваћени. Молимо да не користите ascii и uuscii писма, као ни властичке словне ликове заштићене ауторским правима.

ТАБУЛАТОР

Табулатор се не употребљава у тексту. За увучен први ред пасуса, што није неопходно, у старијој верзији програма Word отворите „Format – Styles and Formatting“. Кликом на „normal“ појавиће се ставка „modify“. У новоотвореном дијалогу отворити „format – paragraph“ за подешавање пасуса. Први ред се увлачи одабиром „first line“ у пољу „Indentation – special“. У новијој верзији програма опција се налази у делу „Home“, поље „Paragraph“, које отвара „Indents and spacing“, унутар којег се налази опција „Indentation“.

За текст у две колоне неопходно је направити одговарајућу невидљиву табелу.

- НУМЕРИСАЊЕ** Параграфи, наслови и поднаслови се не нумеришу. Потребно је адекватно структурирати рад издвајањем наслова и подналова од остатка текста.
- НАВОДНИЦИ И ИНТЕРПУНКЦИЈА** Наводнике и интерпункцију потребно је прилагодити језику рада. У радовима на српском језику користе се ресичасти наводници (двојни зарез на почетку, а изврнути двојни апостроф на крају), на пример „овако“.
- ЦИТАТИ** Дужи наводи који нису део реченице, издвајају се у нови пасус и пишу се под наводницима, без употребе курзива, са изузетком навода који су изворно написани курзивом.
Стихови се пишу курзивом.
- ТАБЕЛЕ** Табеле треба да буду једноставне, без боја и сенки. Увлачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским форматирањем, а не мануелним додавањем размака. Све табеле ће бити преформатиране у Зборнику, због чега им није потребно давати посебан изглед. Свака табела мора да има наслов на језику рада и језику резимеа.
- СТИЛОВИ** Уколико користите сопствене стилове именујете их тако да њихова употреба буде јасна.
- НАГЛАШАВАЊЕ** За наглашавање користите курзив, док писање великим словима, подебљана и подвучена слова треба избегавати. У случају да је потребно користити више начина наглашавања, редослед је следећи: курзив, мала велика слова, мала велика слова курзивом. У специфичним случајевима, у складу са захтевима научних области, може се користити верзал.
- ПОДНОЖНЕ НАПОМЕНЕ** Подножне напомене (фусноте) уносе се искључиво аутоматски, употребом одговарајуће опције за унос у програму за обраду текста. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље. Најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ

У одељку Литература наводе се само цитирани, а не и остали извори употребљени приликом припреме рукописа.

Литература се наводи коришћењем АПА стандарда, прилагођеног језику и писму рада.

Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања, у оригиналном писму. Уколико је цитирана литература штампана ћирилицом и референце у парентезама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом.

Наводи се само једно место издања у списку литературе, чак и уколико је у самој публикацији наведено више њих.

НАВОЂЕЊЕ
У ТЕКСТУ

АУТОР(И) У ТЕКСТУ	ПРВО НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ	ДРУГО И ДАЉА НАВОЂЕЊА
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	Бжежински (2001)	Бжежински (2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	Поповић и Станојчић (1994)	Поповић и Станојчић (1994) ^а
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић (2010)	Минић и др. (2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	Хонкинен и др. (2008)	Хонкинен и др. (2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ, 2005)	САНУ (2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)

^а У тексту на страном језику може се користити и лигатура & (et). Такође, уместо „и др.“ користи се и латинско „& al.“

Један аутор:

Бжежински (2001), као разлог због кога је...

или

Још је 2001. Бжежински тврдио да је...

Два аутора:

Илић и Петровић (2007) наглашавају њихов велики значај у...

или

И наши аутори (Илић и Петровић, 2007) наглашавају њихов велики значај у...

Више аутора:

Ђорђевић, Илић и Петровић (2007) разматрају питања...

Свако следеће позивање на овај рад у истом тексту:

Илић и др. (2007) разматрају питања...

Приликом позивања истовремено на неколико аутора, према АПА стилу, унутар исте библиографске заграде њихова дела наводе се азбучним, односно абecedним редом.

Они аутори који сматрају да је то прихватљиво (Бенкс, 2008; Lyons, 2005; Симонс, 2003) наглашавају да...

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Аутор(и)	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ПРВОМ НАВОЂЕЊУ У ТЕКСТУ	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ДРУГОМ И ДАЉИМ НАВОЂЕЊИМА У ТЕКСТУ
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	(Бжежински, 2001)	(Бжежински, 2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	(Поповић и Станојчић, 1994)	(Поповић и Станојчић, 1994)
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	(Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић, 2010)	(Минић и др., 2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	(Honkinen & al., 2008)	(Honkinen & al., 2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	(Српска академија наука и уметности [САНУ], 2005)	(САНУ, 2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)

У библиографској парентези се број стране одваја запетом, уз навођење скраћенице „*сир.*“: (Бжежински, 2001, стр. 145)

НАВОЂЕЊЕ У БИБЛИОГРАФИЈИ – ПРЕГЛЕД НАЈЧЕШЋИХ ТИПОВА РЕФЕРЕНЦИ

- МОНОГРАФИЈЕ** Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Назив монографије у курзиву*. Место издања (град): Назив издавача.
 Уколико постоји више градова са истим именом у више држава (што у САД није редак случај), после имена града убацује се име државе.
 Уколико је монографија доступна онлајн додаје се линк на крају.
 Тодоров, Ц. (1987). *Увод у фантастичну књижевност*. Београд: Рад.
 Михајловић, Д. (2012). *Психолошке расправе*. Нови Сад: Издавач.
 Преузето са: <http://linkknjige.co.rs>
- ЗБОРНИЦИ, ПОГЛАВЉЕ У КЊИЗИ, АКТА СА КОНГРЕСА** Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов рада. У: Иницијал имена и презиме уредника/приређивача (ур. или прир.), *Наслов њудликации у курзиву* (стр. број станица од-до). Место издања: Назив издавача.
 Perović, A. (2015). Razumevanje ličnih i povratnih zamenica kod odraslih sa Daunovim sindromom. У: М. Лончар-Вујновић (прир. и ур.), *Сусрети народа и култура: међународни тематски зборник* (271–287). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- ПЕРИОДИКА** Презиме аутора, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа у курзиву*, др. вол (број у текућој години), странице на којима је чланак објављен од-до.
 Уколико чланак има DOI број, он се наводи на крају.
 Уколико чланак преузет из електронског извора нема DOI број, наводи се линк.
 Петровић, А. (2014). Философија образовања и људска слобода. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 447–461. doi:10.5937/zrffp44–5873
 Марковић, Д. (2013). Компетенција и инвентивност – основне парадигме високог образовања у наступајућем друштву знања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (1), 323–335. Преузето са <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2013/0354-32931301323M.pdf>

- ЛЕКСИКОНИ,
РЕЧНИЦИ,
ЕНЦИКЛОПЕ-
ДИЈЕ
- Назив одреднице. (година издања). У: Иницијал имена, Презиме (ур. или прир.). *Наслов њудликации у курзиву* (издање, том, страна). Место издања: Назив издавача.
- Computers. (1999). In: J. Clute & P. Nicholls (Eds.). *The Encyclopedia of Science Fiction* (2nd. ed, p. 253). London: Orbit.
- Мандрагора. (2008). У: П. Ћосић и др. *Речник синонима* (стр. 315). Београд: Корнет.
- Пример за онлајн енциклопедију:
- Van Gulick, R. (2014). Consciousness. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>
- Пример за онлајн издање, без аутора и уредника:
- Cyberpunk. (n.d.) *Merriam-Webster's online dictionary*. Preuzeto 8. марта 2017. са <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberpunk>
- ТЕКСТОВИ ИЗ
ДНЕВНИХ
ЛИСТОВА
- Презиме, Иницијал имена. (датум издавања). Наслов текста. *Назив дневној листи* (курзив), број стране.
- Ако је аутор непознат ставити Аноним.
- Петровић, С. (1992, 12. август). Лепота писане речи. *Дневник*, стр. 14.
- Пример за онлајн издање:
- Радовић, Д. (2008, 11. март). Од Пикаса до Марине Абрамковић. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/35894/Од-Пикаса-до-Марине-Абрамовић>
- НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ
ТЕЗЕ И
ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ
- Презиме, Иницијал имена. (година). *Наслов дисертације или тезе у курзиву* (одбрањена докторска дисертација у рукопису/магистарска теза). Назив институције, Место.
- Irićanin, G. (1983). *Stepen interferencije pri usvajanju rečeničnih obrazaca u nastavi nemačkog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Novi Sad.
- НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ
- Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис [или Рукопис у припреми за штампу].
- НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ СА
АФИЛИЈАЦИЈОМ
- Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис, Катедра, Факултет Универзитета, Град, Држава.

АУДИОВИЗУАЛНИ МЕДИЈИ

- ФИЛМ Презиме продуцента, Иницијал имена (продуцент), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година). *Назив филма у курзиву* [филм]. Земља порекла: Студио.
Петровић, Д. (продуцент), & Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network, Радио телевизија Србије.
- ЕПИЗОДА ПРЕЗИМЕ СЦЕНАРИСТЕ, ИНИЦИЈАЛ ИМЕНА (СЦЕНАРИСТА), & ПРЕЗИМЕ РЕЖИСЕРА, ИНИЦИЈАЛ ИМЕНА (РЕЖИСЕР). (ГОДИНА ЕМИТОВАЊА). НАЗИВ ЕПИЗОДЕ [ЕПИЗОДА ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ СЕРИЈЕ]. У ИНИЦИЈАЛ ИМЕНА, ПРЕЗИМЕ (ИЗВРШНИ ПРОДУЦЕНТ), *Назив серије у курзиву*. Град: Медијска кућа.
ПЕРИШИЋ, П. (СЦЕНАРИСТА), & ВУКОБРАТОВИЋ, М. (РЕЖИСЕР). (1993). Мушка мама [епизода телевизијске серије]. У Синема дизајн (извршни продуцент), *Полицајац са Петловог брда*. Београд: Радиотелевизија Београд.
- ВИДЕО ЗАПИС Презиме аутора, Иницијал имена. ИЛИ Назив записа на екрану. (година, дан и месец постављања записа). Назив видео записа [Видео запис]. Преузето са адреса записа
Лулић, Ј. (2013, 26. новембар) Драма као књижевни род [Видео запис]. Преузето са https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ

РАЧУНАРСКИ ПРОГРАМИ ЗА ЦИТИРАЊЕ

Већина савремених текст процесора омогућава организацију цитата и аутоматску примену стилова цитирања. У програму Word, од верзије 2007, могуће је парентезе и литературу аутоматски обликовати према АПА стилу.

Од самосталних апликација, Zotero је бесплатан, локализован и може се користити у скоро свим програмима за обраду текста. Погодни за коришћење су и Mandeley и Qiqqa.

DOAJ

SCINDEX

ERIH PLUS

ROAD

CROSSREF

GOOGLE SCHOLAR

MIAR

OPENAIRE

CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Зборник радова
Филозофског факултета Универзитета у Приштини
Број L (1), 2020. година

Лектура и коректура
Анија Јанковић
Душан Сјефановић
Сузана Сјојковић

Ликовно решење корица
Мирослава Карајанковић, академски сликар

Слог
Бодан Сјанојевић

Штампа
Graficolor DOO
Краљево

Тираж
80 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета /

Универзитет у

Приштини = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie / Université de Priština = Collection of papers of the Faculty of philosophy / Faculty of Philosophy ; главни и одговорни уредник Мирослав Крстић. – 1990, бр. 20- . – Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 1990- (Краљево : Graficolor). – 25 cm

Тромесечно. – Текст на више светских језика; од 2015. год. бр. 3 увек на енгл. језику. – Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik = ISSN 0351-3750. – Преузео је: Зборник Филолошког факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. – Друго издање на другом медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини (Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета – Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311